

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

- ORAVECZ IMRE versei 241
NÉMETH GÁBOR: Zsidó vagy? (*regényrészlet*) 244
KOVÁCS ANDRÁS FERENC versei 253
BOGDÁN LÁSZLÓ versei 256
GRECSÓ KRISZTIÁN: Félben jó, sokkal jobb, mint egészben (*A Klein-napló*)
257
BORBÉLY SZILÁRD versei 271
SZOLCSÁNYI ÁKOS versei 273
KÖRÖSI ZOLTÁN: Köd (*próza*) 275
TANDORI DEZSŐ: „Bátyuska” (*Borzadály; rettegés; szorongás; félelem*) 280

*

- KASSÁK LAJOS és KASSÁK LAJOSNÉ levelei Gara Lászlónak (1957–1964)
288

*

- WEBER KRISTÓF: Vidovszky László 60. születésnapján (*köszöntő*) 301
WEBER KRISTÓF: Köszöntőszám/Számköszöntő (*kotta*) 303
CSALOG GÁBOR: „Elsősorban Kurtág az, aki folytatta a bartóki örökséget”
(*Dolinszky Miklós beszélgetése*) 304
SZEMZŐ TIBOR: Átitatom magam velük (*Tillmann J. A. beszélgetése*) 314

*

- SCHEIN GÁBOR: Heidegger a seprűnyélen (*Vörös István: Heidegger, a
postahivatalnok*) 319
RÁCZ PÉTER: Egy otthon itt, egy itthon ott (*Borbély Szilárd: Berlin–Hamlet*) 324
HAVASRÉTI JÓZSEF: Elsüllyedt világ (*Csorba Győző: Római följegyzések,
1947–1948*) 328
BEDECS LÁSZLÓ: Költőileg lakozik (*Tandori Dezső: „Hol élsz te?”*) 333
SONNEVEND JÚLIA: Megpróbálta elmondani... (*Bódis Kriszta: Kemény vaj*)
336
PODMANICZKY SZILÁRD: Egy új agyrázkódás (*Flann O'Brien: A harmadik
rendőr*) 338
MEDVE A. ZOLTÁN: „Orosz lélek” – helyiérték (*Az orosz irodalom története
1941-től napjainkig*) 340

2004

MÁRCIUS

Folyóiratunk a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram,
Pécs Város Önkormányzata,
a Baranya Megyei Önkormányzat,
a PVV Rt. és a József Attila Alapítvány támogatásával jelenik meg.

A Jelenkor az újságospavilonokon kívül a következő boltokban és elárúsítóhelyeken kapható

PÉCSETT: Széchenyi István Jogi és Közgazdasági Könyvesbolt, Rókus u. 5/a. – JPTE Bölcsészkar, Ifjúság útja 6. – Művészetek Háza, Széchenyi tér 7-8. – Írók Könyvesboltja, Kossuth Lajos u. 21. – Betűdszungenel, Király u. 9. – Zrínyi Könyvesbolt, Jókai u. 25. – Bagolyfészek Könyvesbolt és Antikvárium, Ferencsek u. 27. – Pécsi Kulturális Központ Információs Irodája, Széchenyi tér 1.

VIDÉKEN: **Baján:** Lord Könyvesbolt, Tóth Kálmán tér 1. – **Balatonfüreden:** Könyvesbolt, Tagore sétány – **Balatonlellén:** Könyvesbolt, Kossuth Lajos u. 9. – **Cegléden:** Lord Könyvesbolt, Szabadság tér 1. – **Debrecenben:** SZIGET Egyetemi könyvesbolt, Kossuth Lajos Tudományegyetem – Lícium Könyvesbolt, Kálvin tér 2/c. – Ady Endre Könyvesbolt, Piac u. 26. – **Dunaújvárosban:** Lord Könyvesbolt, Vasmű út 5. – **Egerben:** Gárdonyi Géza Könyvesbolt, Széchenyi u. 12. – **Gödöllőn:** Fama Könyvesbolt, Szabadság tér 9. – **Győrben:** Rónai Jácint Könyvesbolt, Széchenyi tér 7. – Könyvesház, Bajcsy-Zsilinszky út 35. – **Hódmezővásárhelyen:** Lord-Extra Könyvesbolt, Andrássy út 5-7. – **Kecskeméten:** Katona József Könyvesbolt, Szabadság tér 1. – Móra Ferenc Könyvesbolt, Szabadság tér 3/A – **Keszthelyen:** Helikon Könyvkereskedés, Kossuth L. u. 2. – **Komáromban:** Lord Könyvesbolt, Jókai tér 2. – **Kőszegen:** Városkapu Könyvesbolt, Városház u. 4. – **Mezőkövesden:** Könyvesbolt, Mátyás király u. 108. – **Miskolcon:** Egyetemi Könyvesbolt, Egyetemváros – Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33. – Széchenyi Könyvesbolt, Széchenyi u. 54. –

Mosonmagyaróvárott: Könyvesbolt, Szent István u. 104. – **Nagykanizsán:** Zrínyi Miklós Könyvesház, Fő út 8. – **Nyíregyházán:** Bessenyei György Könyvesbolt, Kossuth tér 1. – **Pápán:** Pápai Könyvesház, Kossuth u. 3. – **Sárospatakon:** Comenius Könyvesbolt, Rákóczi u. 9. – **Sárváron:** Könyvesbolt, Batthyány u. 19-21. – **Siófokon:** Kó-Ma Könyv, Batthyány u. 33. – **Sopronban:** Vörös Cédrus Könyvkereskedés, Mátyás király u. 34/F – **Szegeden:** Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27. – JATE bölcsészkar könyvtár – Buch Könyvesbolt, Dugonics tér 12. – Grand Café Mozi és Kávézó, Bibic u. 2. – Móra Ferenc Könyvesbolt, Kárász u. 5. – **Székesfehérvárott:** Vajda János Könyvesbolt, Fő u. 2. – **Szekszárdon:** Babits Mihály Könyvesbolt, Kölcsey ltp. 2. – **Szombathelyen:** Savaria Könyvesbolt, Mártírok tere 1. – A. Z. Könyvesbolt, Király u. 1. – **Tatabányán:** Szemethy és Tsa Könyvesbolt, Fő tér 15. – **Veszprémben:** Kölcsey Ferenc Könyvesbolt, Cserhát u. 7. – **Zalaegersze- gen:** Simon István Könyvesház, Tüttösy u. 7.

BUDAPESTEN: Vince Könyvesbolt, I., Krisztina krt. 34. – Pont Könyvesbolt, V., Mérleg u. 6. – Magiszter Könyvesbolt, V., Városház u. 1. – Osiris-Századvég Könyvesbolt, V., Veres Pálné u. 4-6. – ELTE Jogi Kar, jegyzetbolt, V., Szerb u. 21-23. – Írók Boltja, VI., Andrássy út 45. – Cartafilus Kft boltjai a Kálvin téri, a Deák téri és a Kossuth téri metróaluljáróban – Odeon Videotéka, XIII., Hollán Ernő u. 7. – Stellium Könyvesbolt, V., Párizsi udvar – Helikon Könyvesbolt, VI., Bajcsy-Zsilinszky u. 37.

www.jelenkor.net

400,- Ft

JELENKOR

JELENKOR

XLVII. ÉVFOLYAM

3. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztők
KERESZTESI JÓZSEF, NAGY BOGLÁRKA

Korrektor
KÖVI ANITA

Szerkesztőségi titkár
BEFTÁN KATALIN

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

BALLA ZSÓFIA, CSUHAI ISTVÁN, PARTI NAGY LAJOS,
TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Király utca 21. I. emelet
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673, 215-305, 510-752, 510-753.
e-mail: jelenkor@axelero.hu

Szerkesztőségi fogadóórák minden hónap első csütörtökén 14-től 16 óráig
a Jelenkor szerkesztőségében.

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. Minden felbélyegzett
válaszborítékkal ellátott küldeményt megválaszolunk.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Király utca 21. Telefon: 72/310-673),
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, a Nemzeti Kulturális Alapprogram,
a Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata és
a Baranya Megyei Önkormányzat támogatásával.

Felelős kiadó: dr. Hargitai János, a kuratórium elnöke.

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Üzleti és Logisztikai Központja.

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál
és a Levél- és Hírlapüzletági Igazgatóságnál (LHI) – 1900 Budapest,
Orczy tér 1. – közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636/021-02809 pénzforgalmi jelzőszámra,
illetve közvetlenül vagy levélben kért postautalványon a szerkesztőség címén.

Előfizetési díj az I. félévre 2400,- Ft, a II. félévre 2000,- Ft,
egy évre belföldre: 4400,- Ft, külföldre: 11200,- Ft.

Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.

Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

MAGYAR IRODALMI DÍJ. Az elmúlt év legkiemelkedőbb kötetének járó Magyar Irodalmi Díjat Parti Nagy Lajos *Grafitnesz* című könyve kapta. A díjátadásra február 5-én került sor a Magyar Tudományos Akadémia Dísztermében.

*

MÁRAI-DÍJ. Január 22-én nyújtották át a Márai-díjat az előző évben megjelentetett kimagasló értékű prózakötetért, illetve magyar író külföldön elismerést szerzett munkásságáért. Az idei díjazottak *Kukorelly Endre*, *Péterfy Gergely* és *Monoszló Dezső*.

*

IRODALMI FARSANG címmel felolvasóestet rendezett a pécsi Művészetek Háza február 19-én.

A műsorban részt vett *Cserna-Szabó András*, *Garaczi László*, *Grecsó Krisztián*, *Karafiáth Orsolya*, *Király Levente* és *Podmaniczky Szilárd*, a moderátor *Keresztesi József* volt.

*

SZÍNHÁZI BEMUTATÓK. Csehov *Három nővér* című drámáját mutatták be február 6-án a Pécsi Nemzeti Színház Kamaraszínházában, Hargitai Iván rendezésében. – Gounod *Faust* című operáját mutatta be a Pécsi Nemzeti Színház február 20-án, a Pécsi Balett, a pécsi Nemzeti Színház Énekkara és a Pannon Filharmonikusok közreműködésével. A rendező Nagy Viktor, a koreográfus Keveházi Gábor volt, vezényelt Cser Miklós.

Szerzőink

Oravecz Imre (1943) – költő, műfordító, Szajlán él.
Németh Gábor (1956) – író, szerkesztő, Budapesten él.
Kovács András Ferenc (1959) – költő, a Látó szerkesztője, Marosvásárhelyen él.
Bogdán László (1948) – író, költő, Sepsiszentgyörgyön él.
Grecsó Krisztián (1976) – költő, író, a Bárka szerkesztője, Békéscsabán él.
Borbély Szilárd (1964) – költő, író, Debrecenben él.
Szolcsányi Ákos (1984) – költő, Budapesten él.
Kőrösi Zoltán (1962) – író, szerkesztő, Budapesten él.
Tandori Dezső (1938) – költő, író, műfordító, Budapesten él.
Kassák Lajos (1887–1967) – író, költő, képzőművész.
Kassák Lajosné, Kárpáti Klára (1914–1986) – tanár.
Weber Kristóf (1959) – zeneszerző, Pécsen él.
Csalog Gábor (1960) – zongoraművész, Budapesten él.
Dolinszky Miklós (1962) – zenetörténész, esszéista, Budapesten él.
Szemző Tibor (1955) – zeneszerző, előadóművész, Budajenőn él.
Tillmann J. A. (1957) – esztéta, Budapesten él.
Schein Gábor (1969) – költő, író, esszéista, irodalomtörténész, Budapesten él.
Rác Péter (1948) – költő, műfordító, Budapesten él.
Havasréti József (1964) – kritikus, Pécsen él.
Bedecs László (1974) – kritikus, Budapesten él.
Sonnevend Júlia (1979) – kritikus, az ELTE BTK és AJTK karainak végzős hallgatója, Budapesten él.
Podmaniczky Szilárd (1963) – író, költő, Szegeden él.
Medve A. Zoltán (1961) – kritikus, műfordító, az Eszéki Egyetem magyar lektora, Pécsen és Eszéken él.

ORAVECZ IMRE

Környezetváltozás

(Madárnapló)

*Napsütötte, kopár juharfa,
mögötte, háttérként, kéklő, téli ég.*

*Egy élesen kirajzolódó ágra
széncinke száll,
enyhén meghajlik alatta,
és úgy marad,
míg tova nem röppen.*

Szekuláris bizonyíték

*Kell, hogy legyen mennyország.
Különben hova került volna anyám?*

Forrás

*A darnói erdészház romjaitól távol,
fent az oldalsó falon van egy vízszivárgás,*

*itt lehetett a forrás,
melynek vizét nagyapám maga készítette, hosszú,
nyitott facsatornán levezette az udvarra.*

A távlat beszüremlése

*Oldalvást süt a decemberi Nap,
a nyugati ablaknál ülök,
írni akarok,
de egyelőre várok,
és az üvegen át a csupasz juhart nézem,
mely az ablak előtt áll,
de mögötte óhatatlanul
a kocsiszín tetejét is látom,
azon túl pedig a hegyet,
mely érintkezik az éggel.*

Lábjegyzet

*A rutinszerűen ismétlődő napi
teendők láncolata új szemmel:
a vérnyomásméréssel gazdagodott.*

A félelem helye

*A laki fenyvesben még megvan az a sötét szurdokút,
melyben gyerekkoromban mindig féltem,
és lefelé haladva csak akkor könnyebbültem meg kissé,
mikor egy ponton tehénbögéssel, vödörzörgéssel, kutyaugatással
egyszer csak hírt adott magáról a közeli erdészház,
melynek romjait azóta úgy eltüntette az erdő,
mintha soha nem állt volna ott a völgy fölött,
és semmi nem enyhítette volna a szorongásomat.*

Téli örömök, 2004

*Gázzal fűtünk,
mikor felcsavarjuk a termosztátot,
azt élvezzük,
hogy meleg van,*

*mikor lecsavarjuk, és hideg lesz,
az tölt el bennünket gyönyörűséggel,
hogy nem fogyasztunk,
és ki tudjuk majd fizetni a gázszámlát.*

Ház

*Nagyjából végre elkészült a ház,
melynek építtetésébe kissé későn fogtam.*

*Legalább a kívánt környezetben agonizálok majd,
ha szerencsém lesz,
és mégsem kórházban végzem.*

Tájékozódás

*Tévéből, rádióból, újságból
már csak az időjárásjelentés érdekel,*

*ha tudni akarom,
uralkodik-e még a Rossz a világban,
csak embertársaim arcára nézek.*

Számvetés

*Évente legalább kétszer
felmegyek Darnó-tetőre,
és élvezem a hegyet, az erdőt, a csendet,*

*ha öt évig élek,
még tízszer megyek fel,
ha tízig, akkor még hússzor,*

nem is olyan rosszak a kilátásaim.

Zsidó vagy?

„Minek hol van a helye? Nem ott, ahol az emlékezet szinte kilöki?”

Csaplár Vilmos

„Az apám jó ember volt, ez egy mondat, én találtam ki. Ő, függetlenül ettől a mondattól, jó ember, és most már akkor ez is egy mondat, mindentől akár függetlenül, akár nem.”

Kukorelly Endre

Mondták, hogy hazajön Perzsiából. A legjobb nő, te nem ismered, mert te később jöttél ebbe az osztályba, akkor már elmentek, *kiküldetés*, ki lettek küldve, aztán pedig vissza lettek hívva, ezért jön. Megjön majd a perzsa nő, ezek itt kis pisisek, az meg egy nő, majd figyeld meg.

Egy nő fog megjönni Perzsiából.

És pontosan tudom már, hogy van ez.

Ha igazi nő jön meg Perzsiából, a lányok két percen belül le fogják kurvázni, és kiközösítik, egyszer már láttam ezt, nagyjából azért jöttem ide, azért jelentkeztem át, matek tagozatra. A Könyves Tóth Zsuzsa miatt. Volt valami rajgyűlés, minden tréfát nagyon messzire félretéve az volt a témája, hogy *feljár hozzánk* a Könyves Tóth Zsuzsa tanulni, fel kellett állnunk, tényleg, ők ültek, a pajtások vagy kik, és letről, ülve különféle elképzeléseket tártak a *rajvezető pajtás* elé a kialakult helyzet veszélyességéről, a Könyves Tóth gyakorlatilag *kurva* lett, bár nem használták ezt a szót, én pedig *antiszociális*, ezt viszont használták. Kapóra jött a matekóra, unatkoztam, és unalomból fölismertem, hogy a négyzet speciális rombusz, szerencsémre éppen bemutató tanítás volt, annyira meg kellett dicsérniük, hogy végül a retorika szóba hozta a matek tagozatot a szomszéd iskolában.

Így kerültem a perzsa nő közelébe.

Megjött a perzsa nő, hosszú haja a fenekéig ért, egy nő feneké volt, ahová ért, ráadásul, nem pedig egy nyolcadikos lányé, hullámzik, ahogy a perzsa nő jár, ahogy csak a perzsa nők tudnak sétálni, lassabban mozog, lustábban, mint a magyarok, lustán, mint egy nagyvad, és két centiméteres a szempillája, hatalmas, zöld szemeket árnyékol vele, hihetetlen módon tudja használni a szempilláit,

---

Részlet az azonos című könyvből, amely 2004 áprilisában jelenik meg a Budapesti Könyvfesztiválra, a Kalligram gondozásában. (A szerk.)

mint egy legyezőt, még az iskolaköpenye is más, nem is köpeny, hanem egy cip-záras miniruha, és nem iskolakék, naná, hanem világos, úgy vesz alá valamit, mintha alá se venné, harisnya, igazi női cipők.

Eleve kívül áll mindenben, tehát pont ott, ahol én, nem is áll, hanem jár, sétál, azon a terepen jár hullámozva, ahol én csak ácsorgok, még jó, hogy beleszeretek.

De letagadom, mert nyilván észre sem vesz.

Mégis észrevesz, mert a legtöbben nem állnak szóba velem, a lányok azért nem, mert gyűlölik, a fiúk meg nem azért nem, mert félnek tőle, csak én nem félek, én valamiért nem, beszél, azért hozzám, mert én vagyok, akihez lehet, mert én vagyok, aki megérti, hogy miért nem jön egy bizonyos héten uszodába, aki nem tesz föl gyerekes kérdéseket, aki kíváncsi, hogy kicsoda, hogy milyen volt az élete Perzsiában, ahol titok a szerelem, nyilvánosan nem lehet lányhoz érni, miközben a férfiak kézen fogva járnak, az idősebb pasik a fiúszeretőiket kézen fogva vezethetik, de a lányokkal való szerelem a legteljesebb titokban zajlik, mintegy a fátyol mögött, ő is fátyol mögé akar bújni, behúzni a függönyt, ezt a magyar világot itt kint nem tartani meg, a szégyen nagyon fontos a perzsák számára, az előkelő szállodák medencéinek hibátlan kék vizébe beletesznek valami adalékot, ha belepisilsz, mert ezt szoktad meg a Sportuszodában, hát azonnal sűrű, sötét, kék felhő vesz körül, mintha tintahal volnál, és mindenki rajtad fog röhögni, a nő titok, a férfiak külön kávéházakba járnak, annyira titkolják a nőket, tilos a nyugati zene, legalábbis a perzsáknak, neki persze nem, neki lemezei voltak, haza is hozott néhányat, mesél, a hangja önmagában megérné a Teremtést, Évának pontosan ilyen hangja lehetett, ezzel a hanggal, ezen a hangon kezdte forszírozni az almaevést, a legjobb hallgatni, felmegyek hozzá, beszél, bezárkózunk a szobájába, meséli Perzsiát, az életét, amit otthagyt, egy ezerszer izgalmasabb élet, mit izgalmasabb, ez nem élet, az meg élet, az igazi, kék vizű medencékkel és forró délutánokkal, angol könyvekkel és amerikai lemezekkel, fölteszi Cat Stevenst és a Deep Purple-től a *Machine Head*-et, egy igazi Lenco lemezjátszóra, Budapesten, a Sziget utcában, ezerkilencszázhetvenben.

A lemezeibe kapaszkodik, és belém.

Azt akarja, hogy beleszeressem, de nem hiszem el neki.

Elmeséli, hogyan vesztette el a szüzességét.

Azt akarja, hogy mentsem meg, hitessem el vele, hogy nem jött haza, hogy nem haza jött, hanem egy álomba, hogy be lehet zárkózni, hat négyzetméter, lakjunk náluk, az iskola a szemben lévő sarok, elég lesz későn fölkelni, istenem, bejárnak, ha annyira akarják, aztán menjünk föl, nevezzük ki azt a szobát Perzsiának, főz valamit, kinyitunk egy bort, bebújunk az ágyba, mesél, mint a Seherezádé, aztán szeressük egymást hajnalig. Ezeket mondta, persze nem szavakkal mondta, hanem a testével, azzal, ahogy hátradőlt az ágyon, ezt mondta a teste, az enyém meg értette, a testem értette, de a lelkem nem, az nem akarta megérteni, kicsi volt hozzá, kishitű, kishitű, megbocsáthatatlan lélek, isten bocsássa meg.

Volt egy riadólánc, éjfélkor csengettek, az anyám és az apám nem akart hinni az álmos szemének, egy lelkes osztálytársam állt az ajtóban, riadólánc, és azonnal föl kell ébreszteniük még valakit. Annyira meglepődtek a szüleim, hogy elengedtek velem, szó nélkül. Az iskola előtt volt a gyülekező. Az egész osztály ott

volt, de senki sem tudta, hogy miért. Egy darabig vártunk, aztán megértettük, hogy vicc, egészen tökéletes vicc, és ha már így alakult, néhányan nem mentünk azonnal haza, hanem kimentünk a Szent István parkba. Világított valami lámpa. Sárga fény, beszélgetünk, körben állunk, elfáradok, előredőlök, a két térdemre támaszkodom. Eszembe jut, mi volna, ha, nem tudván engedni a tarkóm csábításának, hirtelen hozzám érne a perzsa nő, a tarkómra tenné a kezét.

Azonnal megteszi.

És még ezt sem hiszi el a lélek.

Ez sem elég neki, ha az enyém.

Nem hiszi el, hogy szeretni lehet, hogy bele lehet szeretni, föl lehet adni a fenntartásokat, vagy nem, az barátság volna, itt eleve nincsenek fenntartások, a perzsa nőnek nem voltak fenntartásai, mert hazatalált, pedig kiűzték a perzsa paradicsomból, visszatoloncolták, és hozzád talált haza, de te nem hitted el neki.

Nem hittél a testnek.

A kénköves pokol tüzén fogsz elégni.

Hagytad elhízni, megkeseredni, hagytad, hogy levágassa a haját, hagytad másoknak gyereket szülni, nem tetted azzá, ami pedig volt, aminek született, nem tetted királynővé, nem hagytad, hogy lustán, mint egy nagyvad, uralkodjon az egész Földön.

Évekig alig beszéltünk, pedig az általánosból ugyanabba a gimnáziumba mentünk. Néha egy mozi. Legyünk barátok. Nyáron dolgozik, megvárom a munkahelye előtt, sétálunk. Más fiúkkal jár. A születésnapj buliján csókol meg, tizennyolc évesen.

Az első csók az életemben.

Volt az a hat krémes, még délután négykor, azt nyilván nem kellett volna, aztán az utcán a sörök, fél üveg vodka meg valami édes bor meg a koktél, a csajok a buliban esküdtek rá, kakaó, fahéj és lengyel vodka, nem hangzik túl bizalomgerjesztően, mindegy, lassan üt ki, lassan fekszem le a földre, lassan számolnak ki, a fejem egy ideig valami hűvös fehérnek támaszkodott, föltehetően vécékagyló, aztán valakik megittattak fél liter epével, de azt mondták rá, hogy kávé, ilyenkor jót tesz, miért, milyenkor van, előtte meg még mintha feküdtem volna vagy két órát a szőnyegen, két órácskát, az olyan sok?, csak pihenek picit, nem zavar az senkit, pihenek, a plafon egy pontját nézem, nem szabad megmozdulni, mert akkor oldalra billen a fejem, és kidől belőle minden a perzsára, mivel fogok utána gondolkodni.

Sokáig mostam hideg vízzel az arcomat.

Az erkélyen ülök, egy üres dobozon, hideg, csillagatlan az éjszaka, jólesik a hideg, lehunyom a szemem. Egy száj a számon. Puha, nedves és meleg. Nem vagyok magamnál. A nyelve, mint egy állatka, bebújik a számba. Honnan tudod, hogyan kell csinálni. *Állj meg, pillanat.* Nem néztem meg, ki volt. Nem jártam utána.

Nem engedtem a szerelemnek.

Pedig ismertem, szinte az elejétől fogva, épp talán csak valamivel később ismertem rá, azután, hogy megszűnt az Egy.

Szombat, téli szombat, havas szombat délelőtt, szánkózni visz az Anyám új kolléganője, a Normafához, tényleg ez lesz a norma, bár még nem tudom, visz,

de előbb még becsönget a *kollegina*, a haja hosszú, szőke, az arcán meg, a hidegtől, vagy talán, ahogy futott fölfelé a kanyargós lépcsőn, az Ó utcai ház lépcsőházában, az igyekezettől, hogy időben ideérjen, rózsaszín derengés. Kipirult a futástól az Éva, vagy a hidegtől, egészen valószínűtlenül szép, nevet, rám, és megfogja a kezem. Hozzám ér, nem enged el, a kezemet fogja, megyünk az utcán, *közlekedünk*, sétálgatok vele a Paradicsomban.

Úgy tizennyolc lehetett, gondolom innen.

Szorította a kezem végig az utcán, aztán a fogaskerekűn, a Normafaig, felültünk a szánkóra, átölelt, repültünk lefelé, és neveltünk, aztán húztuk visszafelé a szánkót, fel a dombra, és éreztem, pontosan tudja, hogy nem tudok nélküle élni, mint ahogy én is tudom, halálosan belém szeretett, az első látásra, csak még ezt a fatális félreértést kell megoldanunk, hogy én óvodás vagyok, ő meg *kollegina*, meg kell várjon, kicsit várakoznia kell rám az időben, felfüggesztenie a létezést, kiállnia az élet forgatagából úgy tizenöt évre, míg én is tizennyolc leszek, nem nagy idő egy szerelemben, guggolva ki lehet bírni. A szerelemtől részegen álltam a fogaskerekűn, a jéggé fagyott lábamon, kézen fogva vitt haza, az Ó utcába, fel a lépcsőn, átadott anyámnak, és elment.

Anyám lehúzta a csizmámat, kidőlt belőle a hó, a Normaafa hava, kidőlt a szőnyegre és elolvadt, aztán lehúzta a jéggé fagyott zoknim, meleg vizet tett egy lavórhoz, bele kellett lógatnom a lábam, mintha tűzbe tettem volna, úgy égetett, ordítottam, azt hittem, a fájdalomtól, pedig nem, attól ordítottam, hogy kiűztek a Paradicsomból.

Tudtam, mi a szerelem, és nem engedtem neki. Nem engedtem meg magamnak, hogy beleszeressek a perzsa nőbe. Inkább másba, másokba szerettem, halálosan és reménytelenül. A reménytelenséget találok ki magamnak, az viszont egy idő után kibírhatatlan.

Évekre a röhögésbe menekülök halálos és reménytelen szerelmeimből, oda küld az ösztön, kiküld a halálosból, be a nevetés iskolájába, kiröhögöm magamból a szerelmet.

A röhögés iskolája, Berzsenyi Dániel Gimnázium.

A röhögés mint az élet elviselésének egyetlen lehetséges formája, tökélyre vittem a röhögést, azaz vittük a bajtársaimmal, társaimmal a röhögés okozta bajokban, társaimmal a mindenhol való kivezettetésben és kiküldésben, nem volt olyan apró jelensége az úgynevezett életnek, amit elbarátaimmal, a Petyával, a Szászóval és a Gusztival ne találtunk volna mulatságosnak, nem volt olyan ember, gesztus, mondat vagy tárgy, aki vagy ami ne lett volna ellenállhatatlanul mulatságos, jön be, szerencsétlen és gyanútlan, középkorú, kissé kövér, aktatáskája van, jön be a Volga szálló presszójába, ahol terrorista egységünk rendezte be főhadiszállását, bejön, és megkapja a sorozatot, mielőtt köszönhetne, szétröhögjük, mint a szart, vége az életének.

Áttesznek a bé osztályba, ott röhögök tovább.

Itt a Hetényi a legtehetségesebb röhögő.

Mint egy ló, úgy röhög, nem ismer sem istent, sem embert, de ismer enyhébb, kifinomult változatokat, van, hogy igazi ínycsafalat akad a horogra, legyen egy mondat, amit a történelemtanár mond, és csak mi ketten tudjuk, ő meg én, hogy elviselhetetlenül mulatságos, hátrafordulok, a szemén látom,

várta, hogy odanézzek, a számpadba, fölemeli az ujját és jelentősegteljesen végighúzza az orrán.

Hatalmas orra van a Héricsnek, szénfekete hajkaszal, húsos száj, hatalmas, enyhén görbe orr, azon húzza végig a mutatóujját.

Végighúzza, de miért?

Nyilván jelezni akar vele. Jelezni, hogy értjük egymást. Nem vagyunk barátok, alig beszélünk, de összeköt valami minket, én azt gondolom, a röhögés tehetsége, ahogy az egyik zenész érti a másikat, anélkül, hogy végig kellene menniük az életükön, meghallanak egy hangot és tudják, hogy jó, hogy hamis vagy nem, abszolút hallás. Hogy *kóser-e* vagy *kamukéró*. *Kamandusz*. Fölemelem az ujjam, végighúzom az orromon. Látom, hogy ettől boldog.

A Hetényi a Grätzcal van jóban, pedig az nem is bés, vele röhög, meg mindenféle ügyeket intéznek, a pénz körül, ha jól értem, ilyen pénzes dolgaik is vannak, mellékesen, a lényeg a röhögés, néha hármásban röhögünk, a Grätz felemeli az ujját, és végighúzza szintén jelentős méretű orrán. Hefti, ahogy apám mondja a sajátjára, *hát, elég nagy a heftim*, nagy hefti áll ki a *pace*kjából. *Hérics*, mondja a Hetényinek egy lány, bosszúból, amiért az azt mondta rá, olyanok a fogai, hogy kiharapná velük a pókot a sarokból, *Hérics, te hallgass, neked akkora orrod van, hogy a mókus egy zsák mogyoróért nem rohanna végig rajta*. Nevet a Hetényi, kényszeredetten, korántsem akkorát, amekkorát lehetne, pedig elég jó a duma. Nézem a szemét, aránytalanul elszomorodik.

Mitől jövök rá, hogy mégis van titkos zsidó jel. Már amennyire ez titkos, amikor már rájössz. Attól jövök rá, hogy a Grätz nyakában van egy lánc, vékony arany, Dávid-csillaggal. Tetszik a Dávid-csillag, két háromszög, egymásba tolva, lélekben még matek szakos vagyok.

Néha eljárunk ide-oda, beülünk presszókba, és rendelünk, kóla, fekete címés cseresznyepálinkával, olyan, mint egy büntetés, van, hogy túl korán érkezem, felülök a bárpult mellé, „[a] hamukék öltönyömet vettem fel aznap, kék inget, nyakkendő, fekete gálacipőt; fekete gyapjúzoknimat felfelé mutató, sötétkék nyíl díszítette. Elegáns voltam, tiszta, frissen borotvált és józan, s nem bántam, ha megtudja a világ, olyan”, mint egy igazi férfi.

Várom a haverjaimat, a haverokat, de nem ők jönnek. Hanem egy nő. Egy nő jön elő a presszó homályából, jön a bárpult felé, nem, *felém jön*, van idő megnézni, amíg ideér, „*mely szépek a te lépéseid a sarokban, oh fejedelem leánya! A te csipőd hajlásai olyanok, mint a köszöntyűk, mesteri kezeknek míve. A te köldököd, mint a kerekded csésze, nem szűkölködik nedvesség nélkül; a te hasad mint a gabonaasztag, liliomokkal körül kerítve. A te két emlőd, mint két őzike, a vadkecskének kettős fiai. A te nyakad, mint az elefánttejből csinált torony; a te szemeid, mint a Hesbonbeli halastók, a sok népű kapunál; a te orrod hasonló a Libánus tornyához, mely néz Damaskus felé. A te fejed hasonló rajtad a Kármelhez, és a te fejedén hajadnak fonatékja a biborhoz, a király is megköttetnék fūrteid által! Mely igen szép vagy és mely kedves, oh szerelem, a gyönyörűségek közt! Ez a te termeted hasonló a pálmafához, és a te emlőd a szőlőgerézekhez. Azt mondtam: felhágok a pálmafára, megfogom annak ágait: és lesznek a te emlőd, mint szőlőnek gerézei, és a te orrodnak illatja, mint az almának. És a te ínyed, mint a legjobb bor, melyet szerelmesem kedvére szürcsöl, mely szóra nyitja az alvók ajkait. Én az én szerelmesemé vagyok, és engem kíván ő”, kíván, pont engem, ideér, felül a bárpult mellé, mosolyog, mond valami*

felejtethetőt, aztán elindul a keze, benyúl, felülről, a garbója nyakába, egy aranyláncot húz elő, rajta medál, két háromszög, egymásba tolva.

„Ling-leng, pördül, búvöl.”

Tudod, hogy mi ez?

Ezt kérdezi, a legegyszerűbb feladatot adja föl.

A legegyszerűbb feladat.

Megmondod, hogy mi az, hozzád hajol, szájon csókol, „a lélegzete a számba olvad”, ezek itt, az alkalmazottak, rögtön elhúznak, kisorvadnak a létezésből, azonnal, csak előtte még leterítenek egy medvebőrt a frissen fölépített kandalló elé, begyújtanak, és odakészítenek egy üveg Mumm-pezsőt, jegesvödörben, eltűnne a Bon-bon presszó, átválna az apja házává, valahol a keleti parton, levetkőztetnétek egymást, harsogva szakadnának a különféle selymek, te az estélyivel nem törődsz, ő a szmokingoddal, meztelenek vagytok, megcsókolod, nem írok baszásról, mert lehetetlen, *aztán* a hamvadó hasábok a kandallóban, a zsidó nő feje izmos mellkasodon pihen, a gyűrűs, fekete hajfürtök rakoncátlan hullámai a medvebőrön, a gyertya fényénél megcsillan a Dávid-csillag.

Benősiülsz, apám, és meg van oldva az élet.

Csak meg kéne mondanod, mi az, amit a nyakában hord, azon a könnyű aranyláncon, ez volna az egyszerű feladat.

Még csak hazugság sem volna, hiszen nem kérdezte szó szerint, nem szó szerint kérdezte meg, ami valójában érdekelte, nem azt kérdezte meg, hogy tényleg, a szó nürnbergi vagy milyen értelmében az vagyok-e, aminek néz.

Nem azt kérdezte, hogy zsidó vagyok-e.

Csak megpörgette ujjával a Dávid-csillagot.

„Megsebesítetted az én szívemet, én húgom, jegyesem, megsebesítetted az én szívemet a te szemeidnek egy tekintésével, a te nyakadon való egy aranylánczsal!”

Miért nem tudom kimondani, vagy nem, még mondanom sem kéne, elég volna egy mosoly vagy egy apró biccentés, amivel jelezném. *Viccelsz?*, kérdezne vissza a jel, *persze, hogy tudom*, mondaná fölényesen, ráadásul és ajándékként, meghozná a fölényt, eleve fölébe kerülnek, a fölényes kis mosolyom már maga volna az előjáték.

Elindul bennem valami forró dac, keletkezik, elindul és gögös mondat lesz belőle. *Nem, nem tudom, fogalmam sincsen.* Az egyetlen lehetséges válasz a ki nem mondott kérdésére, hogy zsidó vagyok-e. *Neked nem.* Szó nélkül áll fel, tűnik el, viszi magával az éjszakánkat, a forró és titokzatos zsidó életünket, vissza, a Bon-bon vagy melyik presszó homályába.

Szép a két arany háromszög, miből állt volna megnevezni, ráadásul még *jobban* is tetszik. Mégse egy kínzóeszköz. A csillag fényében látom, az világítja meg, hogy a Grätz meg a Hetényi az orruk megérintésével a zsidóságukra céloznak, és egyúttal *persze*, egy mozdulattal, az én feltételezett zsidóságomra is, ez köt minket össze, noha nem vagyunk barátok, és ez választ el másoktól, ez tesz mindenki mást reménytelen outsidersé. Nem pedig a röhögés tehetségéből való közös részesedésünk, ha csak a röhögés tehetsége nem egy lényegű a zsidósággal, a zsidóságra való tehetséggel. De tudtam, hogy nem így van, másokkal is röhögők, nem-zsidókkal is, tehetségesen röhögő gojokkal, azok mégsem simogatják az orrukat.

Felemeltem az ujjam, akkor még tudatlanul, végighúztam az orromon, és ezzel beszálltam valami visszavonhatatlanba, nem mehetek oda, hogy figyeljtek, állati hülyén hangzik, de izé, szóval, én tulajdonképpen nem vagyok zsidó, másfelől persze meg volt ez a kellemetlen kis esetem Leányfaluban, meg még az a pár dolog utána, ha ráérték, szívesen elmesélem, „*proletár, folytatnám, de unnád, tudod, hogy nem élsz lazacon*”, a lényege nagyjából az, hogy zsidóbb vagyok, mint ti ketten együttvéve, a legzsidóbb zsidó vagyok, aki nálam zsidóbb, az csal, vagy csal, vagy nincs is, nincsen, mert meghalt, mert megölték, beküldték a gázkamrába, és utána meg el lett égetve, hamu lett belőle és füst, az meg elszállt a tavaszi szélben.

Nem beszélnek a zsidóságukról, nem mintha fogalmam volna, hogyan lehetne arról beszélni, mi tartozik a zsidósághoz, ami beszédtema lehetne, milyen közös ügyek, mi következik az otthoni zsidó életükből, ha egyáltalán zsidó életet élnek. Mit lehetne abból behozni az iskolába. Milyen a zsidó élet, egyáltalán.

A Hetényi apja állítólag államtitkár, sokáig éltek Olaszországban, éltek a zsidó életüket, nagy autók, csajok, a Hetényi vízilabdázni járt, valamelyik komolyabb olasz csapathoz, Pro Recco, minimum, van az, hogy osztálykiránduláson hozzánk pattan a medence túlsó végén gyakorló pólósok labdája, akkor a Hetényi fölvesz az arcára valami szerény, ostoba arckifejezést, és megkérdezi a kapustól, hogy onnan rádobhatja-e, azok megpróbálják visszafojtani a röhögésüket, legalábbis addig az általuk föltételezett pillanatig, amikor Hetényi labdája bágyadtan lehull majd, pár méterrel a kapus orra előtt, azt mondják neki, persze, öreg, próbálkozzál, akkor a Hetényi lő, de nem egészen az lesz belőle, amit a vidéki fiúk elképzelték, hanem az, hogy még mielőtt a kapus a kezét fölemelné, a Hetényi labdája a felsőlécen csattan, és visszajön a félpályáig. Köszí szépen, mondja a Hetényi, és visszaúszik hozzánk. *Zsidó vircsaft, apró jelenetek a fővárosi zsidóság életéből.* Államtitkár az apja, sokat van *kint*, van egy bordó, 405-ös Peugeot-juk. Állam és titok és zsidó, ez valahogy már túl sok, ezek szerint kommunisták, de hát mi is azok vagyunk, mégisincs bordó Peugeot-nk.

Erősebbek?

Ez, hogy állam és titok összefügg, már kiderült korábban. Kiderült, mikor átnevezték az utcánkat, az iskolával együtt. Volt valami ünnepély, mintha a zászlót kellett volna tartanom, az jól ment, a zászlótartás, az is kívül áll, szó szerint, a zászlótartó, nem a sorban ül a többiekkel, hanem áll, egyenesen, kívül, a sor szélén, a tornateremben vagy a Kossuth moziban, ahol csak ünnepelni szokás. Áll, vigyázzban, a piros rúd végén a zászlóra hímezett mókus vagy Bambi meg sem remeg, a többiek meg puszognak és fészkelődnek, életkoruknak teljességgel megfelelő viselkedésük egyszerre méltó sajnálatra és irigylésre, nem figyelik a beszédet, nem csoda, hiszen érthetetlen, arról van benne szó, hogy többé nem úgy gondolunk valakire, akit tévedésből vagy bűnből kivégeztek, mint eddig, annyira nem úgy, hogy ezentúl az egész iskolánkat róla fogják elnevezni, az új nevet kell megszokni, az iskoláét is meg az utcáét, ahol a nagyszüleim laknak.

Vége a Pannóniának.

Ezen túl Rajk Lászlónak hívják.

Kivégezni régen szoktak, ennek a Rajk Lászlónak meg itt ül a felesége és a fia. Kicsi asszony feketében, sápadt, mozdulatlan az arca, valahogy *fals* ez az egész,

nem örül, egyáltalán nem, pedig minden feltétel adva van az örüléshez, szépen felöltözött úttörők, dobszó, csapatzászló, beszédek, nagyon komoly zene.

Az a szó, hogy mártír.

A fia is ott van. *A mártír fia*. Nem emlékszem rá. Pontosabban az emlék nem egyeztethető a tényekkel. Velem egykorúra emlékszem, vettek neki egy öltönyt az úttörőáruházban, öltöny, fehér ing, nyakkendő nélkül, elhozták, leültették az első sorba, és ez a néni, a mártír özvegye, akivel jött, inkább látszik a nagymamájának.

Hazamegyek a Pannóniába, megkérdezem, hogy mi van. Ki volt Rajk László? Kommunista. Mi történt vele? Sápadt az apám, azt mondja, kivégezték. Kicsodák, a fasiszták? Nem, mondja az apám, a kommunisták. Túlkapások. Túlkapások voltak, meg hát a Rákosi. Az ki? Az a párt vezére volt, aki igazságtalanságokat követett el. Azt akarta, hogy féljenek tőle. *Személyi kultusz. A magyar dolgozók édesapja*. A nagymamám közbeszól, nevetve, hogy az apám remekül tudta utánozni a Rákosit, annyira, hogy egyszer be is csöngettek, mert egy lakó azt hitte, *apánk* beszél a rádióban, és tudni akarta, melyik adón. És aztán? Mit aztán? Hogy lett vége? Jött ötvenhat. De hát azt mondtátok, hogy az ellenforradalom volt. Vissza akartak jönni a fasiszták, vagy nem? Igen. Jól indult, de rossz lett volna a vége. Nem kérdezek többet.

Elkezdesz járni a hazugságban, pontosabban jársz valami szilárd talajon, azt hiszed, megbízhatasz benne, hibátlan felület, mászkálsz, megtart, tudod, mi hogyan van. Sétálsz a nagyapáddal, megálltok egy romos ház előtt, már nem is ház, csak az emléke, kik csinálták, a fasiszták. Mindent, ami rossz, a fasiszták csináltak, vagyis a nációk meg a nyilasok, na, de jöttek a magyar és a szovjet kommunisták, és kikergették őket. Azóta tart a jó. Véget vetnek a rossznak, utána elkezdődik a jó, mi korlátozhatná. Folyamatos jó, először kicsit jó, aztán egyre jobban jó. Ezt zavarta meg a Rajk László. Megkérdezek másokat is az osztályban. Valaki azt mondja, talán a Molesz, hogy behozza a Fehér Könyvet. Mi az? Abban van az igazság, de nem szabad mutogatni. Újságpapírba csomagolják. Nagy Imre és társai a népbíróság előtt, meg még egy könyv, tényleg fehér, nem is könyv, puha a fedele, sok kép van benne. Fejjel lefelé lóg valaki, felakasztották egy fára a Köztársaság téren, a Pártház előtt, és mintha ki volna tépve a szíve. Összetörték a Lenin-képeket. Azt mondja a könyv, hogy 1956-ban *ellenforradalom* volt Magyarországon. Ezeket a gaztetteket lehetett lefényképezni. Aztán jöttek a baráti szovjet csapatok, és megalakult Kádár János vezetésével a *forradalmi munkásparaszt kormány*. Nem értem, miért forradalmi. Mi az, hogy munkásparaszt? Van lusta paraszt is? Nem értem, mit kell ezen a könyvön titkolni, de érzem a titkot, a titok jelenlétét, elbújva olvasok. Lassan jövök rá, hogy az a titok, hogy *volt*. Hogy volt '56, egyáltalán. Titok a létezése. Nekem is titkolnom kell, hogy olvastam róla. Hogy tudom, mégsem olyan a jó, hogy véget vetsz a rossznak, és azonnal elkezdődik, feltartóztathatatlanul.

Állam és titok.

Hetényiék a parkban laknak, az erkélyükről rálátnak a Dunára meg a Margitszigetre. A Grätzéknak pedig butikjuk van, ez is zsidó dolog lehet, ez a butikozás, állítólag csak le kell érettségiznie, és neki is lesz egy butikja, valahogy meg kell úsznia a kirúgást, meg összeszedni a kettéseket, nem mintha buta vol-

na, éles, mint a Nap, éles ész, tiszta gondolkodás, csak egy percet sem tanult még életében. Röhögni jár be a gimnáziumba.

A zsidó élethez tartozik.

Mások élik a zsidó életet, nem én, nekünk tilos, akkor hogy került bele a családba, ki hozta be, ki kellene nyomozni. Melyik bőrönd? Becsempészte, mint egy repülőtérré, letette valahová és ottfelejtette. Finoman ketyeg, egyszer föl fog robbanni.

Kavafisz-átiratok

Az ellenségek

*Három szofista érkezett a Konzult üdvözölni.
A Konzul maga mellett kínálta helytel őket.
Szívélyesnek mutatkozott velük. „A hírnév irigységet
szít. A riválisok írogatnak. Ellenségeik vannak.”
Az egyik hármójuk közül komoly szavakkal válaszolt:*

*„Nincs mit félni, hiszen mostani ellenségeink soha, semmiképp sem
árthatnak nekiünk, nem tudnak sérteni minket.
Sokkalta később jönnek el, csak a jövőben támadnak valóban igazi
ellenségeink, az akkori, a még újabb szofisták.
Majd, amidőn mi az évek öreg terhével megrakodottan, elaggyva,
szánalmasan vonszoljuk ósdi vázaink,
rút betegágyba bevásva, de némelyikünk már rég a Hadész mélyén
heverészet... És mai bölcs szavaink
és műveink akkor már rég idegennek, s tán furamód különösnek
fognak tűnni, de meglehet:
nevetségesnek is, mert ellenségeink megváltoztatják sorról sorra
majdan az írás módjait, égi mikéntjét –
stílusban és tendenciákban egyaránt. Úgy, ahogy én is,
társaimmal együtt, mert mi sem csináltuk
másképpen, csupán átváltoztattuk vagy kicseréltük a voltat,
s összezavartuk átalakítva a múlt időket.
Mindaz, amit sikerült nekiünk tán szépnek, igaznak festeni, látni,
fölösleges lesz, értelmetlen, képtelen
ostobaságok halmaza lesz, hiszen úgy hiszik, annak tüntetik föl
az ellenségeink, akik (minden kimerítőbb
fáradozás, netán szellemi erőfeszítés nélkül) pusztán a már tudottat,
túnt dolgok ízét ismételtetik, s a régit mondják máshogyan
csavarva, másként facsarva lévé lényegét. Csak úgy, akár magunk is
mássá, legújabb módivá tekertük át a vén, fakult beszéd fonálját.”*

(1900. november)

Antonius bukása

Hallván, hogy őt siratják már sikoltozón,
s boldogtalan balsorsán hosszan eljajonganak
sírásba bágyadt, búban elpuhult, lágy asszonyok –
porba borulva, széles, egyiptomi gesztusokkal,
íziszi mozdulatokkal a Napkelet éke, az Úrnő –
s ében rabszolgalányok, fénylő bőrű cselédek
zokognak érte barnán, barbári módra megtört,
romlott, görög szavakkal – s hallván siránkozásuk,
lelkében fájdalommal, váratlanul fölébredt,
fölkapta göndör, szép fejét a férfigóg,
s önnön, Itália-szült véréből undorodottan,
már idegenné lett, közönyösnek tűnt neki minden,
mind, amit addig annyira elvakultan imádott –
mértéktelen, meggondolatlan, oktalan jólétét,
féktelen életvitelét az éjben, a víg Alexandriában –
s rászólt a drága jajveszékelőkre: „Ne sirassátok őt
tovább... Hozzá jajongás, könny, sopánkodás
sehogy sem illik – csak magasztalás talál nevéhez,
s elragadtatás. Inkább dicsérni illenék a hadvezért,
hiszen nagy úr volt s hős uralkodó bizonylyan ő,
ki számolatlan hódított meg számtalan, becses javat,
szerzett jogot, s lebírt dicső, királyi házakat.
De most, ha már megíratott, hogy elbukjon,
hulltában sem lesz halk, szerény, alázatos,
ha bukni kell, ha elrendeltetett, úgy pusztul ő,
méltón, miként igaz, legyőzött római,
akit legyűrt a sors, s egy másik római.”

(1907. június)

„A többit majd a lenticnek mondom el”*

„Valóban, szép e verssor!” – szólott a bölcs prokonzul,
s becsukta épp a könyvet. „Mily gondolatnyi mélység!
E verssor szép s igaz, sőt: pontos, feszesre húzott.
Nyilván Szophoklész hosszan elmélkedhetett, amíg
le merte végre írni... Ó, mennyi-mennyi mindent
mondunk el majd alant! Hányfajta furcsa dolgot
mesélhetünk mi is Hadész lakóinak!
És ott, alant, milyen másnak tűnünk majd!

* Szophoklész: *Aiasz*, 865. sor (Kerényi Grácia fordítása)

*Mindazt, mit itt, fönt, mint az éber őrszemek,
virrasztva óvunk s föl vigyázva dugdosunk,
sok titkot és takart sebet magunkba zárva,
jól rejtegetve tán örökre azt, amit zavart
mélyünkbe fojtva nyughatatlan köznapok
szorongásában hordozunk, nyomasztó súly alatt,
szóval mindazt kimondjuk ott, alant, tisztán,
szabad szavakkal szólhatunk, világosan:
Hadészba' lent majd nyíltan is beszélhetünk."*

*„Ám ne feledd el, uram – szólt a szofista futó mosollyal –,
még ha mindenről szabadon lehet is odalent majd végre beszélni,
azért vigyázat: ott sem árt némi óvatosság."*

(1913. február)

Zenét!...

– levél Calvushoz –

A sötétséget szereted? Orkánt? Vad szélzúgást?
Ahogy csontot mállasztó ködben sírnak a fák,
Mint kitett macskakölykök? Ez nem római vihar:
Üvöltő, vak fenevad perel hullámaival
Átkozott tenger. Éjfél. Jönnek a lámiák.
Sodorják szakadatlanul sikátorok szagát.
Sunyi barbárok lesnek. Elér gyilok-szavuk,
Már emelkedik mögöttem tükörből a nyiluk.
De a nekem szánt penge késik, nem csaphat le még!
Mit kívánsz? – kérded, Calvusom. Zenét! Zenét! Zenét!
Halk lantfutam fodrozza kedvem s az éjszakát,
Ne érezzem penetráns, nyers és vad vérszagát.
Kérded, barátom, írok-e? Itt nincsenek hírek.
Géták között egy római, s ha írnék is, kinek?

A láz, a láz

– a nagy római költő felriad –

Ezen a kopár vidéken örökké. Mélabús trák tücsköket
hallgatva figyelni a lopakodó árnyakat a ködben,
amint rekedten görögnek tova az ördögszekerek,
és a tövisek között kékes lidércfények villóznak,
a Hádeszek öbléből visszajáró békételenek szellemei.
Ezen a bús tengerparton örökké. Szelek és hullámok
csiszolta szörnyekre emlékeztető kövek közül figyelni
a tajtékok kérdőjeleit, a kacagó delfinek nászát.
Az esték csendje. Hajnali rémálmok. Az öszülő tenger felett
guruló véres telihold. Magányos kocsikerék.
Visszarepít Rómába... Ó, azok a régi versenyek.
Kigyúló nők mezítelen karján felcsúszó ruhaujj. Levelek.
Érintések. A szerelem átváltozásai. Nyihogó paripák.
Sirály rikolt a ködben. Elhagy az álom. Körém hull Tomi.

Félben jó, sokkal jobb, mint egészben

(A Klein-napló)

Ha Nepomuki Szent János szobrától oldalra nézünk, a várfal maradványát látjuk. Olyan, mintha egy romos kápolna lenne, úgy szundít ott, durva muhartól ölelve, mintha a házak között is folytatódna a temető, végestelen-végig, hogy a halottak gondtalanul és kényelmesebben visszajárhassanak hozzánk. A hídról azért esik jól a báméskodás, mert a Kurca könyökére épült, így a Nepomuki Szent János-szobor is szemben van, de hosszan pihenhet a vár romjain is a tekintet. A régi vár elé épült hatalmas kastélynak viszont, mert a partoldalon akkora a gaz, csak a piros cserepes teteje látszik. A várfalacskának, noha inkább már csak a helye van ott, és a hídról nézve csak egy csonk, mintha szájban maradt foggyökér lenne, fontos szerepe van – Avarka Pista bácsi szelleme szerint a mi műemlékünk fölött még az a láthatatlan, sudár ív is ott lebeg, amit Rúzsa Sándor rajzolt fölé, mikor átugratta fordítva patkolt lovával.

Az irigyek úgy tartják, hogy Sáraságban a *szellemek* se kísérteni jönnek, inkább napszámba, vakolni, vályogot verni a kiválasztottakhoz, vagy ahogy nálunk hívják, a kaliberekhez, és a kantahurcolás is szokás, mindenképpen, *kanta* nélkül el nem indulunk, hogy a kegyetlen, kínzó szomjúságnak ne legyünk kiszolgáltatva. No és a *beszéd*, az is van, az nem szokás, csak úgy adta az Örökkévaló, értelmetlenül ajakra térnek a szavak, senki sem tudja, honnan és miért jönnek: például toporog a harmatos reggelben Dezső a gangon, húgytól és izzadtságtól sárgálló alsógatyában, a szájában valahonnét előkapart dekk, és összefüggéstelenül mormog, mintha diktálna valakinek.

A Kurca pihen, régen nem folyik, de valamiért mégis olyan, mintha egyik hurotos hajnaltól a másikig, míg megint arra jár valaki az egyletünkből, kicserélődne ott minden: víz, sás, békalencse. Az a sok ideges hullám, amit egy török helytartó lányának, bizonyos Kurcának az élettelen teste vert, már régen föloldódott a Körösben, aztán a Tiszában, a Dunában, majd a Fekete-tengerben...

A Nepomuki Szent János-szobor előtt, srégen balra a zsinagóga *helye* van; egy föltűnően üres telek az, ahol egykor a zsinagóga állt, egy kopasz kert, ami tar gondozatlanságában is szebb, mint megannyi másik. Klein Ede bácsi, aki az egyletünk névadója, a zsinagóga mellett lakott, a hitközség vezető embere volt, míg be nem nézett hozzá kelengyéért egy szűz. Matildkának éppen másnap lett volna az esküvője – aznap, amikor megtalálták a Tisza sík tükrébe olvadva, szomorú, kedves mosollyal az arcán. Ede bácsi, aki akkor még – hiszen ennek már bő harminc éve! – közel sem volt bácsi, három hétig lakott az *eset* után a faluban,

három hétig tűrte a vádakat, három keserves hétig próbálta kimenteni, megvédeni, tisztára mosni magát. Aztán öreg édesanyjával és két másik zsidó családdal székerre ült. Hogy 1981 Szíván hónapjában (május volt, pünkösd), harminchárom évvel az eset után, szülőfalujában egyetemet neveznek el róla, melynek az elnöki tisztségét – hiszen az én ötletem volt az egész – a kezdetektől fogva én látom el, arról természetesen nem tudott, és sajnos azóta sem tud. Mindig dolgozott bennem a hiúság, hogy valahogyan tudtára adjam, mert azt egyszerűen azóta sem akarom elhinni, hogy már nem él.

Mi, a Klein Ede Egylet, hárman vagyunk: Dezsőnek az a feladata, hogy tartsa a kapcsolatot a túlvilággal, Beregi András, azaz Bece művész és földerítő, ami nem jelent semmit, de gondoltuk, neki is kell valami komoly titulus. Gallér Gergely: elnök, hallani is jó. Franczek Gyulának a tapasztalataira számítottunk eleinte, vagyis inkább azt szerettük, ahogy a sok év hallgatott a szavai mögött, egy ideje azonban egyleti kapcsolatai arra korlátozódnak, hogy valamelyikünket várja, mi meg, ha rá nem felejtünk, hetente háromszor viszünk neki bort és ebédet. Gyula egy ideje ritkán mozdul ki a lakásából. Erre nem sikerült megfelelő tisztséget kitalálni: a Gyula ezért csak úgy Gyula, semmi egyéb.

Nepomuki Szent János szobra körül akáccillatú fakerítés volt régen, amire jószereivel már akkor rászállt egy galamb, ha egy etno- és fotográfus vagy nyelvész és amatőr népdalgyűjtő a közelében, a posta körül téblábolt, így tudtommal nincs olyan kép arról a faragott lécekből összeszögelt kerítésről, amin legalább egy madár rajta ne lenne és ne bűgna, föltehetőleg, hiszen, fotográfiáról lévén szó, a bűgás nem bizonyítható. Dezső szerint ez nem lehet véletlen. A gyógyszerár szőlőt próbálta észrevétlenül megdézsmálni, mikor arra a következtetésre jutott, hogy a galamb errefelé nem annyira gyakori madár, hogy az összes képen ott kellene lennie, amit nálunk készítettek. Dezső albumában a négy és fél fotográfia egyikén sincsen galamb, tehát a szoborra kitüntetett figyelemmel van a Jóisten, hiába na, az egyetlen valami, amiben Sáraságban kedvét leli.

Dezső különben egy nyár erejéig Becéék mellett lakott az öregfaluban, néhány háznyira tőlük, a Páternál bérelte a kiskonyhát, csak később költözött a Nagyutcáról a Tisztiklub mellé, az egykori fodrászüzletbe. Semmit sem lehet elmondani ártatlanul. Azért nem, mert éppen akkor költözött el, mikor megkezdtük Becével a vidéki életet, a bejárást, a tanulást, a számomra végtelenné nyúló diákéveket, melyek csak nemrégiben értek véget, amikor végre állást kaptam a tótvárosi könyvtárban.

A rendszerrel együtt, úgy látszik, az én státuszom is megváltozik.

Azon a bizonyos vasárnap estén, Elul hónapjának vége volt, lassan szeptember, kilencszáznolcvanegy, reggelente sófár hangja zengett volna a zsinagógában, ha van – akkor mutatta meg a két nagy tükör helyét Dezső a halványkék falon, mikor én már majd' szétfeszültem az izgalomtól, hogy holnap vidékre utazom, Feketevárosba gimnáziumba, ő meg csak azzal jött, nézzem csak meg, milyen hangulatos, ide bizony nem fog tenni semmit, mert ide bámultak az emberek huszonnyolc éven keresztül, erre a falra ipari mennyiségű tekintet van ráaggatva. „Sosem dől össze, ez bizonyos.” Kegyetlen volt: így jelentette be, hogy elmegy, elhagyja Páter szilvafás kertjét, ahol akkor már az irdatlan mennyiségű cefrénekvaló bűdösödött, a macska-, kecske- és libaszaron túl, azt a kiskonyhát,

amihez nekem annyi emlékem kötődött, ahonnan annyit hallgattuk, amint Páter a pálinkától félig ájultan bencés imaéneket gajdol fönn a házban. Ráadásul másnap reggel utazhattam Becével *vidékre*, aminél félelmetesebb, hidegebb és keserűesebb szót életemben nem hallottam, másnap kezdtük a gimnáziumot, harminc kilométerre Sáráságtól, Feketevárosig oda-vissza egy-egy átszállás, és akkor elkezdti nekem mutogatni a tükrök helyét a falon. Abban a hitben ringatózott, hogy én örülni fogok a hajvégek helyének, meg annak, hogy ha nagyon koncentrálsz az ember, mint kagylóból a tengerzúgás, hallatsz az ollók csattogása. Álltunk az egykori fodrászüzletben, és füleltük az ollócsattogást.

És, lelkendezett, a fejmosót, mivel olyan mélyen le van betonozva, itt hagyták; micsoda kényelem!

Repedés van az oldalán, feleltem erre, és belerúgtam abba a kék kantába, amit Dezső a fejmosó szék mellé készített. A csapokból évek óta nem jött víz.

Itt lesz ezentúl a központ, tette hozzá, mert biztosra vette, hogy a Klein Ede Egylet mindig ott tart üléseket, ahol ő lakik, hiába, hogy míg Pátertől bérelte a konyhát, sokszor Becéék kertjében mulattuk az időt, az ólak mellett a gyantás gyapjúszagban és a zöld szénaillatban, aminél jobban semmi sem tisztítja a lelket, ott öltöttük föl ünnepélyes arcunk, és kezdtük el elemezni a faluban történeteket az elejétől, az „Alef betűtől”, a végéig, a Távig.

Szorongós és igyekvő nyár volt kilencszáznyolcvanegyben, az egylet legjobb nyara, még minden titok titok volt: ami Klein Edét, Sáráság legtitokzatosabb, legszerencsétlenebb és legalázatosabb emberét körülengi – az is, és ami a mi ülésezéseinket illeti. Nohát, igazából még semmit sem tudtunk, miért járunk össze, csak éreztük, hogy errefelé jobban, erősebben és mélyebben történnek a dolgok, mint azt, mondjuk, Töre Gábor, Szalma Jancsi vagy Gergely Ignác gondolják, akiknek Sáráság csak abban különbözött a környékbéli falvaktól, hogy ide születni kell, hogy itt még a gyüttmentnek a gyermeke is csak átutazó, csak harmadik generációra lehet érezni a szomszóságot, a szavak ízét, a szellemek simogatását – egyszóval a tősgyökerességet, a kiválasztottságot, a szorongást. Mi hárman mégis átbeszéltünk egész délutánokat, a szimpla történetekből hamar *esetek* lettek, amelyek, bár semmi közünk nem volt hozzájuk, megváltoztatták az életünket. És ahogy megértettük, valójában mi *miért történt*, ez másokra is hatással lett, el se mondtuk, és mégis, amint valami az *eset* rangjára emelkedett, hatni kezdett. És ez nyugalmat, hatalmat és erőt adott nekünk, hogy a Klein Ede Egylet nélkülözhetetlen, mert ha nem gondoljuk át, és nem ért meg belőlük senki semmit, akkor el is felejthetjük azonnal őket, mindent, azt is, hogy élünk egyáltalán, és ez borzasztó, mert az emlékezés segít nekünk csak – semmi és senki más.

Akkoriban még mit sem tudtunk a *Lamed Vávról*, és ez remek volt, mert aki sejti azt, hogy oda tartozik, az már nem tartozhat *oda*, mert a *Lamed Váv* rejtett dolog, olyan küldetés, amiről még a kiküldött se tud – és mégis, hihetetlen, de minden generációban van harminchat igaz ember, akik viselik a történetek következményeit, a világ fájalmát, szánalmát, és ezáltal van a világ. Mi csak hárman voltunk, meg Franczek Gyula tekintélye, de viseltük, mint egy szőlőskaró. Olyan mozgalmas nyarunk, mint akkor, még sohasem volt, a lépteink kopogása is megváltozott, hajunk színe, a vállunk esése, minden.

Micsoda komoly emberek lettetek, mondta Bandi bácsi, Bece nagyapja egy

fullasztó szerda reggelen, nem ismerek rátok, és lapátolta tovább a szart az ólakból – tehát látszott, kívülről is, hogy történik velünk, bennünk és értünk valami, a Klein Ede Egylet fontos dolog, egy-két héttel azelőtt még biztosan leteremtett volna bennünket, hogy mégis, milyen viselkedés már ez, hogy három életerős férfiember csak heverészik a boglya tetején, ő meg ganézik, vénember létére, egyedül..., de az egylet létrejötte után efféle megjegyzés?, dehogy!, ott heverésztünk, ő meg azt mondta, de szívesen mondom ki megint, micsoda komoly emberek lettetek.

Most Tótvárosban vagyok könyvtáros, jó állás, biztos állás, ha akarom, el tudom tüntetni a késedelmi díjat, koncertekre járok, egyszer már a kultúranapi fogadásra is meghívtak, töltött káposzta, svédasztal, de még sosem éreztem úgy, mint akkor, mikor Bandi bácsi azt mondta nekünk – és hát persze mindenképp nekem, hisz én, Gallér Gergely voltam az egylet vezetője –, hogy milyen komoly emberek lettetek.

Elképesztő volt, mi minden történt, pedig hétszámra ki sem mozdultunk, csak Dezsőnél vagy Becééknél pároltuk a tököt, meg fonnyasztottuk a hagymát, nem mondhatnám, hogy unalomban, de nem is teljesen másban, én még fürdeni is alig jártam le a Tiszára, csak a Nagyutca nyárfáinak suhóságából tudtam, hogy nyár van, meg hogy reggel kilenc körül már hazafelé tekernek a fóliákból a repedezett bőrű asszonyok, akiknek az arcát teljesen befogta a futós paradicsom szára. Tekertem ki Sáráság végére, a Kinizsi-telepi részre, ahol Bece és Dezső lakott, és szánakozva néztem a kegyetlen munkától meggyötört asszonyokat, ahogy tártott szájjal élvezik a Nagyutca enyhét, és bár nem ismertem őket, biztonságot jelentettek, állandóságot, nyugalmat, mert nem tudtam, hogy lehet létezni máshol is, ahol jobb vagy rosszabb, mindegy, de másféle, és nem túlzok: nem voltak indulataim, ahogy örömöm sem nagyon, bár nem igazán kedvemre való ezt bevallani, így utólag, de azt is be kell ismernem, hogy nem voltam tőle szegényebb, mint most, az bizonyos.

Otthagytam Dezsőt a fodrászüzletben, és eltekertem Becéhez, tudtam ugyan, hogy nem mondom el, nem tudom elmondani, mi bánt, de valahová mennem kellett, és úgy éreztem, Bece közelsége megvigasztal majd. De nem, Bece éppen száraz, törős szalmaszálakat próbált összefűzni a hátsó kamra és az ólak között, egy igen vékony szálba gyömöszölt egy másik, alig vékonyabb szálát.

Mi lesz ez?, kérdeztem szomorúan, mert láttam, hogy lehetetlen nála megvigasztalódnom.

Tökinda, felelte, *mesterséges tökinda*, ami csak imitálja a tökindát, tehát *tapasztalhatóan* nem az, de nagyon emlékeztet rá.

Aha, hümmögtem, Becétől már megszoktam az ilyesmit, neki a falevél, kőműveskalapács vagy kaszakő is más jelentéssel bír, mint nekem, de azért próbáltam bekapcsolódni a beszélgetésbe, úgy, hogy az jó legyen: hogy Dezsőről legyen szó.

Dezsőnek is lett tegnap tévéje, Páter vitte le hozzá a kiskonyhába, mert nem működik, de attól még teljesen olyan, mint egy tévé, ám Dezső szerint azt mégsem lehet állítani róla, hogy az lenne, hiszen nem lehet nézni rajta semmit, semmit sem mutat meg a világból. Eszter, a húgom, aki nagyon okos, azonnal imádni kezdte azt a tévét..., tényleg, Bece, át kéne szaladnod, megnézni, milyen klafa

darab, Eszter rajong érte, ujjongva ismételve, hogy *alkotás*, ahhoz meg te értesz, és a húgom azt állítja, azért alkotás, mert a legmesszebbmenőkig emlékeztet egy fekete-fehér, tizenkét csatornás Orion tévére, szinte fotográfiai pontossággal, és mégsem az, és ez a kis nyolcas a logikában, így mondta nekem tegnap este, jó, nem?, kis nyolcas a logikában már elég hozzá, hogy művészet legyen belőle...

Bece csak bámult rám, sértődötten és lenézően, úgy véltem, bántja, hogy egy kiselejtezett tévéhez hasonlítom a *mesterséges tökindáját*, nekem pedig kisebbségi érzésem támadt, hogy Eszter, aki bő egy évvel fiatalabb nálam, hetedikes, ilyeneket mond, hogy kis nyolcas, hogy a kis nyolcas elég a művészethez, én ugyan ilyet nem tudok.

Ez azért nem ugyanaz!, háborgott Bece, remélem, azt tudod.

Hogyne, feleltem, az egyik tökinda, a másik meg tévé, miért is lenne ugyanaz.

Istenem, Gallér, kiáltotta Bece, hogy te semmibe sem tudsz belemarkolni!

Ezen sokat eszem magam azóta is, mármint hogy bele tudok-e *markolni* valamibe, úgy igazából, ahogy a véredek harapnak, hogy ha egyszer már megszorítottam, ne tudjam többé elengedni. És igen! Akkor nem volt igaza Becének, mert én nagyon is képes voltam, én találtam rá Klein Edére, vagyis a *szekeres esetre*, ami minden későbbi eset megértéséhez hozzájárult, mondhatni a falu ügyeit csak a szekeres eseten át lehetett fölfejteti: módszertan, térkép, konzervnyitó. Mindenekelőtt el tudtuk hinni, hogy a Pannika néni-féle iromány létezik, és hogy az a bizonyos napló úgy jött létre, ahogy. Egészen biztos vagyok benne, hogy ha nincs a szekeres eset körüli köd és borzalom, ezek a hihetetlen keletkezési körülmények elriasztanak bennünket, és nem hiszünk a saját szemünknek se. Szerintem éppen ezért nevezhette el Bece Klein-naplónak a Pannika néni-féle irományt, mert mi, katolikusok, rátaláltunk erre a szerencsétlen zsidóra, mert én meghallottam, ahogy az ősök sóhajtanak, ahogy a mi múltunk sírdogál a felejtés bodzafája, tyúkóla, ártézi kútja mögött, és ragaszkodni kezdtem Klein Edéhez.

Hamar visszatekertem, hogy még otthon érjem Dezsőt, hogy – bármennyire is meg vagyok sértődve – segítsek neki költözni, ha már elhagyja a kedves helyünket, a Páter-konyhát, legyen részem benne. Megalázónak találtam, mégis nagyon élveztem, és akár csúsztam-másztam volna is érte, hogy a költözése hozzám kötődjön. Első estéje a fodrászüzletben az én emlékem is legyen. Egyetlen nagy zsidóságban elért mindene, a húsdaráló tekerője, amit elfelejtettem leszerelni, egy kicsit kilógott, de különben még rázogatni sem kellett, mikor bekötötte. Hirtelen, akár belül a zsákban, szúrós csönd lett; csak ekkor kérdeztem meg, hogy:

Dezső, miért mész el innét, erről a nyugodt kis helyről?

Kibújt a szellem a palackból, ugye?, kérdezett vissza, és nevetni kezdett.

„Egy zsákon belül elfér a világ” – ezt olvastam mostanában egy versben, már itt, Tótvárosban vártam a kölcsönzőket, és ugyanilyen nyár lett, mint akkor, és senki sem jött, csak a Körös szúrós csatornaszaga és az el-elhaló brekegés szökött be a nyitott ablakokon át.

Álltam Dezső mellett, és mintha sejtettem volna már akkor is, hogy mikor ezt olvasom, már csak mosolygok rajta, és nem merem, nem tudom és nem is akarom ezt komolyan gondolni... Mikor Dezső kipakolt, akkor láttam meg azt a négy és fél képet, amit Dezső bizonyítéknak tartott a Nepomuki Szent János istenpártolásának ügyében, ugyanis, mint mondtam, egyiken sincs galamb, a

Szent Jánosról készült képeken pedig mindegyiken van. A fél kép a „Mi házunk, mi várunk” sorozat része, így, minden névelő nélkül, nem a mi házunk és a mi várunk, csak pucéran. A „Mi házunk, mi várunk” sorozatot egy csaló fotográfus készítette a falu szinte minden házáról, mindenhova becsöngetett, azzal a szöveggel, hogy már a szomszédnak is van. Sejtette, hogy ez hatni fog, akármi is az, ha ott van, itt is kell, és akkor elővette a cakkos szélű papírkeretet, hogy majd ebbe illeszti bele a házról készült fotót. Furfangos volt a keret, Dezső szerint ránézésre nem tűnt undorítósnak, sőt egészen jópofának, szerénynek látszott, nem visszataszító valaminek, mint alig egy sovány nap múlva. Bece volt az egyetlen, aki már akkor hányingert kapott a cakkos szélű kerettől, mikor a fotográfus előhúzta a farmeranyaggal foltozott postástáskájából, de Becére – „hülye művész!” – sosem hallgat senki, tehát rendelték belőle zsinórban, Dezső, sőt még Bece anyja is, hiába verte Bece a palávert. Franczek Gyula is kért, de valahogy tőle nem vették komolyan, ami övön aluli ütés volt, mikor nincs a földkerekségen a házához jobban ragaszkodó ember, mint Gyula, aki, mint mondtam, ritkán mozdul ki otthonról. De neki, éppen neki, nem hozott a fotós. Ez az ürge, miután levette a házakat, be is kéredzkedett, akár harminc feketét meg tudott inni négyig, és vizsla szemekkel kémlelt körbe, hihetetlen volt, milyen gyorsan szűrta ki a régi képeket: a nagymamák, dédik, ángyikák leánykori fölvételeit, amiket, mint ígérte, csak lekap majd otthon, és hozza vissza aztán a házról készült gyönyörű fölvétellel együtt. Persze nem, egy küldönc járta körbe a lóvá tett családokat, a „Mi házunk, mi várunk” cakkos keretébe be volt illesztve egy nagy, színes kép: mint ha színe lett volna a levegőnek is, olyanok voltak a fotók, a háttérben meg az öreg ház, ha jobb formában volt, mint a Becééké, akkor is öregnek, bizonytalan-nak, sőt tán omladozónak is tűnt, színes ökörnál kavargott a képek előterében, mindenkinek kedve lett elköltözni, földig rombolni, elátkozni a viskót, még Bece nagypapa is kiballagott az utcára, és a temetősarokról nézegette távcsővel, hogy valóban ilyen ocsmány, álmatag-e a háza, mint a képen, karika lett a szeme körül, addig bámult. Dezső elhasította rögtön, tulajdonképpen nem is látta egészben egyszer sem a képet, ahogy emelte ki a segéd a farmeranyaggal foltozott táskából, Dezső már hasította is szét.

Félben jó, mondta, legalábbis tűrhető, sokkal jobb, mint egészben.

A kölcsönkért régi képekért, az ángyikért, nagyikért, apákért Bece ment át először a Reformátusokhoz (a szomszédos, szenteskedő városba), hogy míg jó dolga van a szaros fényképésznek, addig adja vissza, de a megadott címen, a tűzoltósággal srégen szemben, csak egy ócskásboltot talált. Ám nem messze volt egy csehó, ott itta meg a visszaútra félretett pénzt, bánatában; jogos volt, nem hibáztattuk. Egyébként már mindnyájan azt hittük, belőle is fénykép lett, egy régi, barnuló szélű kép. Dezső azt mondta, ő is csak egy régi képre tudja ráképzelní, egy olyanra, mint amilyenért elindult és az életét áldozta Bece, szóval csak úgy, a levegőbe nem, rá a papírra. Mintha láttuk volna a képet, úgy emlékeztünk rá este hétig, mikor is gyalogszerrel megérkezett, és a zokogva üvöltő édesanyjától – aki már szintén a legrosszabbra gondolt, hogy mi lelhetta Becét *vidéken* – végre elszabadult. Nos, azzal a hírrel jött meg, hogy a fotós nincs sehol, egy adok-ve-szek régiség van azon a címen, a tűzoltósággal srégen szemben, egy igazán kedves kis csehótól balra. Dezső lehajtotta a fejét.

Bazdmeg, sziszegte, és lehullott néhány hófehér korpaszem a frissen hagyott bajszáról.

Hallgattunk. Nem bírtunk haragudni.

Mit csinál a csaló fényképész azzal a rengeteg régi képpel?

Megeszi, kiáltotta Dezső, és elrohant a temető irányába. Én is elindultam, aztán az Oláh kocsmában megláttam a húgomat, amint fejbúbra húzott micisapkák, talpig szívott Kossuthok és csecsmelegre állott hosszúlépések között a kendergyári munkások szappanszagában huszonegyezik.

Beszélnünk kell!, mondtam, de a munkások, azt sem tudtam, kicsodák, morgásba kezdtek, elkotródtam és leültem egy padra oldalt, és csak néztem, ahogy a húgom még a cinkelt lapokkal szemben is tartja magát, nem bukik, már éppen indultam volna, mikor kiszállt. Nagyon nehezen tudtam megbékíteni, alig akarta elhinni, hogy lelépett a fotós, kértem két fehér házmestert, hallgatunk, és elképzeltük, mit tesz most otthon a fotós a megannyi nagyival, dédivel, anyóssal, nagybácsival, egy rakás ismeretlen emlékkal, hogy mi a fészkes fenének kellett neki az a boglya földidézhetetlen múlt, a megannyi hívogatóan hallgatag év?

Azonnal egyletgyűlést kell összehívni, mondta másnap délben Eszter.

Kilenszáznyolcvanegy nyarának első napjaiban jártunk, az iskola termeiben még le sem törölték a „Vakáció!!!” feliratokat, még a virágok sem hervadtak el teljesen a ballagásunk után, néhány csenevész napja létezett a Klein Ede Egylet, aminek lány, vagyis a húgom, csak levelező tagja lehetett, és még semmi sem történt igazából, mi több, az egész egyletesdi alig néhány nap alatt megszürkült, és már kezdtünk is ráfelejteni, mikor Eszter azt kiáltotta az Oláh kocsmá hűvös termeiben, túlkiabálva a vitrínes, öreg süteményes hűtőt és a biliárdgolyó kemény csattogását, hogy azonnal egyletgyűlést kell összehívni.

Oláh kocsmáros becsukta a pincaajtót, még a végén megint megfázok, mondta, nyáron.

Páter békétlen és szomorú ember volt, mindig beszélt, folyton mondta: kutyaguminak, kocsikeréknek, kőnek, ereszcatornának, barátja volt malomkő, csatos bambisüveg, hirdetőtábla. Rajta talán ezért nem fogott se átok, se roham, azt se tudta, mi az a kényszeres beszéd, és soha nem vitt magával kantát, csak egy kis kerekos koffert húzott maga után, amibe az „ez még jó lesz valamire” dolgokat gyűjtötte, többnyire szemetet: nádat, vesszőt, olajos rongyot, mindent, amit aztán bezsúfolt a vészhelyzetre félretett, bontatlan ingek és egyszer sem használt, de már molyrágta zakók, bőrdzsekik közé, a vesszőt a citerán, a nádat a lábpumpás harmóniumon tartotta. „Jó lesz ez még”, mondta mindig, valamire. Csálé, görbe kasokat kötött, és méregette a pálinkát naphosszat. Pannonhalmi szerzetes volt, ezért hívta mindenki Páternek, szép, erős ember, ha többet ivott a szokásos liter pálinkánál, gyakran hátrabicegett a kiskonyhába egy fotográfiával.

Ez itten, mutatta, én vagyok, és mintha mindezt először tenné, kihúzta magát. Sudár mi?, kérdezte – az apátság belső udvarán állt, kis tőr az oldalában, de a gallérja a papi gallér fehér ingkockája. Negyvenegyben fölfegyverezték őket, akkor készült a kép, büszkeségre adott okot, tényleg, micsoda fess legény, de Sáráságban kár volt mutogatni, mert még nekünk, gyerekeknek is az jutott eszünkbe, hogy arról már nem készült fotográfia, mikor a visszavonuló németek öt perccel adtak nekik, hogy összekapják magukat, s elhagyják az apátság épületét. Az

a rémült pakolás már nem volt megörökítve, mikor az évszázad telébe kilökettek a hamarjában inget, kabátot kapott legények, és az se, hogy Páter, állítólag, az aranyat pakolta, nem a sálat tekerte és a bundabugyit húzta, és bár lefagyott fél veséje, s egy gránátnak köszönhetően fél tüdeje sincs már meg, az aranykapkodós öt percből van pénze még most is – persze ezt nekünk, Bece miatt, nem volt szabad mondani, mert bár Páter a nagy vallásosságban nevet változtatott, Beregiből Beregvölgyi lett, Bandi bácsinak, Bece nagyapjának, mégis édestestvére.

Páter éppen akkor indult szokásos napi beszerzőútjára, mikor Eszterrel berontottunk hozzá a kapun, és hátraszaladtunk a kiskonyhába, hogy:

Dezső, maradj!; a húgom azonnal rohant Becéért, itt az ideje, tisztelt barátaim, urak, hölgyek, tisztelt Klein Ede Egylet, a megalakulás utáni bágyadtságából kikecmeregni!

Egy hosszú fapad volt az egyetlen ülőalkalmatosság, amit Dezső rendelkezésére bocsátott Páter, mikor némi házimunkáért és egyebekért kiadta neki a nyári konyhát; „ez van, motyogta, amúgy meg, oda ülsz, ahová akarsz”. A padnak köszönhetően egy kicsikét döcögősen, halkszavúan kezdődött a gyűlés, mindnyájan egyfelé néztünk, akár a dróton fészkelődő galambok, szorongtam, alig jött be fény a kisablakon, és a hosszúkás asztalon valami fojtogatóan bűdösödött, egy kis piros, húsos lábas és a mosatlan tányér volt pedig rajta mindössze, tudtam, ha most ez nem jól sikerül, nem lesz több, a gyűlésezésen gúnyolódni, legjobb esetben élcelődni fogunk – én is, mert képtelen vagyok nem a többiekkel tartani, ezért is nem vagyok alkalmas vezetőnek, nincsen se saját erőm, se saját gondolatom, és még csak összefogni se tudom a szerteszt hulló szálakat, hogy, bokrétát kötve belőlük, úgy tűnjön, valamit én találtam ki. Persze ez az utólagos belátás csak még feszítőbbé, kegyetlenebbé teszi azt izzadságszagú, elvakult akarást, hogy akkor is én, Gallér Gergely akartam a Klein Ede Egylet vezetője lenni, ha a Klein Ede Egyletben mindenki más alkalmasabb lett volna nálam erre a szerepre.

Valami fontosat meg kell beszélnünk, kezdtem egy kicsit izgatottan, ami, figyelembe véve, hogy Eszterrel, Dezsővel és Becével mindennap együtt rágtuk a papsajtot, mókásan hatott. Nem volt se oka, se helye az izgatottságnak, nem lehetett értelmezni egy remegősen elmondott mondatot, ezért a többiek úgy tettek, mintha nem is mondtam volna semmit. Sokáig úgy tűnt, hogy a „halottak eltulajdonított képein” nincs mit megbeszélni, elvitte egy csaló fényfestő a falu szinte valamennyi régi fotográfiáját, azzal, hogy jobb minőségben visszahozza, és nem hozott vissza semmit, ismerjük az ilyet: visznek, de nem hoznak. Az öregek sejtették, hogy ez lesz, valami botor engedékenységből és reménykedésből mégis odaadták, vagy talán azért, mert minden mindegy egy olyan faluban, ahol Dezsőn kívül legalább még négy-öt, afféle isteni erővel megáldott ember, vagy ahogy nálunk mondják, „kaliber” akad, aki elbeszélget bármely hazatévelygő szellemmel. Avarka Pista bácsival, a legaktívabb alakkal különösen. Szóval a halott dédik, ángyik, keresztjek jól vannak odaát, bizonyos mindenki, és a fotográfián csak egy *árnyék* látható, egy kopottas fekete ruha a kerti padnál, az asztalon hosszúlépés, hátul borostyán futotta drótkerítés és egy kiszabadult gácsér, a levegő sárga – egyszóval mindez csak egy elporladt pillanat, amire úgyszincsén semmi szükség mára.

Dezső már fészkelődni kezdett, hogy ő lemegy mindkét oldalt lyukas fene-

kü kassal törpeharcsázni a Lándor-tóra, mikor hallottuk, hogy Páter nyitja a kaput, ami nagyon meglepő volt, hiszen akkor indult hosszas beszerző körútjára, mikor megérkeztünk. De nem kellett sokat várnunk, hogy kiderüljön, miért szakadt meg a szokásos, számára mindennél fontosabb túra, mert Páter csoszogott is hátra, hogy forr egész Sáraság, a templom előtt, a Nepomuki Szent János szobornál meg a Petőfi-körnél meg a Gazdakörnél, de még a kultúr előtt is árnyékok vannak, emberi testek alakja vetül az ablakpárkányra, a deszkakerítésre, a kantákra, biciklikre, muskátlikra, mindenhová, egyszóval valamennyi fontos helyet „árnyékszobrok” díszítenek, de bármilyen hihetetlen, most jön a legérdekesebb: a hirtelen odakerült árnyékok „az ellopott képek után vannak”. Pannika néni például azonnal megismerte a Szent János-szobor oldalán Klein Edét és az édesanyját, ugyanis tőle ezt a régi fotográfiát tulajdonította el a csaló fotográfus: a szatócsbolt előtt álldogálnak, úgy ábrázolja őket a kép, ami most, mintha valóság lenne, árnyékot vet, özvegy Klein Áronné Esztiike néni még úgy is magasabb volt a fiánál, hogy Ede benn állt a szárazkapu torkában, bő egy arasszal magasabban, látszik a nyitott kapu csapott árnyéka is (innen gondolni, hogy a szatócsbolt előtt állnak). És ha ez még nem elég, Számfira László matematika-fizika szakos tanár a dédapját véli fölismerni a Petőfi-körnél, a papa a kerti kúthoz hajolt le inni, kukoricaegyelésből ért haza a Kontrából, és nagyon ki volt tikkadva, mikor lekapta a fia (Számfira Laci nagyapja), aki különben a pesti egyetem fizika tanszékén bírta a katedrát, és hordozható masináját mindig hozta haza Sáraságba. No de az a lényeg, hogy most ott hajol a kerti kúthoz a dédapa árnyéka, jól meg van nyitva a csap, mert még a vízszugár is kivehető. A kultúrnál egy cséplőgépes fotográfia „lenyomata” látható, még az igazgató úr emeleti ablakára is árnyékot vet, oly természetes, ám azt nem tudni, kinek köszönhető a dolog, hiszen afféle cséplőgépes képet vagy tizet elvitt a csaló, és minden kárvallott azt mondja, nyilván az övé miatt került ide az árnyék, engedelmükkel, ha a többi meg nem haragszik.

Úgy rohantunk a faluba be, mintha a nappal együtt a gazdátlan árnyékok is eltűnnének végleg, vagy ahogy a mese mondja, valakihez hozzátapadnának, esetleg elindulnának felderítőútra, mondjuk, a Petőfi-körtől eloldalogna Számfira papa árnyéka a tanácshoz, hogy Guliga Sanyi tanácselnök elvtárstól fényt kuncsorogjon éjszakára. Hiszen mihez kezdene fény nélkül egy árnyék. Ezen igen jól derültünk, Dezső szerint amilyen málészájú hülye a Guliga Sanyi, meg is adná, „amíg telik”, úgyis azt mondja mindenre, ez az ő dobzséja, király ő is a maga módján. És akkor hordozható viharlámpával világítanak maguk az árnyékok, hogy éjjel el ne sötétedjen körülöttük a világ, a cséplőgépnek kellene egy jó máglya is akár, hogy reggelig a falon maradjon... A takaréknél paneljénél kiszállt belőlünk a vicces kedv, mert életben minden más, mint ahogy a mese mondja, ha azt állítja Páter, hogy ott a Vangel Ignác-féle cséplőgép árnyéka a falon, hát ott van, na aztán, ezzel se öntenek ürgét, de mikor tényleg látja az ember, akkor eláll a szava, hogy sehol egy gép, árnyéka meg van. Gergely Ignác, a tehenészgyerek, meg az anyja, Magdi néni még akkor is ott bizonygatták, hogy ez az ő fotográfiájukról van, mikor odaértünk.

Nézze csak meg azt az alakot ott a gép mellett, mutatta Magdi néni az Üvegsemű Tótnak, az az uram, szalonnázik, a képen ebédidő van.

Délben még egy cséplőgépek sincsen árnyéka, mondta Bece.

Tényleg, milyen érdekes, mondta Eszter, hogy a képen valószínűleg nem volt árnyéka a gépnek, most meg be lett pótolva.

Megnéztük Klein Ede és Esztike néni árnyékát is, elég sok fantázia kellett hozzá, hogy a szétnyúló alakokból összerakjuk, amit Pannika néni állít, hogy ez itten a szatócsbolt eleje lenne, nyitott szárazkapuval.

Hát nem is tudom, mondtam.

Én a csillagképeket se tudom jobban kivenni, közölte Bece, annyira ez is látszik, mint a mérleg vagy a kos, ott is csak egy nagy halom fényes pötty, és ha sokáig nézi az ember, tehenet is belelát meg nyárfaerdőt, úgyhogy ez is lehet itten Klein Ede és az édesanyja, ha már valaki fölismerte. Erre Eszterrel szinte egyszerre kurjantottunk egyet, hogy na, ez az: a *fölismerés*, a fotográfus számára idegen emberek képeit vitte el, hát hogyan lehet, hogy *következménye* lett? Méghozzá efféle! Hiszen se hónalját nem szagolta, se haját nem cirógatta azoknak a népeknek, nem sejtette, hogy ha reggel kinyitották a szemüket, milyen szavak tódultak a szájukra, meddig uralta őket a kényszeres beszéd, fél vagy teli kantával indultak útnak (hiszen ez mennyi mindent elárul egy sáraságiról, Atyaisten!), szellemekkel találkoztak-e, volt-e egynél több sír a kertjükben – egyáltalán semmi lényegeset nem tudott róluk, nem izgult és nem is szorongott, ha azokra a képekre nézett, mögöttük nem volt se múlt, se feledés, hát akkor miként lehetséges ez?

Talán tud a ráncokból olvasni, közölte a húgom, mikor visszasétáltunk a kultúr elé, ahol nagyobb, jóval nagyobb volt a csődület, a tanakodás.

És a fotográfus jó sokat szemeztetett ki belőlük, folytatta, az arc árkaiból, a szem szarkalábaiból, no meg a szemekből is, persze, talán el tudja mozdítani azt a pillanatot, amit a fotográfia örök rabságban tart, talán újra telik azokon a képeken az idő: a háttérből kiröppen a gácsér, a hosszúlépés langyos lesz és döglött, nő a gaz, mint halottnak a bajsza, és ahogy telni kezdett a képeken az idő, úgy pusztulni is az élő, a cséplőgép már elrozsdált, a szatócsbolt szárazkapuja már szivacsos féregtanya, elkorhadt a szeméttelenen rég, de el nem vész, ugye, ha már egyszer volt: *csak átalakul!*

Örökkévalóm, kiáltotta Bece, a mi tekintetünket, a mi vágyakozó pillantásunkat utánozza! És élethűen sikerül neki, mert nem csak a képek mozdulatlanságából olvas, de azt is letapogatja, lenyalja, lebámulja, ami az arcokra – a mi tekintetünk miatt – a halál után rákerült!

Ezt meg honnan veszed?, háborogtam.

Majd mindjárt bebizonyítom, felelte Bece magabiztosan, és elindult a Régiposta utca túloldalára.

A tanácsháza előtt abban a pillanatban parkolt le a megyei tanács fehér kocka-Ladája, egy megalázóan kövér asszony igyekezett kikászálódni belőle, nevetséges volt a sikertelen igyekezet. Mivel tudvalévő, hogy nem jó komoly embereket komolytalan helyzetben zavarni, biztosak voltunk benne, hogy akármit akar a kövér asszonytól Bece, ebben a nehéz helyzetben, mikor nem fér ki a jármű ajtaján, nem szívesen segít majd neki, és igazunk is lett, haragosan és feldúltan tipeggett át az izzadt testű asszony az úton, ahogy hozzánk lépett, láttam, hogy még a táskák is izzadtak a szeme alatt.

No, mit akar már, fiatalember, türelmetlenkedett.

Csak azt, mondta tisztelettudóan Bece, amit már az imént is kértem: hogy árulná már el, elvtársnő, nem lát-e valami rendhagyót ottan az Ady Endre Művelődési Ház falán?

Szórakozik velem, fiatalember?, kérdezte ingerülten a nő, amiből egyértelműnek tetszett, hogy egyáltalán nem látja a cséplőgépet a kultúr falán.

Egy cséplőgépet sem lát a kultúr falán?, kérdezte valamivel konkrétan Gergely Ignác, a tehenészgyerek, hogy végre kiderüljön már az igazság, mert-hogy ott van, tette hozzá, hogy egészen pontos legyen. Már mint az árnyéka.

Mire a nő lemondóan és kissé kétségbeesve visszasétált a tanács elé, ebben a szerencsétlen faluban, mormolta maga elé, tiszta, szegedi 'e'-kkel ejtve a szerencsétlent, mindenki bolond.

Na ugye, megmondtam, büszkélkedett Bece, ami elvétel: visszakerül. Csak a *mi* tekintetünkkel lehet látni az árnyékot!

Milyen hülyeség ez?, kiáltott föl Dezső, nem egy szemmel nézünk, mi sáraságiak! Hogy volna minékünk közös tekintetünk? Ökörség, háborgott, de senki sem figyelt rá, mert mindenki megdöbbsent.

Az idegenek nem látják az árnyékot, suttozta Magdi néni maga elé, csak a tősgyökeres sáraságiak, már megint valami, ennél több bizonyíték pedig nem is kellett.

Éppen ezt az esetet idéztük föl hónapokkal később, a nyár végén Dezsővel, mikor elárulta, miért költözött el, és miért lakik jó ideje ott, a Tisztiklub mellett. Épp az egylet működésének reformjai voltak terítéken, mikor bejelentette, hogy egyszerűen azért vágyott el onnét, mert nem bírta, hogy ahol megindulna, igazán kiszélesedne a Nagyutca, ahol már látszanak a folyton zizegő nyárfák és tavasszal vastagon áll a nyárfagyapó, szóval éppen ott van a temető közepe. Ahol tényleg *csak sírok* vannak, nem úgy, mint egyébként a faluban, hogy megbújik egy-egy mázolt kereszt az ól mögött, rajta fölirat: a keresztapa, ángyi, bérmaszülők.

Semmi keveredés, mondta, semmi élet, csak az iszonyatos és vizenyős múlt mindenütt. Ráadásul a Kinizsi-telepen nem is akadt Páteren és rajtam kívül más „kaliber”, mondta, aki beszélgetni tudott volna velük, ezért Klári nénitől Franczek Gyuláig mindenki hozzám járt, hiszen Páter válasza se méltatta őket. „Csak ezt meg azt kérdezd már meg, Dezsőkém, itt egy kis zserbó!” De nekem nem kellett se tököses rétes, se sült oldalas, se női szeszély, menjen a túrós bélessel ahová gondolom, emelte föl Dezső a hangját, érted, Gallér, egy szelet disznósajt nem fogja kifésülni, kigubancolni a lelkem, nem bírom a túlsúlyt, és én ezt már mondogattam akkoriban is, dörmögte.

Mikor?, kérdeztem.

Hát például egyszer hazafelé jövet, felelte.

És valóban fölsejlett, hogy tényleg, egy sárga és illatos őszi este, mikor a zsíros kalapját már nem a kezében hozta, hanem fejébe csapva büszkén, elől hagyva a karimának egy kis pihenőt, akkor mondta:

Nem bírom, hogy folyton beférkőznek a gondolatomba, rám köszönnek, miközben a pultot támasztom, pisálok a Kőkeresztnél, a virágosnál, és a szellemek is tolonganak, csak ők még birsalmasajtot se hoznak, csak úgy türelmetlenkednek, és akkor mondtam, hogy menjenek Pannika nénihez vagy Futár Jóska-hoz,

Páterhez, akihez akarnak, a többiekhez, majd azok elkerekeznek éjnek idején, és megzörgetik a tévé fényétől kék ablakokat, hogy üzent a dédi, drágáim, erisszetek beljebb.

Sajnáltam Dezsőt, mert azért még Sáraságban is voltak, akik komolyan ingatni kezdték a fejüket, fátyolos lett a tekintetük, mikor „üzenet” érkezett, a kételkedés úgy marta a gyomrukat, mint a csaláncsípés, és ilyenkor nem elég, hogy Dezső vette a fáradságot és elmotyogta, mit üzent a nagyapa a tollpaplanos, lég-hűtéses mennyországból, de még ő vigasztalta az édesanyát is, hogy a nagyapa kissé zavaros szavai nem föltétlenül a legrosszabbat jelentik, és ő csak azt tudja mondani, amit neki mondtak, vagyis hogy a nagypapi úgy látta, a fiatal apuka éretlen mákgubót áztat a kislány teájába, ami ugyan nem jó jel, de nem is föltétlenül jelent többet önmagánál, a máktea az ugyan máktea, de úgy is lehet fogalmazni, hogy *csak* máktea, és hát mitől, miért lenne az biztos, hogy az apuka oda is fekszik a kislány mellé éjjelente, a tömegvonzás nem mindenkire áll, állítólag volt már olyan legalább, akire nem állt... De mérges is voltam Dezsőre, mert ritkán, csak valami *eset* után mesélte el, miket tudott meg a szellemektől.

Nem tartozik terád, mondta lenézően, és csak hagyott szenvedni, tanulj inkább, mondogatta, én meg magoltam például Heine 1849 *októberében* című versét, mert az első évben azt szavaltam el a gimnáziumi szavalóversenyen, könyököltem a vékony, elsárgult lapok fölött, amiket szinte már megevett a moly, de a kötet gerincén még nyomot hagyott, ha a verset föllapoztam, látszott, hogy még sohasem kölcsönözte ki senki. Nagyon szép vers volt, ma is tudom, de akkor olyan taszító erővel bírt, mint egy domb levedző trágya, néha fölkiáltottam, akárha kinn állnék fehér, kötött pulóveremben a színpadon, hogy „*ki többre vágy-nék, ráfizetne*” vagy „*régi fészkébe, a tető alá, hazatalál a béke fecske*”, de közben éreztem, fordítva kellene éppen, Dezsőnek illene mesélnie a szellemeiről, végre kitálatni, elmondani, bevallani, hogy mióta van ez, mikor jött meg hozzá Avarka Pista bácsi szelleme, és mit mondott először. Legalább ezt be kellene vallania, hiszen Avarka Pista bácsi a fő szellem minálunk, valamiért ő jöhet vissza legtöbbit, mondhatni örökös helyi lakos, a tudószűrős listáról például nem is törölték, mert még megsértődik, azt mondták a tanácsnál, oda ne izengessen, hogy vele már nem is törődnek, egy levél nem levél, mikor megjött a tudószűrős IFA a faluba, a kultúrba meg kifeszítették a kékesen csillogó bálamadzagokra a lepedőket, legyen hol vetközni, és kihordta Futár Jóska a papírokat, hogy jöjjön mindenki hamar, akkor a plébániára, Pista bácsinak is dobott papiroost külön, igazság szerint el is várták, mert a lézer biztosan kifesti még a semmit is, és ha betopogna a gép elé, akkor látszana a monitoron ő maga, az élő lélek.

Azért is haragudtam Dezsőre, mert ha hallja a szellemeket, az majdnem annyi, mintha átlátna a falakon, belátna a lelkekbe, ki miért megy arra éppen, amerre megy, és mindezt nekem, a Klein Ede Egylet vezetőjének el kellett volna árulnia, azzal kellett volna kezdenie mindjárt, hogy sokkal többet tud Klein Ede bácsi esetéről is, mint amit elmond, sokkal többet, hiba volt magában tartania, hogy ő már az utolsó közös nyár előtt jóval, orgonavirágzáskor, bodzaillatban tudta, hogy valamikor nyolcvanegy tavaszának végén, mikor Töre Gábor téveszelnök „hangulatjelentését” diktálja Pannika néninek, Sáraság legjobb és legmegbízhatóbb gépíróőjének, akkor a gonosz, vádaskodó és a fél téeszt megalázó

besúgáshalmaz helyett valami egészen más születik, amiről még Pannika néni sem tud, és amit ő is, ha a Párt engedné, szívesen visszaolvasna, bizonyára mindannyiszor mást látva a sorok közé.

Ehelyett csak arról mesélt, hogy Számfira László matematika-fizika szakos tanár, aki azon a nyáron másodszorra is elvette egykori nejét, Umbera Ilonkát, hogyan gyűri maga alá meglepett és elcsigázott feleségét, mintha annak előtte nem is éltek és duhajkodtak volna együtt majdnem két egész évtizedet, és a két fáradt, megereszkedett test újra úgy feszül, akár a bordavas, ahogy Számfira beigazítás nélkül hátulról is becsúszik a harmatos ajkak közé, és csak annyi idejük van a hatalmas és meglehetősen elfolyt melleknek, hogy szétkenődjenek a konyhaasztal viaszkosvászon terítőjén, a bimbót átjárja a levesestál melege, és Számfira László már zakatol, vágat és lüktet, kíméletlenül markolászva felesége tomporát, akárha egy marék húst szeretne kiszakítani onnét, és aztán olyan természetességgel folytatja bele magját Umbera Ilonka szemgödrébe, fülébe, nyelve alá, mintha ez annak idején is így történt volna, akárha Számfiráné első házasságuk idején is túrt volna ilyesmit... Efféléket mondott Dezső, semmi lényegeset, amit úgy éreztem, hogy egyébként is meg lehetett volna tudni, nem tudom, honnan, de ki lehetett volna deríteni, ha érdekel. És aznap este is, mikor hónapokkal később a fotós esetről beszélhettünk, akkor is csak affélékkel jött, hogy a szellemek féltékenyek, fárasztóak és türelmetlenek, olyan, mintha még mindig telne velük az örökké telő idő, és Avarka Pista bácsi szelleme is azt lesi, kik használják a régi horgászhelyét a Lándor-tavon, kik járnak oda kifogni az ő büszke sügéreit meg keszegeit, nem szólva a pödrött bajszú csukákról, akik akár aggódó, felelős nemzeti főmagyarok is lehetnének, olyan kackiásan áll tátogó szájuk fölött a bajusz. És nem elég ez, ha a szellemek itt vannak, ugyanúgy gyötri őket az átok, mint Sáraságban mindenkit, az örökös szomjúság és a fölöslegesen ajakra jövő szavak, és Avarka Pista bácsi hiába szellem, mire leér a Lándor-tóhoz, kétszer is megszomjazik, és az az egyetlen szerencséje, hogy valaki elhagyott egy kék kantát a fahídnál, abból mindig ihat, mert ott van a legjobb víz, utána meg már egy lendületből el tud röpülni a Lándorig.

Ne ilyeneket mondj, szoltam rá Dezsőre, és tudtam, hogy tudja, mire gondolok.

De ő csak folytatta, hogy Avarka Pista bácsi szelleme azt mesélte, hogy a múltkor megleste Számfira László matematika-fizika szakos tanárt, aki – hiába, hogy tanult ember – engedély nélkül fölözte le a zsíros falatokat, hiába tanárember, egyszerű és mocskos orvhorgász, ráadásul mohó is, nagyon mohó, Avarka Pista bácsi szerint látszik Számfira László arcán a becsvágy, amikor horgászik, észre lehet venni rajta, hogy neki, egy matematika-fizika szakos tanárnak, nem elég az a szokásos háromkilós, neki tizenakárhány kilós csuka kell. Kellene. Hát-radóltam, hogy mondja akkor Dezső ezt a történetet, ha mindenáron ez kívánczik ki belőle, sértődött voltam, de aztán néhány mondat után nekem is olyan halvány mosolygásféle jelent meg az arcomon, mint amilyen állítólag Számfira Lászlóén, amikor a tripla ólom alá odaakasztott egy kéttenyényi kecskebékát, nem egy olyan szokásos aprócskát, horogra valót, amelyet mindenki más szokott, hanem egy vadállatot, egy sárgadinnyéyi, szuszogós varangyot, és még a szeme alatt is megfeszült az izom, mikor belódította hatalmas terhét a vízbe,

„erre milyen csuka jön”, mondta magában, na erre, mekkora akad, kérdezte negyedóránként a nádat, a békalencsét, a tavitubát, egyébként csak várt, várt, várt, Dezső azt mondta, Avarka Pista bácsi az életére esküdött, ami ugyan már nincsen birtokában, de azért ez még egy szellemtől is jelentőségteljesen hangzik, hogy először két óra múlva kezdett el fészkelődni Számfira László, de négy is eltelt, mikorra megelégtelte, hogy nincs kapás. Egész idő alatt magában motyogott, aztán nem bírta tovább, „most már elég!”, bökte ki a végszót, és meggyújtotta a zseblámpát, hogy utána nézzen, mi történt a világbajnok csalival, és hol az ekkora békától joggal várható rekordfogás. Meglett, mármint a csali, meglett, nem kellett sokáig kutatnia, mert az észvesztően nagy kecskebéka ott üldögélt Számfira László matematika-fizika szakos tanár jobbján, kinn a parton, egyik úszóhártyás lábával az ólomra támaszkodott, kabátkájában meg benne volt a horog, ahogy azt Számfira László oda belepászította, nem unatkozott, nem háborgott, a négy teljes órát, a kétszáznegyven csoszogó percet a legnagyobb egyetértésben költötték el együtt, nézgelődtek, emésztettek, telt rajtuk az idő, Számfira meg a hamarjában kikászálódó béka, üldögéltek békességben a parton, Dezsőnek még a könnye is kicsordult, ahogy ezt mondta, annyira nevetett, persze nekem is. És hiába a sok kilométer meg a sok-sok lepörgött év, hogy itt, Tótvárosban olyan nap is akad, hogy alig jut eszembe Sáraság, igazából még mindig úgy látom magam, ha a tükörbe nézek, ahogyan akkor – a Dezső könnyein keresztül.

Nagyheti szekvenciák, Laudes.

Antifóna a Magnificathoz

*A léleknek a testtől válni
olyan, mint a Gondolat,
amely majd a sírba szállni
egyedül fog: Holt Anyag.
Mert az agy a koponyába'
remeg, mint a kocsonya.
Mint a Psziché, olyan árva,
s a Gondolat, a gyilkosa
éjszaka jön, mint a Vádló:
Ámor az igaz neve,
szeretőjét jól meghágó.
Nincs füle és nincs szeme,
s hogy a szíve ne lágyuljon,
nincsen neki szíve se!
Ágyadhoz lép lábujjon...*

Ámor & Psziché-szekvenciák

24.

*A nyelv a legkegyetlenebb. Nem emberi.
Csupán jelek játéka és szabályok hideg
rendje. Egyetlen ember sem tulajdonosa
a nyelvnek, amit beszél, hanem kölcsön.*

*kapta. Amikor beszél, úgy látogat el hozzá
és szállja meg a Hang a testét, ez a kegyetlen
Isten, ahogy Ámor tette Pszichével. Amíg
beszél, addig sem ő beszél, hanem az*

*istenek. A valamikori véres szörnyűségek
okozta megrendülés miatt összezavarodott
tudatok lenyomatai. A testet öltött félelem*

*lábra kap. De a neveknek nincs sem idejük,
sem múltjuk. Ahogy a beszédnek nincs
története, úgy hullnak ki belőle a Hangok.*

25.

*A Kis-Ázsiából származó első Krisztus-
ábrázolásokat a hellenizmus korának
szobrászai készítették. Az időtlen férfi-
szépséget mintázták meg. A fiatal fiúk*

*hamvas báját. A hőroszt, aki meghal,
de istenként feltámad. Nincs benne sem
szeretet, sem szenvedés. Csak az ápolt
test, a kidolgozott izmok, a görög világ*

*megejtő büntelensége. Haja fürtökben.
Testének súlypontját kicsit áthelyezi
bal lábára, hogy ezzel is légyságot, az ívelt*

*csontok és a feszes izmok játékát kölcsönözze
az ábrázolásnak. A katakombák istene
mégis a bomló hús és a bűn üdvössége.*

29.

*Visszafelé olvasva Amor és Psziché
történetét, látható, hogy a Lélek halálosan
vágynak a Test után. Psziché nem tudja
elviselni az őt éjszakánként lélekként*

*ölelő Szeretőjét. Ismétlődő történet:
a haláltáborokban mindig vannak férfiak,
akik kikötetnek foglyokat, hogy éjszakánként
úgy látogathassák és erőszakolhassák meg*

*őket rendszeresen, hogy azok ne lássák
arcukat. Bármennyire borzasztó, ezek
az elátkozottak talán a testetlen szerelemre*

*vágytak. A bűn, a megbocsátás és a kegyelem
idejétmúlt szavak számukra. A tiszta, animális
élvezetet pedig mindig beárnyékolja a Létezés.*

A másik szoba

„Hasonlat mit sem ér.”
(Radnóti Miklós: Tétova óda)

*Jó lenne elszégyelni magam,
látva szó és érzés,
féltestvérek perlekedését,
ügyetlenül békíteni,
kapkodva, sietve,
ahogy télen esteledik,
ahogy nyikordul egy ajtó,*

ahogy nevesül egy szerelem.

*Ingemet a székre tenném,
majd, a másik szoba nyelvén,
gázlángjától lopva hangot,
mint betörő, ha a rablott
holmit szemlesütve menti
asszonyának, ott, a benti,
teljes csöndben bevallanám,
hogy ékes, becéző, talán
szép is a szó, de fiatal,
maga van és mindent akar,
és bocsásd meg, ha elnyeli
mondandód, mint egy reggeli
nyugalmát a kilötytyintett
kávé, a bosszús tekintet –
ezt addig mondanám neked,
míg elnémít az ujjbegyed,
s ha kialudna a lámpa –
a szobában Ő sem látna.*

*Utána átölelnélek,
mint vizet a pohár,
kockát az élek,*

*míg hajnaltájban a villamos
álmomból szót, érzést legyalul;
míg el nem keveredsz bennem, mint
fiókban a kulcsa, legalul.*

Apa

*Az est az övé,
a tévé, a tálca,
a tarja, a tej,
fiam, így fogd meg a kenőkést,
ezt mondja a mozdulata.*

*Ötvenéves. Nevet
a tévé előtt,
a telefonban,
a boltból megjövet,
nevet, mintha a régi
füzeteiből vizsgáztatnák, nevet
és nem emlékszik semmire.*

*Tartályt javít a vécében,
hív, hogy kitanítson.
Ráér? – Rá. Csak hosszú távon...
S megérzem a hosszú távban,
hogy ezt is meg kell tanulnom,
mert a fortélyokat, fogásokat
vinni kell, mint a stafétát,
megijedni sincs idő.*

Köd

Összetartozás

Végre megállt a két nap óta egyre csak szemetelő eső.

Szélcsend volt, nedves hideg, a járdák, az utcák, az aszfalt fölött itt-ott szürkés köd gomolygott. Akkor történt, hogy valami huzat áttört a házak között, vagy egy hirtelen szél, talán a folyóról, nem, inkább csak valóban huzat lehetett, ami feltúrta a fák alatti tőppedt levélhalmokat, az ázott felső rétegek alatt izzadó leveleket, és felsodorta őket a fák kopár ágai közé.

Egy huzat csupán, egy hirtelen szélroham, s mégis: a szertesét szóródó levelek, sárga és meglepően zöld villanások, ahogy felcikáznak a tar ágakhoz, aztán mintha megállnának egy pillanatra a levegőben. A súlytalan levelek és mögöttük a megszurkült, élettelen ágak, a gallyak és göcsörtös törzsek kuszasága; ez az egyetlen pillanat.

S aztán persze a lefelé libegés, ahogy a levelek egyenként szállnak alá, hogy újra a vizes murvához tapadjanak, vizes szeméthalmokként rohadjanak, miközben a fák, a törzsek, az ágak és a gallyak mozdulatlanok, szürkék és mozdulatlanok akkor is.

Híradás

Elmeséli, hogy egy alkalommal, amikor már éppen kifelé tartott a könyvesboltból, ahová gyakorta betér, utána szól a bolt egyik alkalmazottja. Hogy a múlt héten, a záráskor találtak itt valamit, biztosan érdekelni fogja. És amikor visszament a hátsó szobába, elébe tettek egy iratgyűjtőt, egy kemény kartonból készült, teljesen átlagos iratgyűjtőt, amiben, nem túl vaskos csomag, az ő cikkeinek és mindenfajta írásainak a gyűjteménye volt. Amennyire meg tudta becsülni, valamennyi írása ott feküdt előtte összegyűjtve, olyan alapossággal, amilyenre ő soha nem gondolt. Némelyik csupán fénymásolat, de a legtöbb a lapokból kivágott eredeti példány. Az iratgyűjtő borítóján pedig egy férfinév, egy számárra semmit nem mondó férfinév. Egyébként sehol semmi jel, még csak egy ceruzavonás, egy aláhúzás, annyi se. És hogy, nem tehetett ellene, az első érzése a meglepetés után valami egészen átható, zsigeri boldogság volt, s csak aztán, amikor ez már csillapodott valamelyest, azután kúszott föl benne a rémület.

Fészek

Ősz van, tele az utca lehullott lombokkal. Öltönyös, középkorú férfi vág át sietősen a többsávos úton. Még csak nem is merőlegesen megy át, láthatóan siet, jobbra-balra néz, aggódik a torlódó autók miatt. A cipője az a fajta ugyan még új, mégis gyűröttnek, félretaposottnak ható lábbeli, ami mintegy eredendően veszteti el a formáját, s kényelmetlennek, szűknek hat, többnyire a hízásnak indult embereken látni ilyet. A táskája szögletes, fekete aktatáska, a hóna alatt szorongatja.

És ez a férfi a kezében, a mellkasa előtt, egy hatalmas kupacnyi száraz falevelet cipel, magához ölelve tartja, mintha valami értékes csomag volna, mi több, mintha valami élőlény volna, pedig csupán a sárga, barna és zöld levelek összenyomott sokasága, amiből persze le-leesik egy-egy foszlány, de a karjai közt marad még elég, siet velük, nem tudni hova.

Életkép

A forgalmi lámpa előtt feltorlódik az autók sora, s nem csak a szokásos délutáni csúcsforgalom miatt, hanem mert a kereszteződéstől tízegynéhány méterre egy öreg, piros autó áll a járdaszegélynél. Nyitva az ajtaja, és kiabálás hallatszik ki belőle. Fél lábbal a járda peremén egyensúlyozva egy nő hajol be a jobb oldali első ülésre, messzebbről csak a csípője, a fenéke látszik, furcsán izeg-mozog, mintha valami barlangnyílásba próbálná befújni magát. Vastag, durva szövésű szoknya van rajta, a derekán kilóg a fehér alsótrikó. Közelebbről aztán kiténik, hogy egy csecsemő fekszik az ülésen, a nő azt pelenkázza, szakszerű, gyors, ámbar nem sietős mozdulatokkal. A kormánykerék mögött pedig egy férfi ül, elfehéredő ujjakkal szorítja a volánt, előre néz, mintha vezetne, és eltorzult arccal kiabál, nem is érteni, hogy mit, annyira összemosódnak a szavai, az erek kidagadnak a nyakán.

Hiány

Amikor észrevette azt a kicsi, fekete bogarat a lába előtt, gondolkodás nélkül lehajolt, és a mutatóujját előrebökve összenyomta. Hideg kő. Hallotta az apró test roppanását, és miközben érezte, hogy a bőrére tapad az összepréselt bogár, s önkéntelenül is egymáshoz dörzsölte a mutatóujja és a hüvelykujja hegyét, még valami savanykás szag is megcsapta az orrát, akkor vette észre, hogy se a kövön, a lába előtt, se az ujjai hegyén nincsen semmi, se az apró, fekete test maradványa, se valami folt, nincsen ott semmi sem, vagy ha volt, akkor most már eltűnt nyomtalan.

Cél

A két hegymászó egymást segítve, szinte egyszerre ért fel a szikla tetejére. Régóta tervezték ezt a túrát, megálltak ott, régi ismerősök, sok időt töltöttek már együtt, nézték szótlanul a fák csúcsait, majd az idősebbik hegymászó, két gyerek apja, húsz éve nős férfi, levette a sisakját, a zsákját és a karabinereket, akkurátusan egymás mellé helyezte őket, teleszívta a tüdejét, aztán egy lassú, kimért mozdulattal felnyújtotta a kezét, és fejfelé előre a fák közé bukott.

Szeretet

Elmerengve, mosolyogva mondja, hogy milyen sokszor emlékszik vissza rá, illetve rá és az akkori önmagára is, az együtt töltött évekre. És hogy igazán, de igazán nincsen már benne más, csak ez az emlékezés és a szeretet. És hogy ő tudja, hogy mindent lerombolt maga körül, mondhatni ez volt az egyetlen képessége, amivel a körülötte élő, vele érintkező emberekre hatni tudott, az, hogy romlásba döntötte őket, ám az se lehet kétséges, hogy ezzel jót tett nekik; jót, hiszen felébresztette őket a közönyből, kilódította őket a hétköznapijaikból. S ugyan a

pusztulás, az önpusztítás felé hajszolta őket, ez igaz, de nem ez volna-e a legtermészetesebb állapot?

Talán ezért is szerették őt, mondja csendesen.

Hiszen ha vele beszéltek, akkor emlékeztette őket mindama értelmetlenségre és abszurditásra, ami telezsúfolta az életüket, s a rájuk zúdított keserőséggel és rosszal megadta nekik azt az élményt, hogy talán már ezzel a ráébredéssel is ki-léphetnek ebből a megszokásból. Hiszen a pusztulás szemlélése, mint szabad választás, többet érhet, mint az öntudattalan, gépies létezés, ugye? Miként az anyagnak általában, úgy az embernek és emberi sorsnak is természetes útja a széthullás, s akkor legalább maga a tudás illúziója adasson meg.

Különben is, amikor ráébredt, hogy mindössze eddig terjed a képessége, eddig, hogy rombolni tudjon, akkor már késő volt. Nem tudott, s mert nem tudott, hát nem is akart az életén változtatni már.

Eső

Éjszaka hevesen esni kezd az eső, kopog a párkányon, a szél az ablakhoz veri a vízcseppeket.

Hajnatra, ahogy derengeni kezd a háztetők fölött a fény, ez a kopogás már összevegyül a falióra ketyegésével, a radiátorok percenéseivel, a gázóra kottyanásaival, a padló recsenéseivel, az odakintről beszűrődő zajokkal, autódudákkal és motorzúgásokkal, lépések koppanásaival és kiáltásokkal. Akár valami kompozíció, egymáshoz illeszkednek ezek a hangok, tehetetlenül és menthetetlenül harmóniába gyűri őket a megszokás.

Ráérő idő

Egy férfi története.

Jól fizetett, sikeres mérnök, hajdan egyetemi szerelemből kötött házasságot, sok-sok éve a munkájának és a családjának szenteli az idejét. Az első azt jelenti, hogy reggel megy, este érkezik, igyekszik sok pénzt keresni. A második azt, hogy a megkeresett pénzt a családjának, a feleségének és a két gyereknek adja, tehát értük dolgozik. Negyvenöt évesen, amikor jobban fizető és magasabb rangú beosztást nyer, a váltás előtt másfél hónap szabadságot vesz ki. Pihenés gyanánt, s valami homályos családapai indíttatásból, s hogy önnön dolgain is morfondírozhasson, úgy dönt, néhány napig kétkezi munkákat végez: kifesti az előszobát, megigazítja a lambériát, tapétát ragaszt, megjavítja a villanyvezetékét. Élvezi a munkát, élvezti az új életmódot, hiszen azt is tudja, mindez csak időleges. Folyton otthon van, mint valami kellemetlen, zajos vendég.

Négy hét után a feleség számára már olyan nyomasztó a jelenléte, hogy megfordul közöttük a viszony.

Az asszony napközben alig-alig van otthon, reggel sokáig készül, aztán mégis sietve megy el, ha hazaér szétszórt, figyelmetlen, nincsen kedve még beszélgetni sem. Mégis, amikor egy esti veszekedésben a férfi dühösen nekiszegezi a kérdést, mindkettejük számára váratlan az asszony jeges nyugalma, amivel közli, igen, immár két hete viszonya van egy nő, családos férfival.

Mert elege van, felfordult az élete, nem bírja elviselni a férjének már a szagát se. Ezt a szagot, ami mindenhol érezhető.

Talán ez a nyugalom teszi, talán a döbbenet, hogy néhány perc múlva, ahelyett, hogy kiabálás, veszekedés törne ki közöttük, a férfi kíméletet nem ismerően, ám egyetlen hangos szó nélkül megerőszakolja a feleségét. Az egyikükön ócska, tapétaragasztóval összekent kezeslábas, a másikon elegáns városi ruha. A tapétatekercesek, a ragasztós vödör, az ecsetek ott hevernek körülöttük.

Az asszony még aznap este összepakol egy bőröndnyi ruhát, és a két gyerekkel valami régi, általános iskolai barátnőjéhez, egy meglehetősen szűk szobába költözik. A férfi, akinek az életében az egyetemi évek óta a felesége volt az egyetlen nő, az önnön tette miatti szégyentől, megaláztatástól porba sújtva beszélni is alig képes. Néhány napot kér csak, amíg albérletet keres magának. Öntudatlan, szétesett.

Úgy, ahogy van, a kezeslábasban rohan le inni.

A régi, évek óta nem látott kocsmákban és presszóknak azonban régi, évek óta nem látott barátokkal találkozik. Nekik panaszodik, velük beszél.

Harmadnapra még semmiféle albérletet nem keresett, de már rájön, hogy régis-rég, közel húsz évvel ezelőtt érezte magát ennyire felelőtlennek és szabadnak. A munkahelye készséggel vár rá, egyébként sincsen különösebb oka szorgalmasnak lenni, rengeteg ideje van, s csodálatos érzés a régi barátokkal újra összeakadni, hirtelen megszélesedett, elterpeszkedett az idő, annyi minden befér. S akkor már esze ágában sincsen albérletet keresni, sőt, elköltözni se.

Szívesen találkozik a gyerekeivel, mondja a telefonba a feleségének, és lakhatnak is nála, mármint a gyerekek. Másrészt a felesége sorsa hidegen hagyja, nyugodt és boldog. Kitölti az, hogy újra érzi a létezését, nemhogy újra, de talán úgy, ahogy még sohasem.

Hosszú nap

Egy hosszú, nagyon hosszú nap, bezárva az ablakok és az ajtó is, a redőny félig leeresztve, és csak a csend, ahol nincsenek, nem is lehetnek szavak, nincsenek semmiféle szavak.

Test

Két nő története, akik azonos munkahelyen dolgoznak. Nap mint nap látják egymást, nincsenek szoros viszonyban, se ellentét, se rokonszenv okán. Középkorú asszonyok, mindketten nagy gonddal öltözködnek, küzdenek az idő ellen, a munkájukat megbízhatóan, pontosan végzik. A véletlen teszi, hogy egy testedző klubban, pontosabban egy tornaóra után a klub zuhanyozójában egymás mellett tisztálkodnak. Eddig úgy gondolták, ismerik egymást, naponta beszélnek, most azonban meztelenül kell, hogy lássák egymás testét.

S attól a naptól, attól a véletlentől fogva nemcsak hogy kerülnek egymást a munkahelyükön, de valami mély és átható, leküzdhetetlen gyűlölet támad fel bennük egymás iránt, gyűlölet, ami ellen nem tehetnek semmit, hiszen sokkal erősebb náluk.

Jel

A reggeli áthatolhatatlan ködben előbb csak egy kürt hangja szólal meg, aztán recsegés-ropogás hallatszik, mint amikor egy hatalmas szerkezet nekilődül,

ahogy lassan, méltóságteljesen, a függönytelen, kivilágított ablakokkal és nyitva felejtett lépcsőházajtóval egy ház úszik át a téren, át a fák között, a folyó felé.

Üzenet

Sokáig csörgött a telefon, mintha még az iménti álma folytatódott volna.

Eleinte nem is ismerte fel a hangot, hiszen a hirtelen ébredés olyan valószínűtlenné tette a félhomályos szobát, hogy a készüléket se találta. Mire nehezen, tulajdonképpen fel se tápázkodva, inkább valami furcsa mászással elérte a kagylót, kétszer is azt hitte, hogy a csörgés már abbamarad. Amikor pedig felvette és beleszólt, csak szuszogást hallott a vonal túlsó végéről, amiről nemigen lehetett eldönteni, csak a telefon zöreje volna-e, vagy van is ott valaki. Már talán tette volna le, mert hiába hallgatózott, és a kérdésére se kapott választ, amikor megszólalt egy rekedtes, mégis rögtön felismerhető hang, csak ennyit mondott: „Nem lehet tovább”, aztán a kattanás hallatszott és kisvártatva a süket bűgás, ami rosszabb volt, mint a csend.

Ölelés

Szőkére festett, göndörített hajú nő megy az utcán, csecsemőt tart a karjaiban. Szorosán öleli magához, a tenyerével fogja puhán a csecsemő fejét.

Lassan megy, kimért léptekkel s furcsán hátradőlve, előre néz, mintha nem is az utcát, a házakat, a járókelőket látná maga előtt, hanem valami dombról ereszkedne alá ráérő léptekkel, nyugalmasan, s a távoli domboldalak elmosódó, kék vonalát nézné a messzeségben.

Egészen közélről tűnik csak fel, hogy a kezében tartott tárgy valójában nem csecsemő, hanem egy játékbaba, műanyag karokkal, műanyag testtel, műanyag fejjel. De a ruha éppen olyan rajta, mint egy csecsemő ruhája, és a nő is úgy tartja, úgy öleli magához, mintha eleven csecsemő volna.

Akarat

Aludni jó. Aludni akart már csak, semmi mást; félig felébredni, könnyű testtel, kábán, mint aki betegségből lábadozik, s aztán már aludni is vissza, gondolatlanul, mély álommal. A testtől való szabadulás.

„Bátyuska”

Borzadály; rettegés; szorongás; félelem

Kísérlet. Mármint ez. Az elmondás nehézségei, a kifejezés nehézségei ott kezdődnek, hogy...

Itt például: mondom ezt hajnalban valakinek, itthon, mármint hogy ma és holnap erről fogok írni. Különb az maradna, hogy maholnap erről írni kéne, de.

S mondom: milyen furcsa, hogy ha majdnem elüt egy tűzoltóautó, utána, már a túlsó útfélen (jól használom e szót?) nem rettegünk, nem szorongunk, nem félünk a (majdnem meg)történt dologtól, ám a legrettenetesebb változat érvényes, vagyis borzadunk. Borzadály az, ami átjár minket, netán hideg fejjel. (Ez történt velem, történetesen. Ismét „a nyelv”, pedig de unnám, de szeretném. Mármint unni. Ez meg a mondatfűzés egy kis rejtelve. Az utalások, vonatkozások a ragokban, toldalékokban, előzőekben.) Ellenben akinek mondom ezt a tervezett címet (hogy „Bátyuska”, azt még Olvasóm se tudja, mi légyen! feszültség, íme!), azt feleli: ő megkönnyebbülést érez!

Jó, jó, nyilvánvalóan. (Én *nem* éreztem megkönnyebbülést. Nem járt át semmi semmivel. Az általam „egzisztencialistá”-nak mondott állapotba kerültem, de erről majd később.) S milyen érdekes akkor hát a szavaknak nem csupán az ő jelentése (jelentésük? jelentésök, az is jó, egy ilyen modoros kifejezésmódban), hanem hogy ki már úgy eleve milyen szót használ, vagyis miféle tartalmát favorizálja. (Idegen szavak megengedtesse!) Györe Balázs barátommal (engedélyével mondom!) beszélgettünk arról, hogy az iménti „több birtokos, egy jelölt birtok”, alaposan megkavarcolva pláne („a teniszesezők felvették pulóverüket”), mármost így, hogy egyetlen pulóverük volt, amit sorra felvettek? De ha „pulóvereiket” áll itt, akkor egymásra több pulóvert is húzhattak, ergo, vélekedtem barátom megjegyzésére – a róla szóló cikkben elő is jöttem az ő gondoljaival, bajai- val, s közben magam is rossz mondatokba csusszantam! –, ergo tehát, sic, ez a mondat így egyértelműséggel, *így* tehát, semmiképp sem mondható, az kell helyette, hogy „rendre felvették pulóverüket”, „mindegyik teniszesező felvette a maga pulóverét”, ami viszont röhej. Hagyjuk azonban ezt. A „majdnem elütés”, a megúsás után mondta azt, akinek ezt mondtam, ő megkönnyebbülést érez. Jó, jó, feleltem én, de itt az adott négy szóból kellett választani. Ah, erre ő nem is figyelt. Tehát az alapos kifejezést még mindig megtorpedózhatja (frázisok megengedtesse) a rossz ráfigyelés. Azt akartam „kihozni” ebből, hogy épp a legsúlyosabb szó illik alapérzésünkre, mikor pedig valóban a legkönnyűségesebb állapotok egyikében vagyunk (megkönnyebbültünk). Nem firtatom, mert tárgyam nem ilyesmi, könnyű dolog-e a megkönnyebbülés. Nem tudom, hogyan jött össze, de kimentem a konyhai mosogatóhoz, melynek műanyag medencerácsa sokszor maradt (volt) egyetlen vigaszom fulladásos állapotokban, amikor

féltem (hogy soká tart ez a helyzet), rettegtem (hogy mi ez), szorongtam (fizikailag, mert az elszoruló lélegzet ezt eleve hozta), és borzadály fogott el az egésznek a tudatától/ban. Na tessék (modorosságok megengedtesenek).

Mások jellegére (jellegeire?), jegyeire (itt nem mondható: jegyére!) emlékeztek, sajnos, ezzel a fejtegetéssel, dologra tehát. Sem a dán filozófust, sem más, tárgyat érintő munkákat elő nem veszik (stíl: nem veszek elő? mert VAN különbség!), a magam dolgairól írok itt csupán, és hamar rá kell jönnöm, mily keveset mondhatok el. S így kérdezem környezetemet: például az emberek a pénzről (mai világunk! központi kérdés) nem beszélnek soha valami őszintén. Talán a *Metro* újság árusa, aki egy százast kérne tőled, vagy aki még újságot se ad így, ő meg a 32 milliárdos ember beszél őszintén (ez utóbbi csak annyiban, hogy kétségkívül van 32 milliárdja, de én ennek a meglehetősen nagy összegnek a szaporítási – fialtatási? megfiadtatási? – lehetőségeiről még csak álmodni sem tudok, ráadásul olyanok ezek a pénzek, hogy már az illető tulajdonos lehetőségei is másodpercenként termelnek neki hasznot azzal, hogy szívességeket tehet a vagyona révén, s ez pénzt is hozhat neki, tehát még ilyen nagy összegek esetén sem lehet, s a legnagyobb jóindulattal sem, rendesen beszélni a pénzről, ergo csak a kuncsorkáló beszél a pénzről őszintén), hagyjuk is ezt. Észre fogjuk venni, mi mindenről nem lesz itt szó. Bizonyos (testi) kapcsolatról ember és ember közt; hatalmi és helyezkedési törekvésekről; nem is folytatom.

Folytatom. A pénzről ilyen értelemben lehet őszintén beszélni: attól félek, ha ennyi sört iszunk meg napközben, naponta etc., pár hónap múlva nem bírjuk az iramot. Anyagiakkal. Ettől nem *rettegek*, nem *szorongok*, végképp nem *borzadok*, ettől csak „félek”. A félés tartalmait enyhíti az „attól félek” lehetőség (változat, al-eset), tehát az, hogy „félni”, mintha kevesebb rosszat jelentene, mint a „szorongani”.

Nem mondhatom, s nem is érzem, például, azt hallván, hogy mint nyugdíjas a 14 ezer forint állami és 41 ezer forint művészeti nyugdíjamra „november 11-én kapjuk a pótlást-kiegészítést”, hallom a konyhából (rádió), nem, hogy borzadok, milyen kevésre lesz ez utóbbi is elég. Ha ebből az 55 ezer forintból kellene havonta megélnem, nem szoronganék semmitől, nem rettegnék – holtbizonyosság lenne ugyanis (és most nem kérek példákat, kik élnek 40 ezer alatti összegekből is, már ha abból tényleg; elég *borzadály*) – hagyom ezt is. De igenis borzadhatunk a holtbizonyosságtól. Rákunk van, de hogy holtbizonyosan tudjuk, meghalunk. Ez elborzaszt. Nincs félelem. Esetleg a halál konkrét módjától. Lehet rettegés is, sőt, állandó szorongás. A szorongás ilyenkor szinte hab a tortán, még a legkellemebb egy jó kis szorongás, ha ily halálos ágyon a kedveseink által behozott kedves gesztenyepürénket fogyasztjuk. Csak hát tele szájjal is lehet borzadni. Ha például a May Károly-regényben az indiánok betömik a cölöphöz kötözött fogoly száját, aztán a serdülő ifjúság mindjárt elkezd lenyúogatni az illető bőrét. Miért, Kosztolányi, ahogy – ha jól tudom – fokozatosan fogyott el az arca, mit érzett? Csak hogy egy nagy Ismeretlen Úrnak vendége volt ő? Nem nézem most, hogy négy kategóriámnak komplementere-é a *remény*.

Eleve az általam „egzisztencialistá”-nak nevezett jegyben, jelleggel kezelem a kvartettet.

Mivel a jelzett pár dolog egyértelműen vall róla, hogy manapság pikánsnak

tartott, divatos etc. témák „kapcsán” nem fogom nézni az én négyesem tagjait, rátérhetek valóban. S hol tenném ezt? Ahogy, mondjuk, az úgynevezett box-utcából a Schumacher rákanyarodik újra a pályára. A saját dolgaimnál.

Megjegyzem, a mai hiperaktív államhivatalnoki szellemnek megfelelően azt mondja a német tévé, hogy valami ilyen magas helyről elhangzott: el kell venni-ök a német útlevelét (útleveleit, haha!) azoknak, akik, például mint Schumacher is teszi, külhonban élnek (masszívan). Schumacher ettől aligha borzad (borzadni így akkor borzadunk, ha valamit nekünk kéne tennünk, s visszarettenénk inkább), aligha szorong a dolog hallatán, aligha retteg – pardon! –, viszont attól félhet, tarthat, tényleg *így* lesz, s akkor véleményt kell alkotnia e tárgyban.

Hoppá (vulgaritás megen...), íme, a „félni” és a „tartani” párosa. „Attól tartok.” Ennek semmi köze a *tartam* fogalmához, a tartóssághoz, ahhoz, hogy kitar- tok, valamit feltartok, kezemben ezt-azt tartok. „A Wolfsburg tart az 1860 Mün- chen csapatától.” Igen, mert az a focicsapat a „farkasok” mumusa, a Löwen (sörgyárra utal) nyilván sokszor verték el az autógyáriakat (Wolfsburg). Tartan- nak tőlük tehát, bár nem félnek tőlük, s nem szoronganak, azt inkább tizenegyes- kor. (Handkénál, de elvből nem idézek világirodalmat, a kapus ilyenkor „féle- lembe van”. Hamletet sem citálok.) Ha én azt mondom, attól félek, jövőre megint nem valami nagyon lesz munkám, ez nem súlyos kijelentés. Árnyalja, ha azt mondom: „attól tartok”. Ekkor szinte biztos. (Mondható-e *jól* az „ekkor”, itt? Nem inkább: ilyenkor?) Tapasztalataim sugallják a „tartok”-ot. A „félek” szeszé- lyesebb. A „rettegek” már igen súlyos. A „szorongok” ebben az esetben más hangsúlyoz. Hogy tehát (ezt): általános kedélyállapotomra rosszul hat a kedve- zőtlen munkakilátás. A „borzadok”, meg egyszerűen neveltséges: „borzadok, hogy jövőre nem lesz munkám...” Nem! Még arra se mondhatom: „borzadok, hogy jövőre elhatalmasodhat rajtam a sokizületi gyulladás”... bár, hát ki tudja. Nem, nem. A borzadály már bizonyosságra, csaknem-bizonyosságra használha- tó így, különben inkább a „rettegek”.

De a magam bizonytalanságait is inkább – hagyom. Az ilyesmi szinte már/még irodalom (csupán). Íme, az írás nehézségei, én a mindig effélékben-evidens Bartos Tibort hozom elő, aki azt fejtegette gyakorta, hogy az élő és az írott be- széd igencsak eltér, s Salinger azért kurzivált folyton annyi szót, mert csak úgy volt nyugodtabb (kicsit), hogy a mondat tényleg azt mondja, amit ő óhajtana vele/tőle. Itt (is) látszik, milyen szűkösre szabott gondolkodási módot árul el a mondat-prioritás hajhászása. Ha megvan egy mondatom (írásban), az még sem- mi. Azt én csak úgy hiszem, hogy valamim van vele. Itt is fél tucat hangsúlyt kéne jelölni, e mondatban, hogy... Tehát a címnél nyomban: fontos volt a lejtés. A „Borzadály...” később jött be. A „félelem” mindenképp zárta a címet. Így hang- zik jól. MICSODA SZEMPONTOK! És mégis.

Aztán: mondhatnák azt is: „Borzasbál v. tollasbál”, „tetvezés, repedés, tespe- dés stb.”, „korongláz, borongás, tolongás”, meg „fényelem, vélelem, térelem, té- gelyem”. Tehát hajszál választja el címemet egy ilyentől:

Borzasbál; tetvezés; poroltás; tételem.

A kifejezés komolyságán eleve nagyokat bomlasztanak ezek a dolgok, s még jó, ha csak virtuózainak biztosítanak olykori megérdemeletlen megélhetést! Ezt is hagyjuk.

Idézetek és általánosítások helyett tehát, s itt jön be a „Bátyuska”, csak a magam életéből mondok el majd elmondhatóságokat, Wittgenstein híres mondását itt nem gyötörve tovább. A traktátus híres 7-es pontját. Mely után a 8, a nyóc, „nekem nyóc”, sajnos ugyanúgy jön, mint a hallgatás. Bizony, a „Némaság a hang helyett, / de a némaság mi helyett?” inkább Karinthy-inspirálta két sorát is ideidézhetném, nem teszem, magyarázólag, végképp nem.

Vegyük ezt a mai napot. Átlagos péntek. Hajnal van, dolgozom. Pillanatnyilag nem rettegek madárkám életéért, tehát, hogy mikor rányitom, már derengővilágosban, az ajtót, mi fogad. Olvasóm eleve felfogni sem tudja, hogy nekem ezen a verébnyi cérnaszálon függ az életem mikéntje. Még ez az, amim van. (Nem mondható jól: ezem van.) Ez a kapcsolat. Jó, hagyjuk is. Mégis: minden napom – öröm, megkönnyebbülés helyett – szorongás. „Még ez a nap megvolt.” De? Rettegek! Nem félek, azt nem teszem, mert meg kellene mondanom, mitől? Persze, felejtettek el már vizet adni madárkának, szomjan halt, ilyentől nem tartok itt, nem félek. „Névtelen szorongás.” Van olyan is, de én racionalista vagyok (ennyiben). Minden napom rettegés, előkész rettegés. Ugye. Ma még van értelme az életemben. A veréb-kapcsolat... Ne folytassuk. Ez is egy „7-es pont”.

Tehát kora reggel, miután madárkámot elláttam, le kell ugranom. Vásárolni. Jószerén csak verébkémnek salátát, krumplit, magunknak – a nap elviseléséhez, sört; mást most nem iszik itt nálunk senki. Mégis, le kell mennem. Előre borzadok, igen. Nem „félek”. Tehát nincsenek szorongásaim a várostól, az emberektől, frászt vannak. Elborzadok inkább, hogy be kell préselnem magam egy tömött buszba, fel egy ilyen villamosra. Vagy gyalog kell jönnöm, s akkor félnem kell, társnémat, aki a kutyára, mert az eb vadacska még, vigyáz, s akit – társnémat – váltanom muszáj, társnémat megvárakoztatom. Ezért ő nem nehezeltelne, ugyan; tehát nem rettegek. De a szorongás állapota beáll (hány óra is van?), mert állapotom természetellenes. „Időre megyek.” Ettől el is szoktam. Oly kevésbé találkozom. Borzadok e tárgytól. Nem *találkozni* félek, csudát félek, senkitől se félek így... erre még azért visszatérünk! ...hanem attól borzadok, hogy megint mentegetőznöm kell. Miért nem érek rá ezen a héten, a jövő héten... miért nem látogatom meg „őt” sem, ikszet, ha ipszilont, a másik „ő”-t nem látogatom etc. Nem azért nem akarok találkozni, mert az időmet sajnálom (féltem stb.). Félti a nyavalya. Hanem mert a sakk 64 mezeje (mezője, a 64 év) után kialakult ez: „mi a 65. mező?” Nincs az. Az „minden”. Az a 7-es pont utáni... hányas is? Nem „8”-as, épp ez a trükk.

Tehát van egy agyontöredezett, mégis, ebben az állagában ily „törtetlen, folyamatos” egzisztenciális történet bennem, ez fut, zajlik, megy, mint a meteorológiai adatokat jelző kis gépkar-toll a milliméterpapíron, itt, a Duna-sétányon, és... és... és. Ez nem „félek” megszakítani (magamban), nem szorongok miatta, de rettegek, hogy megint... s hogy akkor borzadály. Persze, ha találkozom valakikkel, jól érzem magam. Egy darabig. Hatásuk, „bűvöletük” azonban fogy, s jön megint ez: haza! Magamhoz. Kicsit, persze, verébkémhez, de főleg egzisztenciális önmagamhoz. (Nem egzisztenciateremtő! Elborzadok, ha valaki ezt hinné.)

Ugyanígy van a telefonálósi. Nem borzadok, hogy valakivel beszélnem kell. Például valakivel, aki egyáltalán nem olvas engem, nem tudja, hogy „nem járok

már SEHOVA”, s elhívna szerepelni a Rádióba. Itt a borzadály a jó szó. Persze, tudom én, mit beszélek. Rettegtem én 15 évesen csonttráktól; s véletlenül eszembe se jutott rettegni, borzadni, mi jöhet, mi az ok, abból, azé (ügyetlen mondat), hogy 82 kilóról 54-re lefogytam pár hónap alatt (!). Nem rettegtem például Kosztolányi sorsától. Mert örültem inkább, 30-as nadrágokat hordhatok. Élveztem e teljesítményt. S hogy a teljesítményt nem kellett másokkal elismertetnem. Megvoltam, elvoltam vele magam is jól. A teljesítmény tárgy szerint megvolt. (Én voltam az.) Én test-leépítő voltam, de abszolút. Csontig-bőnyegig. Ma meg 87 kiló lehetek. Félek, csak ez jött be. Hogy Guatemalában az az orvos, akit a 100 kiló felé meghízlalt Gérard Ph. játszott, ejha, ugye, és csak ült a tengerparton, aztán nem csinált semmit. Vagy ilyesmi. Ebből csak a 87 kiló jött be, az, hogy hirtelen, 2 év alatt, minden gatyámat kihíztam, meg egyéb kellemetlenségek. Tehát másfél évig képzelődve rettegtem. Szorongtam inkább. Mert nem „valamitől” borzadtam, nem is „féltem” (féltem elmenni orvoshoz a képzelt bajommal!), hanem állandó szorongás, rettegés állapotában éltem.

A rettegés, nyilván, aktívabb. A szorongás olyan inkább, mint a köd, a nyirok etc. Nem dolgom itt az ilyen meghatározódsdi.

Tehát attól félek, ma du. megint csörögne a telefon, és egyáltalán nem a becses időmbe rontana bele. Hanem elrontana valamit, ami inkább van, mint amennyire az a beszélgetés volna, lenne, lehetne. Vitatható, van-e jogom így dönteni. De a kockázat az enyém. Hallatlan ajánlattal is jöhetne valaki... És akkor én vagyok a vesztes. Nem *félek*? A válasz: nekem nem nagyon jöhetnek hallatlan ajánlatokkal. Két-három függő ügyem van, olyan, hogy döntést várok, de nem szorongok ezek tárgyában. Mert nem rettegek tőle, hogy rosszul végződik az ügy. Végképp nem borzadnék tőle!

Le kell mennem tehát ma korán, de már világos reggel, és a kapu előtt borzadály fog el: merre? Háromféle vásárcsarnok-lehetőség van. Nem részletezem. Napra nap ugyanez a bizonytalanság jön. Fura, mégsem szorongok miatta soha. Racionalizáltam a kérdést. Kulcsszó. Ha racionalizálunk valamit, nincs szorongás? Hagyom a sokszor megírt merre-menjek-kérdést, racionális okok forognak fenn ott, az egyik helyen van nekünk tetsző sör, de nincs jó krumpli, a másikon... a harmadik helyet jól meg tudom közelíteni, de hazafelé jövet szorongának, rettegnék, hogy lejmolókba ütközöm, aztán borzadhatok, hogy igen, megint. Pedig megértem én őket, szoktam is adni, de – adjon inkább más. Nem, itt a félelem és szorongás racionalizálását vizsgálom.

Nem szeretek tudni a világról. Óhatatlanul tudok róla. Vannak, sajnos, véleményeim. Heves természet lévén (ó, nagy visszafogottságomnak ez az önvédelem is az oka! el tud ragadni a hév, s azt borzadállyal nyugtázom) könnyen kiszaladhat a számon ez-az. Emberekről, állapotokról. Ezek racionális megállapítások. Itt azonban köztörvényesen *félek*. Félek attól, hogy rettegnem kellene, ha ezt mondanám vagy amazt, mert annak (ma, egyszer majd, bármikor) következményei lennének. Retteghetnék, általános szorongásos állapotomat racionalizálnám, méghozzá – bocsánat! – negatívan. Tehát igenis akkor jön a félelem, ha valamit racionalizáltunk. A szorongás hozzá képest idilli állapot.

Holott nem az!

Az utcán megyek. Ott haladok. Nem szorongok, fenét. Nem félek. Ahol a tűz-

oltóautó alá kis híján „bementem”, ma ott sem félek etc. Racionalizálom a dolgot: hiperóvatosság!

Félni attól félek (elnézést!), hogy ismét rosszul ítélnék meg a jármű(vek) várható haladási irányát. A tűzoltókocsi alá is ezért mentem be majdnem. Ahogy íróként etc. döntök, ami tehát az életemem, az a halálom, a végzetem okozója is lehet. Sok változatban megírtam a tűzoltóautó esetét. (Itt is jelentkeztem az egyikkel.) De a borzadály sem egyféle. Ahogy a Clark téren végül épségben áthaladva, az aszfaltra visszanézve, ahol – írtam – nem hevertem ott kibuggyant belekkel, palacsintává ment lábbal... hideg, racionalizált, érzéketlen, minden érzéstől mentes, eszmei borzadály volt bennem, csak gondolt, agyalmány-borzadály, csak ennek képzete. KÖZÖNY. Egzisztencialista fogalmazásban. VOLTAM. Evidensen. Pont így. Nem racionalizálható, miért így. Ez az ÉN egzisztencializmusom. Súlyosan eltérő árnyalata: miért teszünk evidensség *látszatával* ezt-azt, ha így-úgy „ittasulunk”? Ennek cifrázása azonban tárgyam.

Vajon azonban (megint egy szerencsétlen mondat!) mikor már ott állok valahol az utcán, a bevásárlást esetleg elvégeztem (s a végső soron magam által magamra kényszerített, nekem így evidens! időbeosztást baromságnak is tartom, mert így külön „vállalkozás”, hogy egy 10 órakor nyitó üzletbe elmenjek stb.), s enyém a nap (úgy, ahogy; olyan nap, amilyen), haza kell érnem még ehhez. És a környéken minden utca ugyanazzal a borzadállyal tölt el. Miért állok én itt? Szinte Szép Ernő-effektus. Meg kell nézni a verseit. „Mi legyen?” Fizikailag leállok stb. Ebben a borzadályban nincs rettenet. Tudom, haza fogok érnem. Nem félek, hogy nem. Nincs rajtam szorongás. Rettegés, ugyan. Az unalom és a közöny (ez utcák iránt etc., túl sok volt már az egész, de külhoni városokkal is ugyanez van nekem!) része a borzadállynak. (Egzisztencialistán/magam-módján. Bocsátassék meg nekem e szóhasználat.)

Ahogy a tűzoltókocsi feldolgozásaiban (*A tűz testcsontok* etc.) megírtam, ha nem kómában halnék meg akkor, hanem valami iszonyatos csonkoltságban magamhoz térnék, borzadály volna-e, amit érzek? Borzadály, hogy én, az a T. D., aki sehova se járt szívesen, hízni kezdett inkább a sok otthon-üléstől, a dereka beszakad ma már a gépeléstől etc., ez a figura lett volna ott félig kanállal összeszedve, félig még élve, mentőkocsiba rakva... ez, aki az onnét, a baleseti színhelytől alig 50 méternyire, lakásától 250 méternyire lévő postát sem látogatta szívesen, borzadt a gondolattól, ő, aki kocsmákba leszaladozott, éjszakákba régen könnyedén... ez? Én? Ha felébredtem volna, mi lett volna a mennyezet izzása? Az örület izzása? Lehettem volna még épelméjű? De mennyire! Ez tovább nem vizsgálatom tárgya. Csak megkérdem: az borzadály lett volna?

Igen.

Mert tovább semmitől sem kellett volna rettegnem.

Sem szoronganom.

Sem félnem.

Az az élet, mely akkor rám várt volna... De ennek részletezése sem tárgyam: Maradjon: borzadályos bánat ott állni valahol, e városban, s akkor már csak egy kis beszélgetés hiányozna, hát...!

*

Mint „Bátyuska” – ő, semmiképp sem valakikhez, valakihez próbálok szólni, inkább csak úgy, ahogy (Salinger) Seymour Buddyhoz, az öccséhez, ő Zooneyhoz, ő meg húgukhoz, Frannyhez. A többit az ördög tudja. Ha a borzadályban foglalt unalom, közöny stb. kérdését megpendítettem, jó. Nem részletezem. Ha azt a borzadályt is jeleztem, mely már jövőtlen – elég.

Ha mégis idézek, s ha már Wittgenstein: idézek. Lazán. Énünk nem zárt egység, kb., hanem a világ határa. Ez tehát amőbaszerű, ez a te-és-a-világ, egyik „sincs”. (Szép kis kifejezés.) Ilyen határokról van szó, a tűzoltókocsi példáját már hagyva, mindenkor. A szorongás, a rettegés: határjárás. Ezt írtam Gy. B. barátom könyvéről. Talán egyikünk sem jut el soha az igazságnak abba az állapotába, melyet másoknál, mondjuk, filozófián innen és túl, Hemingwaynél, Mándynál stb. fölfedezni vél. Az ő állapota is „valami igazság”. De mindannyiunké, ha komoly térben, komoly tétre megy a dolog, határjárás. Megítélhetetlen, hogyan élnek és éltek mások. Pletykalapot csinálunk a szánkból, ha Hemingway italozásait, Fitzgeraldék idegbajait, Karinthyékat, Kosztolányi pusztulását emlegetjük? Nana. Kosztolányi dolgával nem. Azt túl kevesen is emlegetik.

Mint „Bátyuska” – nem én beszélek. Ez valami olyan *vonatkozás-jelölő* főcímszó itt, mint ahogy... vannak ezek. „Ha bátyuskád lennék, így szólnék.” Mondjuk. Eleve van egy ilyen bátyuska-hang. Na. Egyre röhejesebb, minél többet magyarázom.

Olyan lesz, mint egy szellemeskedő-szerény tévéműsor-cím, s ezt végképp nem akarnám. De olvasóim türelmével visszaélni sem szeretnék. Mint bátyuska mondom: amit Kormos. Nem tudok én igazán ülni veletek, röhögni veletek, sakkozni veletek. Ti mind összetartoztok, egymással, nem velem. Az Egészizencialista! Jobban, mint velem. Naná. Az összetartozások szorongásai? Ezekből nem kérek. A magányom szorongásai épp elégségesek. Magatokra hagylak titeket, kivéve, hogy ilyen bátyuska-hangot hallatok néha. S ti is nagyon magamra hagytatok. Hogy émelvítően fellengzős legyen a vége. Irány: Montaigne XXI!

*

Ám elég csak lemenni a borzadállyal kezelt utcákra, máris jön: ez még nincs befejezve. Semmi „vége”. Nem meséltem el az ideit, a 2003-as év eseményeiből az ide illőket. Januári elcsúszásom, alattomos jégen, hó alatt. Hamarosan kiderült, a térd- és (később jöttem rá!) combtő sérülés súlyos. Nekem azonban egy volt a szempontom: rettegtem. Mert borzadállyal gondoltam arra, hogy a mentők kabátban visznek be (pokrócban stb., hordágy a lakásba nem fér), s hiába van sebész jóbarátom. Emberek kezére nem adom magam. Ettől nem félttem, nem rettegtem, ettől borzadtam.

Szorongásos állapot volt az a pár órányi, mikor megpróbáltam „menekülni”. Ha talpra tápázkodom, jó, nincs kórház stb. – ez volt társnéem ultimátuma. Megcsináltam. Üvöltő kínokkal.

Nem kerültem emberek kezére. Bal combtővem nadrágfelhúzásra is alkalmatlan – hason, hanyatt kell elvégezni ezt a műveletet... vagy a kád szélén ülve. Sebj.

Állandó *szorongás*, ismét kurziválom, hogy ilyen helyzetbe újra azért ne kerüljek. Ez sok más érzéssel jár együtt: aggályosság, elővigyázat parancsa stb. Szorongás állandóan. Totyi verébkém életéért (nem „félek” konkrétan semmi véstől, de örökké rettegek). Ami a fájdalommal járó tudatállapotokat, egzisztencializmusokat illeti: sem szorongás, sem rettegés, sem borzadály, sem félelem nem volt bennem 1985 körül, amikor (később kiderült) a „hashártyaszakadás” jött. Nyolc és fél óra olyan kínszenvedés, hogy az ágy alá préseltem volna be magam a leginkább, kétcentis résbe, vagy az elájulás hozhatta csak a könnyebbülést. Végül valahogy csitult az ügy, este már aludni is tudtam. (Sérvvel rá másfél év múltán műtöttek.)

Nem jár tehát az elviselhetetlen-féle szenvedéssel együtt semmi néven nevezhető érzület (hogy így nevezzem). Gondolom, a „tűz testcsonk” állapotban sem lett volna másképp. Hiszen egy öntudatvesztés után „meglepő helyen ébredni”: ez sem intellektuális, érzelmi élmény. Reália. Amikor viszont baljós jelek kezdtek mutatkozni, melyek a sérvre utaltak, a reménnyel („hogy mégsem”) járt együtt szorongás. Rettegés a műtétől. Borzadály nem. Mert bíztam, s mert steril volt az ügy (nem gennyedző, mit tudom én, gyulladt seb, nem valakinek a kukacos látványa a fronton), csak a félelem, rettegés, szorongás trió érvényesült. Maga a műtét – írtam róla máig kiadatlan könyvet.

Könyveim sorsáért csak akkor szorongok, ha mai könyvek, már leadott vállalkozások. Legyenek meg. De új könyveket összeállítani tulajdonképpen rettegek.

Mit mondhatnék még? Csak – ismétlem – reáliákkal szeretek foglalkozni. Rettegek, hogy négyszer visszaragasztott, eztán alighanem visszaragaszthatatlan hidam lejön, s akkor mi lesz? Attól félnék. Tehát a rettegés határozza meg rágásmikéntemet. Csak baloldalt! A szorongás ködös állapota kevés volna. A rettegés már konkrétabb, hevesebb, parancsolóbb, nem „elit”, mint a szorongás. Nem oly konkrétan személyes, mint a borzadály, mely utóbbit egy járda, egy sarok, egy agyonunt útvonal is kiválthatja. Jó ég, miért élek én a világon?

Nem szeretem nagy súlyomat, de a régi 53-54-57-re, félek, csak betegség vihetne vissza.

Ám ilyen dolgok miatt nem szorongok. Az utcák borzadályát illetően: egzisztencializmusom (szervezeti, öntudatlan ez!) más kategóriái csúsznak át ide, igen, átfedésesen, s feltétlenül ott az unalom mélyén a közöny, mert a megváltás az érdeklődés lenne; de mindezekre már nem térek ki.

Remélem, dolgozatom eléggé kimerítette tárgyát, s nem volt unalmas sem.

S hogy elkövetkezőkbéli izgalmaikról gondoskodjak (célzón!): megmagyarázhatatlan szorongás tör rám, miután bárkiknek bármiről konkrétan beszéltem (irodalmi nehézségek; a jelenlegi helyzet általában; hogy s mint éltem, miért vagyok komor, de realista etc.); e dolgokról, mint „Bátyuska”, talán legközelebb.

PS. A „kevés bizonyosság”: nem szorongás etc. tárgya. A kapcsolatvesztés így racionális, bár irracionálisnak látszik. (Mészöly M.-nak)

2003. okt. 31.

KASSÁK LAJOS ÉS KASSÁK LAJOSNÉ LEVELEI GARA LÁSZLÓNAK*

Kedves Gara László, tegnap este Gyergyai Albert volt a vendégünk,¹ és Paris felé ábrándoztunk. Magáról is sok szó esett, nagy elismeréssel beszélt a fordításairól és említette, hogy egy nagyobb magyar antológia összeállítására készül.² Így született meg levelém további része.

Szeretném, ha az említett antológiában megérdemelten részt vennék én is. Azt hiszem, annyira ismeri munkásságomat, hogy feltételezi, hogy tudok tíz, tizenöt olyan verset adni, amelyek a provincionalizmuson túl francia szinten is reprezentálnák költészetünket.

Ezen kívül „Mesterek köszöntése” cím alatt mostanában írtam tíz verset, tíz legjelentősebb modern festőről.³ (Matisse, Picasso, Braque, Léger, Klee, Chagall, Franz Marc, Chirico, Max Ernst, Henri Rousseau.) A tíz vers az ő sajátos művészetüket érzékelteti és jellemzi a költészet szabad formanyelvén. A versek 64 oldalas albumalakú kiadásban fognak megjelenni, előszóval, jegyzetekkel és a festők egy-egy egész oldalas színes reprodukciójával. Magához azért fordulok ebben az ügyben, hogy megkérjem, ha csak egy mód van rá, fordítsa le ezeket a verseket és helyezze el valamelyik érdemes francia folyóiratban. A versek, hiszem, hogy olyan minőségűek, hogy megnyerik és kielégítik a francia szerkesztők ízlését. Ezt annál is inkább hiszem, mivel Gyergyai, mint említette, már beszélt rólam Alain Bosquet-vel,⁴ aki készséggel segítené elő a versek közlését. Kérem, amennyiben teheti, lépjen érintkezésbe A. B.-vel ebben az ügyben.

Ezen kívül tudom, hogy T. Tzara⁵ is szívesen nyújt segítséget részemre abban, hogy írásaim kint megjelenhessenek. Kérem, forduljon hozzá bizalommal. Neki is ma küldök levelet, ő tehát erről a dolgról már tudni fog.

Ezen kívül a napokban felkeresi Önt egyik barátunk, aki magával viszi az említett tíz verset, hogy átadja Önnek.

Befejezésül még egyszer kérem, fogadja jó szívvel kérésemet, és amit tud, tegyen meg az ügy érdekében. Nagyon szeretném, ha a verseket átolvasta, értesítene róla, mi a véleménye, és milyen kilátásai vannak tervem megvalósításában.

Szívélyes barátsággal üdvözli

Kassák Lajos

Budapest, 1957. VIII. 23.

címem:

Budapest, III. ker. Bécsi-út 98.

[Gépirat; boríték nélkül]

* Gara László (1904–1966): műfordító, szerkesztő, újságíró. A húszas évek elején települt Párizsba, ahol újságíróként és fordítóként dolgozott. 1945 után a magyar külképviseleten vállalt munkát, 1952-ben hazatelepült, 1956-ban ismét emigrált. Minden idejét a magyar irodalom franciaországi megismertetésének szentelte, számos magyar irodalmi művet fordított franciára. Legjelentősebb munkája a szerkesztésében megjelent magyar költészeti antológia (*Anthologie de la Poésie Hongroise du XIIe siècle à nos jours*, Seuil, 1962), amelyben a magyar műfordítói hagyományak

megfelelően kiváló francia költők nyersfordítások alapján tolmácsolták a verseket. E kötet nyomán hasonló válogatás készült a Seuil-nél a lengyel és a portugál költészetből is.

Hagyatéka, melynek legjelentősebb része magyar és francia írók hozzá írt több száz levele, a közelmúltban került lánya, Mme Claire Meljac jóvoltából a párizsi Egyetemközi Magyar Tanulmányi Központ (CIEH) könyvtárába; a levelek rendszerezését és feldolgozását Nyéki Lajos professzor úr kezdte el. A kutatómunkát, melynek célja egy Gara-émlékkötet összeállítása, Bende József és Hafner Zoltán végzi az OKTK támogatásával.

A műfordítónak írt több száz levél között szerepelnek Kassák Lajos és felesége huszonhat levele is, ezekből közlünk válogatást. Az utolsó levél, mely Gyergyai Albertnek szól, szintén a Gara-hagyatékából került elő. Köszönjük Bende Józsefnek és Hafner Zoltánnak, hogy rendelkezésünkre bocsátotta az anyagot, valamint a jogtulajdonos Kassák Múzeum hozzájárulását a közléshez.

A kézirat anyagból a szerkesztőségünk által válogatott leveleket jegyzetekkel láttuk el és a nyilvánvaló tollhibákat javítottuk Köszönet illeti Csaplár Ferencet, a Kassák Múzeum igazgatóját a jegyzetanyag összeállításához nyújtott segítségével. (A szerk.)

¹ Gyergyai Albert (1893–1981) irodalomtörténész, műfordító, író, a francia irodalom jelentős szakértője és fordítója.

² A szerkesztőségi jegyzetben említett, 1962-es kiadású antológiáról van szó.

³ A *Mesterek köszöntése* 1965-ben jelent meg a Magvetőnél.

⁴ Alain Bosquet (1919–1998) francia költő, kritikus, számos magyar költő (köztük Babits Mihály, Szép Ernő, József Attila, Füst Milán, Illyés Gyula és Weöres Sándor) fordítója.

⁵ Tristan Tzara (1896–1963), eredeti nevén Samuel Rosenstock, román származású francia költő, a dadaista mozgalom alapítója. Személyesen ismerte Illyés Gyulát és József Attilát (akiről több ízben írt, és fordított a verseiből is), 1921-től kapcsolatban állt Kassákkal és a *Mí*-val.

* * *

Kedves Gara László,

ne vegye különösebb zaklatásnak, hogy újabb levéllel fordulok Magához. Nem tagadom, izgat a kérdés, hogy tulajdonképpen történik-e valami a kiküldött verseim körül. Én nem tudok semmi bizonyosat, de itt a lapok hírvonatában közölték, hogy az említett versek lapban, sőt könyvben is Varga Ferenc illusztrációival megjelennek.¹ Füst Milánné² átadta az Ön üzenetét, hogy ez a megjelenés márciusban be is következik. Szóval csak így másod-harmadkézből tudok valamit a dologról. Nagyon szeretném, ha legalább néhány sorban értesítene az ügy állásáról. Ez azért is fontos lenne a részemre, mivel egyéb munkám vagy munkáim megjelentetésével is kísérletezni szeretnék Franciaországban. Azt hiszem önéletrajzi regényem, „Egy ember élete”, érdeklődésre találna ott. Főképpen első három része, „Gyermekkor”, „Kamaszévek”, „Csavargások”.³ Ez nem provinciális téma és a maga nemében, azt hiszem, világirodalmi érték. Kérem, gondolja át soraim értelmét és válaszoljon, amit rám való tekintet nélkül nyugodtan megethet. Egyben jelzem itt, hogy kb. egy éve egy olyan könyvön dolgozom, amelyben a mai művészet minden ága mestereinek nyilatkozatait gyűjtöm össze a modern művészeti törekvések mai értékeléséről, s ehhez a gyűjteményhez én írok egy hosszú, vita jellegű előszót, amelyben az egész anyagot összefoglalom s mint korszerű dokumentumot adom az olvasók elé. A munka szépen halad, sok francia és más kiváló művészek már elküldték nyilatkozataikat és örömmel üdvözlik tervemet. Lehet, hogy erről a készülő könyvről már Maga is hallott egyet-mást, s higgye el, hogy minden mellékgondolat nélkül komolyan csinálom, s valószínű, hogy nemcsak magyarul, hanem más nyelvtérületen is értéket fog jelenteni.

Még egyszer kérem, válaszoljon soraimra és fogadja szívélyes üdvözlömet

Kassák Lajos

1958. V. 17.

[Gépirat; boríték nélkül]

- ¹ Varga Ferenc (1908) Franciaországban élő festő- és grafikusművész, Picasso és Cocteau szűkebb baráti köréhez tartozott, 1947-48-ban került kapcsolatba Kassákkal.
- ² Füst Milánné: Helfer Erzsébet (1897–1987), 1923-ban kötöttek házasságot Füst Milánnal.
- ³ E kötetek közül végül csak a *Csavarítások* jelent meg franciául, Kassák halála után: *Vagabondes*, Corvina, 1972, ford. Roger Richard.

* * *

Kedves Gara László,
 megkaptam levelét, köszönöm és örülök, hogy közvetlenül értesültem a versek sorsáról. Külön köszönet a fáradozásaiért, s kérem, adja át köszönetemet és üdvözetemet annak a költőnek, aki segítségére volt a fordításban. Kár, hogy a megjelentetés ideje kicsit eltolódott, de így is kíváncsian várom a versek megjelenését. Örülök annak is, hogy munkáim további fordításával is foglalkozni akar. Valóban ideje lenne már, hogy ebből az elzártságból legalább munkáim idegen nyelvű megjelenésével kilépjek. Az utóbbi időben sok külföldi barátomtól és tisztelt kortársamtól szakadtam el a saját hibámon kívül. Szívesen venném fel velük újból az érintkezést, különös tekintettel arra, hogy most egy dokumentáris könyv előkészítésén fáradozom. Kb. egy éve foglalkozom ezzel a gondolattal, sőt már a gyakorlati munkát is megindítottam ebben az irányban. Huszonkét kérdést fogalmaztam meg, a modern művészetek köréből, s ezeket szétküldtem, illetve a továbbiakban is szétküldöm különböző országok olyan művészeinek, akik aktív részt vettek az „izmusok” kifejlődésében és jelentős eredmények felmutatásában. Az akciót a franciák felé kezdtem meg először, s eddig több mint harminc választ kaptam tőlük kérdéseimre. Most mentek el leveleim az olaszoknak, spanyoloknak, hollandoknak és a környező államokba, de sorra kerülnek az angolok, amerikaiak, oroszok, japánok, és általában, mint említettem, nemzetközi anyaggal szeretném megtölteni a könyvet, amit az én vitázó jellegű, terjedelmes előszavam vezetne be.¹ Sajnos, az ügybe kicsit máris beleköptek. Kérdéseimre Cocteau² több mint fél évvel ezelőtt terjedelmesen válaszolt, utóbb azonban (úgy látszik, megtetszett neki az ötletem) ő is hasonló értelmű kérdést vetett fel a „Les Lettres Françaises” hasábjain,³ ahol a hozzá érkezett válaszokat közreadják. Ha nem Magyarországon élnék, nagyon komolyan protestálnék az eljárása ellen, de így nem tehetek egyebet, mint keserű szájjal tudomásul veszem ezt a furcsa módszert és csüggedés nélkül folytatom a magam elgondolásainak keresztülvitelét. Azt hiszem, végeredményben egy szép, dokumentáris értékű könyvet tudok létrehozni, aminek az idegen nyelvű megjelentetésére is számíthatok.

Értesítem róla, hogy hamarosan vagy postai úton, vagy valaki által személyesen kijuttatom Magához egy-két könyvemet és kéziratban lévő írásomat. Még egyszer hangsúlyozom, nagyon örülnék, ha francia nyelvű megjelentetésükben segítségemre lenne. Kíváncsian várom levelét, ha lesz valami mondanivalója a számomra. Mellékelten küldöm a készülő könyvem kérdéseit. Ebben a munkámban tudna-e valamiképpen a segítségemre lenni?

Szívélyes üdvözlettel

Kassák Lajos

Budapest, 1958. június 13-án

[Gépirat; boríték nélkül]

¹ A körkérdésre körülbelül hatvan válasz érkezett, de a kiadók elzárkóztak az anyag publikálásától. Vö. Dévényi Iván: „Jean Cocteau sorai Kassák Lajoshoz”, *Jelenkor*, 1964. február, 155–157. o., illetve: Gách Marianne: „»A jó művészet olyan világot mutat, amelyet a laikus még nem látott.« Beszélgetés Kassák Lajossal”, *Film Színház Muzsika*, 1966. február 18. 12–13. o. Végül az anyag kis része jelent meg, lásd Kassák Lajos: „Egy meg nem született könyvről”, *Magvető (Almanach)*, 1966. 3. szám, 353–395. o.

² Jean Cocteau (1889–1963) francia író, költő, filmrendező, képzőművész.

³ *Les Lettres Françaises*: francia kommunista irodalmi hetilap, 1942 és 1972 között működött, 1949-től Louis Aragon főszerkesztésében.

* * *

Kedves Gara László, szerencsésen hazaérkeztünk, itthon azonban megbetegedtem kicsit, s ezért ilyen késedelemmel írok Magának. Intenzíven élnek bennem az ottani napok emlékei, s ezért szeretném, ha minél előbb válaszolna soraimra. Érdekelne, hogy továbbította-e Sonia Delaunayhoz¹ levelünket és a fordításokat, s ő válaszolt-e Magának? Beszélt-e Vásárhelyivel² s megállapodtak-e a fordítás ügyében? Nehéz lesz így, levelezés útján mindenről értesülnöm, de érintkezésünknek egyelőre nincs más módja. Nagyon szeretném, ha az ott előkészített dolgaim megvalósulnának. Ehhez a Maga komoly segítségére is szükségem van, és remélem, hogy ezt meg is kapom. Nagyon jól múltak napjaim a maguk körében, itthon pedig szorgalmasan dolgozom a négy fal között. Hogy dolgozni tudok, mondhatnám, ez az egyetlen boldogító érzés a számomra. Csak ne lenne olyan irtózatlan messze tőlem Páris, az a hely, amelynek annyit köszönhetek irodalmi és képzőművészeti fejlődésemben. Nem tudom, kijutok-e oda még egyszer? Annyi azonban bizonyos, hogy régi barátaim olyan szeretettel fogadtak, ami felejthetetlen.

Kérem Magát, kérdéseimre lehetőleg részletesen válaszoljon és ne ejtse el azt a fonalat, amit olyan szépen kezdtünk el legombolyítani. Bizonyos lehetőségek feltétlenül adva vannak, amikkel élnünk kell a saját érdekünkben.

Külön kérem rá, hogy alábbi soraimat, legyen szíves, fordítsa le Villefosse (nem tudom, helyesen írom-e a nevét?) barátunknak.³

Kedves Uram, ezúton és kissé elkésve kérek Öntől bocsánatot, hogy annak idején párisi meghívásával nem tudtam élni. Az időm korlátozva volt, s rengeteg elintéznivalóm akadt még. Amint hazajöttem, megbetegedtem, s így ez a levél is csak elkésve íródhatott meg. Kérem, kedves meghívásáért és baráti szívéllyességéért fogadja őszinte tiszteletemet.

Kassák Lajos

Kedves Gara László, Magát is barátsággal üdvözlöm.

Kassák Lajos

Kedves Gara László, remélem, már nem dohog, de hát úgy látszik, a napi dohognivalójára szüksége van. Sajnos két különböző nyelvet beszélünk, és úgy veszem észre, anyanyelvét mindenki rövid idő alatt elfelejti. No majd, ha legközelebb kimegyek Párisba, folytatjuk a veszekedést.

Addig is szívélyesen üdvözli

Kassák Lajosné

Budapest, 1961. I. 25.

[Gépirat; címzés: „M. / L. Gara / 29 rue Surcouf / Paris 7e // L. Kassák / Budapest III. Bécsi-út 98 / (Hongrie)“] [Légiposta]

¹ Sonia Delaunay-Terk (1885–1979) ukrán származású francia kubista festőnő és dizájnernő, az orfizmus irányzatának képviselője férjével, Robert Delaunay-vel együtt (1885–1941). Tagja volt az 1960-as párizsi Kassák-kiállítás intézőbizottságának; férje a *Ma* munkatársa volt az 1920-as években.

² Vásárhelyi: Victor Vasarely (Vásárhelyi Győző, 1908–1997) pécsi származású francia képzőművész, vö. a következő levéllel.

³ Louis de Villefosse francia író, történész.

* * *

Kedves Gara László, köszönöm a sorait, amiben értesít az ottani dolgaim állásáról. Valóban nehezen mozdulnak előre az ügyek, de ez esetben objektív okai vannak a látszólagos mozdulatlanságnak. Sonia Delaunay, amint értesített róla, Svájcba utazott, ahol kiállításra van. Hiszem, hogy ő nem fog megelégedezni arról az ígéretéről, amit szóban tett nekem, és szorgalmazni fogja egy verseskönyvem kiadását Svájcban. Természetesen én újra írok neki, és megpróbálom a dolgot sürgetni.

Ugyanígy vagyunk Vasarelyvel is, ő előbb beteg volt, azóta pedig úton van Bruxellesbe, Kölnbe és Milanóba. Kiállításai vannak ezeken a helyeken, s így agyon van strapálva, kis ideig tehát várunk kell, amíg az én dolgomat is komolyan előveheti. Ne gondoljon róla semmi rosszat, én nagyon korrekt és jóindulatú embernek tartom. Neki is írok újból, magát pedig kérem, amint aktuálissá válik a fordítás, lásson hozzá és végezze el minél előbb, nehogy miattunk szenvedjen az ügy újabb késedelmet.

Nagyon köszönöm, hogy beszélt francia barátunkkal és átadta neki az egyik képet. Bizonyára alkalom adódik rá, hogy helyette egy másikat ajánljak fel Magának.

Kérem, ha teheti, írjon ismét ügyeim újabb állásáról. Feleséggel együtt szívélyesen üdvözöljük.

*Kassák Lajos
és Kassák Klári*

Budapest, 1961. II. 20.

[Gépirat; boríték nélkül]

* * *

[Levelezőlap; Pb.: Budapest, 1961. április 14.]

Kedves Laci, ma kaptam meg a gyógyszert – hálásan köszönöm. Nagy segítség a részemre, annál is inkább, mert itt nem lehet beszerezni.

Különben dolgozom, most éppen egy filmemet készítem elő.¹ Kérték tőlem és nagy nehezen rászántam magam, hogy megcsinálom – persze a kellő szakemberek segítségével. Jó, hogy segítenek, de lehet, hogy éppen ezért nem fog kellően sikerülni. Terveim, elgondolásaim gyakorlati megvalósításában sosem bíztam igazán. De nélkülük film vagy színpadi mű megvalósítása lehetetlen. Különben derék, jószándékú, kulturált társak. Majd meglátjuk az eredményt.

Bercit megkértük, hogy látogassa meg a mamáját és intézzen el mindent.²

Még egyszer köszönettel és üdvözlettel:

*Kassák Lajos
és Klári*

[Kézirat; címzés: „M. / L. Gara / 29 rue Surcouf / Paris 7e // L. Kassák / Budapest III. Bécsi út 98 / (Hongrie) // Par avion.”]

¹ A film az *Angyalföld* című Kassák-regényből készült *Az angyalok földje* (írta: Hubay Miklós, rendezte: Révész György). Az előkészületekről tudósít Lelkes Éva: „15 év élet. Film készül Kassák Angyalföld-jéből”, *Film Színház Muzsika*, 1961. október 6. 32-33. o. Vö. az 1963. IV. 16-i levéllel.

² Berci: Gyergyai Albert.

* * *

[Levelezőlap; Pb.: Budapest, 1961. április 30.]

Kedves Laci,

Bercitől hallok, hogy neheztel rám, *mivel nem* köszöntem meg küldeményét. Nem vagyok túl udvarias ember, de hálátlan sem vagyok. Ezért, amint a küldemény megérkezett, repülő postával *rögtön* megköszöntem. Higyje el, hogy pontosan így volt, s most újból *hálásan* köszönöm. Kétségbeestem volna, ha maga nem lett volna olyan figyelmes hozzám. Bár megszabadulhatnék ettől a bajomtól, szellemtelen és nagyon idegesítő. Különben Berci meglátogatta a mamáját és fogadja az üdvözlőket is. Szívélyesen köszönti

Kassák Lajos

Dohog, dohog, megint igazságtalanul. Még egyszer köszöntöm.

Klári

Válaszoljon, megkapta-e ezt a lapot.

[Kézirat; címzés: „L. Gara / 29 rue Surcouf / Paris 7e / France // L. Kassák / Budapest III. Bécsi út 98 // Express / Par avion.”]

* * *

Kedves Gara László, jó hanggal és jó hírrel telített levele megérkezett. Köszönet érte. Jólesik tudnom, hogy a Jeanne d'Arc-vers¹ tetszett ott maguknak, és mindjárt hozzá is láttak a fordításához és elhelyezéséhez. Nagyon szeretném, ha az N. R. F. közölné.² Kíváncsian várom az antológia megjelenését, nagy munkának és nagy eredménynek tartom. Valóban Maga az egyetlen ember, aki a magyar dolgokkal komolyan és odaadóan foglalkozik. Fogadja érte különösebb köszönetemet. Tivadar barátjától³ is kaptam már levelet, örülök neki, hogy hosszú idő múltán életjelt adott magáról felém is. Valamikor az én lapomban jelentek meg az első írásai. Jólesik, hogy most ő van az én segítségemre.

Ha azt is vallja magáról, hogy rossz levélíró, ha lesz valami mondanivalója számomra, kérem, üljön csak le a papírhoz és szánja rá magát néhány sorra, amit mindig szívesen fogadok.

Szeretnék még egyszer Párisba kijutni, de addig is fogadja szívélyes üdvözlőmet

Kassák Lajos

Budapest, 1961. augusztus 5-én

Kedves Laci, nagyon örültem én is a levelének, s ez alkalomból szeretném még egyszer megkérdezni, vajjon azt a levelet, amelyben három Párisról szóló versét küldtem el K. L.-nek (tehát nem a Honegger-verset), megkapta-e? Kizárólag azért érdekel, hogy elvész-e még levél? Másik kérésem pedig az, hogy most, hogy Paulhannak átadták az említett verset, nem volna-e helyes emlékeztetni őt az én nála tett 1960 áprilisi látogatásomra, amikor a Magától megkapott Kassák-versfordításokat átadtam neki személyesen, ő érdeklődéssel futotta át (legalábbis a helyszínen így nyilatkozott), s azt mondta, érdekli a dolog, foglalkozni fog vele. Most talán azokat és ezt össze lehetne kapcsolni. Persze nem terhelni akarom Magát, de most olyan jó apropos van.

Bízom benne, hogy leszünk még Párisban és találkozunk még. Addig is szívélyesen üdvözlöli

Kassák Klári

[Gépirat; címzés: „M. / L. Gara / 29 rue Surcouf / Paris 7. / France // L. Kassák / Budapest III. Bécsi-út 98”] [Légiposta]

- ¹ A Jeanne d'Arc-vers: *Honegger zenéjét hallgatom*, megjelent a *Vagyonom és fegyvertáram* kötetben (1963, Magvető).
- ² NRF: Nouvelle Revue Française, az egyik legrangosabb francia irodalmi folyóirat. A levél keletkezése idején Jean Paulhan és Marcel Arland szerkeszti.
- ³ Tivadar: Beregi Tivadar (Theodor Beregi, 1909–1993) újságíró, irodalomtörténész, 1929-től Franciaországban élt, a Bibliothèque Nationale, majd a Francia Rádió munkatársa.

* * *

Kedves Laci, régóta nem kaptunk Magától semmi hírt. Még szeptemberben írt a férjem Magának, de erre sem adott választ. Tudom, mindez csak azért van, mert rossz levélíró, ezért hát megkísérlem én szóra bírni. Egyébként férjem betegeskedik, s nagyon nem könnyű az élete.

Kedves Laci, sok mindenről szeretnék érdeklődni, s ha ideje és kedve van hozzá, válaszoljon, minél előbb.

A „Mesterek köszöntése” című ciklust, úgy látom, el kell ejteni, hiszen kb. negyedik éve van megjelenőben. Ezért csak az újabb dolgokról kérdezek. Itt köszönöm meg még egyszer közbenjárását, hogy Beregi barátjával együtt létrehozták a Jeanne d'Arc c. vers francia nyelvű fordítását és elhelyezését. Vajon megjelent-e már a Nouvelle Revue Française-ben, és ha nem, tudják-e, mikor? Annak idején írtam Magának, hogy itt lenne az alkalom felhívni Paulhan¹ figyelmét arra, hogy 1960 áprilisában, mikor én nála jártam Karácsony Bandival,² átvette Kassák Lajos néhány francia nyelvű versfordítását, hiszen Magától kaptam, tettett neki, s azt mondta, foglalkozni fog velük. Jó lenne, ha történhetne ezekkel is valami.

Nem hallottunk róla, megjelent-e már a Maga által szerkesztett Nyolc évszázad magyar költészete című antológia? Úgy látszik, Maguknál sem sietnek túlságosan a hivatalos szervek.

Mióta hazajöttünk, az Önarckép című sorozat megjelent a Kortársban,³ s egy csomó vers. Most van megjelenőben, karácsonyra kijön, a Mária, énekelj című régi könyv egy új kisregénnyel együtt: Egy kutya emlékiratai.⁴ Azt hiszem, erről beszéltünk. Remélem, karácsonyi ajándéknak el tudjuk Magának küldeni.

Ez évben férjem képeivel a Denise René Galériában Párisban két kiállításon szerepelt, és megjelent Párisban az album, amely férjem és Vasarely 6-6 képének színes reprodukcióját tartalmazza, és amelyhez Cassou írt nagyon szép előszót.⁵ Sajnos, mind ez ideig egy példányt kaptunk belőle. Ha tudna valakit, kedves Laci, aki Párisból hazajön s aki legalább egy példányt hazahozna, teljesen szabályosan, nagyon boldog lennék.

Kedves Laci, Beregi barátjával való levelezés során felvetődött az Egy ember élete francia nyelvű megjelentetése. Ő azt írta, mindent megtenne az ügy érdekében, mert nagy írásnak tartja. De ő is és férjem is úgy gondolják, Maga a legilletékesebb abban, hogy az ügy létrehozásában bábáskodjék s a fordítás munkáját elvégezze.

Kedves Laci, volna kedve és ideje ezzel foglalkozni? Tudna Beregivel erről beszélni és cselekedni is az ügy érdekében? Ha igen, kérem, tegye meg.

Mióta nem találkoztunk, bizonyára sok szép új könyv fordítását szülte meg, és sok magyar írónak szerzett örömet azzal, hogy megjelentette munkájukat franciául.

Remélem, jól van, kevésbé mérgesen, mint legutóbbi alkalommal s ha Isten és maguk is úgy akarják, talán sikerül 1962 nyarán, ha férjem egészségi állapota ezt megengedi, ismét Párisban találkozni. Várjuk mielőbbi válaszát, és szívélyesen üdvözljük mindketten.

Budapest, 1961. XII. 6-án

Kassák Klári
Kassák Lajos

[Gépirat; boríték nélkül]

- ¹ Jean Paulhan (1884–1968) francia író, esztéta, szerkesztő (vö. az előző levél 2. jegyzetével).
- ² Karátsón Endre (1933) író, irodalomtörténész, esszéista, 1956 óta Párizsban él.
- ³ A *Kortárs*-publikáció: *Önarckép – háttérrel*. Az első rész az 1961 februári számban jelent meg, elhatárolódó szerkesztői jegyzettel, amit áprilisban Simon István vitacikke követ: *Háttér – homályban*. Kassák az önéletrajz második részében (1961 július) válaszol a bírálatra. További *Kortárs*-publikációi ebben az évben: az *Önarckép* harmadik része az októberi, versek az áprilisi, májusi és decemberi számban, illetve egy rövid esszé a júniusi szám *Magyar írók Gorkijről* című összeállításának az élén.
- ⁴ A pontos cím: *Marika, énekelj! – Egy kutya emlékiratai*, Magvető, Bp., 1961.
- ⁵ Jean Cassou (1897–1986) spanyol származású francia író, költő, műkritikus. A szóban forgó mappa: *Album Kassák–Vasarely*, Denise René Galerie, Párizs, 1961.

* * *

Kedves Gara László, nagy örömmel vettem levelét, s mindenekelőtt arról értesítem, hogy a javaslat útjára léptem. Ha el nem kiabálom, hamarosan kimászom nyavalyáimból.

Most sajnos feleségem fekszik hosszabb ideje mellhártyagyulladásos állapotban, de amint ő felépül, megszerzi és elküldi Magának az Egy ember élete című könyvemet, egyúttal most megjelent kötetemet is, amely „Marika, énekelj” című régi regényemet és egy új kisregényt tartalmaz: Egy kutya emlékiratai címen.

Nagy meghatottsággal olvastam levelét, hogy egy verseskötetet készül kihozni tőlem francia nyelven. Köszönöm jóindulatát és azt a szeretetet, amellyel nemcsak velem, hanem az egész magyar irodalommal foglalkozik.

Ami engem illet, mindent elkövetek, hogy ha szükséges, anyagilag hozzájárulhassak a könyv előállításához, csak ehhez tudnom kellene, mi az az összeg, amire feltétlenül szüksége lenne? Elgondolásom szerint 64 oldal terjedelemmel, 18x24 méretű könyvet lehetne előállítani, 5-6 rajzillusztrációval, melyet vagy én csinálnék, vagy Vasarely.

Mi lenne helyesebb, az én vagy a Vasarely illusztrációi?

Ha a dolog nyélbeüthető, papírmintát is küldenék és tipografizálnánk, hogy amatőr formája legyen a könyvnek.

Paulhannak Berci barátunk fog levelet írni, a közeljövőben.

Kíváncsian várom a „Nyolc évszázad magyar költészete” című antológiát, amelyről egyébként az egész hazai értelmiség tud és éppoly kíváncsian várja.

Kedves Laci, még egyszer köszönet mindenért, s remélem, egészségesen találkozhatunk 1962 júniusában Párizsban. Az a tervünk ugyanis, hogy a nyarat Párizsban töltjük, festőbarátaim meghívása révén.

Szívélyesen üdvözli
Kassák Lajos

Budapest, 1962. I. 11.

[Gépirat; boríték nélkül]

* * *

Budapest, 1963. IV. 6.

Kedves Laci, fél órája, hogy 15 könyv érkezett a kiadótól, eddig tehát 25-öt kaptam Budapesten. Köszönöm a fáradozásod, és nagyon kérek, küldess még további példányokat, mert a könyv iránt nagy az érdeklődés, s így egy csomót el kell ajándékoznom belőle itthon és külföldi barátainak is. Tartsd meg jó szokásodat, és intézkedj minél előbb az ügyben.

A könyv itt mindenkinek nagyon tetszik, és téged nem győznek eléggé dicsérni.

Ahogy te szoktad mondani: nyilvánosság előtt kinyalják a füledet. A napilapokban már leadtak kis hírt a könyv megjelenéséről, szimpatikus hangon, és a Te nevedet sem felejtették leírni. A folyóiratokban megígérték a kritikái ismertetést. Talán be is tartják a szavukat. De mindegy, a tény az tény, Te letted a garast, és én Veled együtt örülök a sikernek.

Szeretném tudni, hogy a Ló meghal és a madarak kirepülnek című versemet fordítja-e már a kedves barátónk, nagyon jó lenne minél előbb átadni Bosquet-nek, hogy felejtésbe ne menjen a megjelentetés lehetősége. Ez az új tény újra felkavarná kicsit barátaink és elenségeink lelkiületét. Te szereted az ilyen háborgásokat, és én se vagyok a némaság barátja. Most különben elég nagy a zaj körülöttem. Lehet, hogy olvastál róla. Angyalok földje című film, amely az én Angyalföld című regényemből készült,¹ a Mar del Plata-i (Argentína) filmfesztiválon első díjat nyert és megkapta a kritikusok aranyérmét. Ilyen elismerést még sose kapott magyar filmprodukción. Tegnap este fél óras diszkusszió volt a filmről a Rádióban, és akik beszéltek az eseményről, nagyon bátran kiálltak a film kvalitásai mellett. A kiállítás, a könyv és a film teljesen az én javamra billentette az okoskodó szektások mérlegét. Még egyszer köszönöm, hogy mondjuk ehhez a sikerhez Te is ilyen komoly segítséget nyújtottál. Várom a könyvek további küldését és barátsággal öllelek.

Kassák Lajos

Lacikám, fentiekhez csak annyit szeretnék hozzátenni, hogy természetesen a hálás haza jutalma nem maradt el, s mint a negatívumokból kiderült, egy nagy seggberúgás volt a köszönet. Ennek mikéntjét nem áll módomban részletezni. Ha az ígért bruxelles-i meghívás megjönne – minél előbb –, óriási jelentősége lenne. Kérem, hogy illetékes „költő”-vel lépjen sürgősen érintkezésbe és a hivatalos meghívást küldjék el 3 példányban: a/ Művelődésügyi Minisztérium b/ Magyar Írók Szövetsége c/ Kassák Lajos. Ez a meghívás és mindaz, ami vele jár, elégtétel lenne férjemnek és pofon azoknak, akik azt megérdemlik. Lacikám, legyen olyan jó, küldje el a fordítók címét, hogy K. legalább 2 mondatban köszönetet mondjon. Lacikám, bízom Magában! Csók

Klári

[Gépirat, címzés: „M. / Ladislas Gara / 29, rue Surcouf / Paris 7e / (France) // L. Kassák / Budapest III. Bécsi út 98.”] [Légiposta]

¹ Vö. az 1961. április 14-i levél 1. jegyzetével.

* * *

Tihany, 1963. VI. 24.

Kedves Laci

örülök, hogy értesítettél a kerekasztal-konferenciáról és arról is, hogy megbecsülésben volt részem. Sajnos én ketrechben élek, és semmiről sem hallok. Ha csak lehet, elmegyek Brüsszelbe – de nem minden múlik rajtam. Flouquet-nak¹ már írtunk francia levelet – sőt, sok huza-vona után sikerült postára adni az albumot is – talán már meg is kapta. Anne-Marie de Backernek² is írunk közvetlenül – sok hálával, köszönettel tartozom neki.

„A ló meghal” stb. ügye izgat, de megnyugtattál azzal, hogy hamarosan készen lesz.³

Ha el tudunk jutni Brüsszelbe, utána egy hétre Páris is meglátogatnánk. Szeretnénk kényelmesen együtt lenni veled és némely ottani barátunkkal.

Megint írok C. L.-nak,⁴ hogy küldje el a litográfiákat. Sajnos az emberek nehézkesek.

Hamarosan két könyvem jelenik meg – elküldöm.

A remélhető viszontlátásig sok üdvözlettel

Kassák Lajos

Édes Lacikám, ami férjemen múlik, azt hiszem, mindent megtett, hogy méltóképpen köszönetet mondjon francia és belga költő-barátok eddigi magatartásáért. Itthon Sőtér István nagy cikkben számolt be a kerekasztal-konferenciáról, de fáj, amint gondosan agyonhallgatta.⁵ Ez, mióta Párisból hazajöttünk, ismét így van. Az ottani sikereket semmiképpen nem tudják megbocsájtani. Ennek többrendbeli látható jelét adták. A meg nem kapott Kossuth-díjra is csak egyetlen méltó válasz lehetne, a bruxelles-i díj. Van-e erre lehetőség? Ez a végső elégtétel lenne mindazért, ami itthon történik velem. A látszat fenntartása érdekében a könyvei megjelenhetnek, ennyi az egész. S hogy mi van, illetve mi nincs ezenkívül, arról a lista túl hosszú lenne. Lacikám, bízom Magában.

Szeretettel öleli
Klári

[Kézirat; boríték nélkül]

- ¹ Pierre-Louis Flouquet (1900–1967) francia-belga költő, irodalomszervező, festőművész, kritikus. Az 1951-től induló knokkei nemzetközi költői biennálé fő szervezője. Már az 1920-as években kapcsolatban állt Kassákkal.
- ² Anne-Marie de Backer műfordító, többek között Kosztolányi, Móricz, Illyés, Déry, Mészöly, Csoóri és Oravecz János fordítója.
- ³ *A ló meghal...* végül 1971-ben jelent meg: *Le Cheval meurt les oiseaux s'envolant*, Fata Morgana, fordította Philippe Dome és Papp Tibor, Hans Richter előszavával, Victor Vasarely grafikáival.
- ⁴ C. L.: Carl László Bazelben élő műgyűjtő és műkereskedő, Kassák egyik külföldi terjesztője. 1965-ben mappát jelentetett meg Kassák korai linómetszeteiből, lehetséges, hogy az ehhez kiküldött grafikai lapokról van szó.
- ⁵ Egy Brüsszelben rendezett nemzetközi műfordítás-konferenciáról van szó. A szóban forgó írás: Sőtér István: „A magyar líra Bruxelles-ben”, *Élet és Irodalom*, 1963. június 15. 1. o. A szinte a teljes címodalt betöltő vezércikk egyetlen kortárs magyar költő nevét sem említi. Sőtér később elismerő említést tesz a Gara-féle antológiáról: „A magyar irodalom külföldön”, *Kortárs*, 1963. május.

* * *

Budapest, 1963. VII. 29.

Kedves Laci barátom, közeledik találkozásunk ideje, amikor kiönthetjük egymásnak szívünket. Alaposan kibabrálnak velem, annak, azt hiszem, Te is tanúja vagy.

Szeretném, ha ezúttal nem volnál rest és rövidesen válaszolnál, hogy abban a Knokkeban hol leszünk elszállásolva, hogy fogunk kosztolni és milyen feltételekkel? Az ünnepségek lezajlása után egy hetet Párisban szándékszunk tölteni feleségemmel együtt, de sajnos ma kaptam levelet a P.E.N. Clubtól, amelyben közlik, hogy erre az időre nem tudnak szobát biztosítani a részünkre, telt ház van náluk. Nincs-e valami javaslatod, hol kaphatnánk egy hétre normális komforttal bíró szállást olcsón.

Továbbá: Bruxelles-be, ha megérkezünk, vár-e valaki, aki ottani egy-két napra segít elszállásolásunkban. Mert mint tudod, elmúltam húsz éves és így nem szeretnék egyvégtében túl sokat utazni, közben pihenni is szeretnék, no meg akadna Bruxelles-ben is egy-két elintéznivalóm. (Itt jegyzem meg, hogy Flouquet-tól nem kaptam az utóbbi időben levelet, holott az albumot elküldtem neki, és azt ő már rég meg kellett, hogy kapja. Ugyancsak két levelet írtam Kotányinének,¹ de egyikre sem válaszolt.) Azt sem tudjuk, ha az ember Knokkeba megérkezik, hova kell ott mennie, hol kell jelentkeznie, ki igazítja útba?

Szívesen utazunk, kicsit mégis drukkolunk ettől az úttól. Te ott leszel-e, hogy segítsél nekem, mint azt Párisban is megtetted?

Kérlek, sürgősen válaszolj és nyugtass meg. Ma adtam fel Anne Marie de Backernak is

levelet, remélem, kész a fordítás. Melyik számban kívánjátok hozni? Írsz-e hozzá bevezetést, abban az értelemben, ahogy beszéltünk róla? Válaszolj mielőbb.

Szívélyesen üdvözöl

Kassák Lajos

Szeretettel a viszontlátásig

Klári

[Gépirat; boríték nélkül]

- ¹ Kotányiné Huszár Magda, Brüsszelben élő hölgy, Kassákék lelkes híve, szervezőként részt vett a Gara László szerkesztette *Hommage á Lajos Kassák* fordításkötet létrehozásában (Bruxelles, 1963, La Maison du Poete).

* * *

[Budapest] 1963. IX. 29.

Kedves Laci

Klári hazaérkezett és elmondta, hogy beszélt Veled bizonyos dolgokról. Örülnék neki, ha azt, amiről beszéltél – sikerülne megvalósítanod. Főképpen, hogy a *Ló* stb. a lap karácsonyi számában megjelenjen. Nagy ígéret a számomra, hogy különnyomatot csinálsz belőle könyvformában. Jó, gazdaságos elgondolás, mivel a szedést készen megkaphatod. Ajánlanám, hogy a könyv érdekesebb legyen, tegyünk bele 5-6 rajzot. Ha helyesled az ajánlatomat, elküldném a rajzokat és felajánlom, hogy nyomás után az eredetiket tartsd meg Magadnak. Ennyivel hozzájárulnék a kiadási költségekhez. – Erre vonatkozólag, kérlek, válaszolj postafordultával, hogy a rajzokat megcsináljam.

Klári elmondta, hogy Brüsszelbe miért nem tudtam elmenni, bár nagyon szerettem volna ott lenni.

Különbösen nicsenek komolyabb bajaim. Sokat dolgozom irodalomban és festészetben is. Rövidesen három külföldi kiállításom lesz. Úgy látszik, ezen a területen könnyebben tudok boldogulni. Pedig nagyon örülnék neki és roppant sokat jelentene, ha Seghersnél¹ vagy más kiadónál verseskönyvem jelenhetne meg. A meglévő anyaghoz nem sokat kellene fordítani. Ez a dolog persze rajtad is múlik. Gondolom, ha rászánnád magad, sikerülne nyélbeütni.

Soraimra várom válaszodat és sokszor üdvözöllek:

Kassák Lajos

Szívélyes üdvözlettel

Klári

[Kézirat; boríték nélkül]

- ¹ Gustave Seghers (1906–1984) francia költő, műfordító és könyvkiadó.

* * *

Budapest, 1964. május 1.

Kedves Laci, megkaptam leveledet és örülök, hogy a „Ló...” elkészült s ahogy írod, már nyomdában is van. Nagy öröm lesz a számomra, ha a tervezett könyv megjelenik. A külföldről érkező hang nagy hatást gyakorol az itthoni gátló erőkre. De a falakat nehéz át-törni, amik körém épültek két évtized óta, és bevallom, szükségem van a Ti baráti gesztusaitokra. Most állítottam össze egy új verseskötetem anyagát, s ha valami nem jön közbe,

két-három hónap múlva meg is jelenik. Szeretnék egy kiállítást rendezni itthon, de ennek a megvalósítására jóformán semmi remény nincsen. Az illetékesek makacsul elzárkóznak a modern képzőművészet elől. Leghelyesebb lenne, gondolom, ha a tollat és az ecsetet is letenném, de ezt nem tehetem meg, mert akkor igazi életelememről kellene lemondanom.

Kérlek, gondozd „A ló...” ügyét szorgalmasan és az eredményért hálás leszek.

Valaki ismerősünk most ment Párisba, fel fog Téged keresni, s én nagyon kérek, add át neki az orvosságot, de ha ő hamarosan nem jelentkezik, találj rá módot, hogy megkapjam, mert őrült szükségem van rá.

Fogadd baráti üdvözetemet

Kassák Lajos

Sok üdvözet

Klárától

[Gépirat, boríték nélkül]

***

Budapest, 1964. XII. 7.

Kedves Laci,

Klári elhozta a lapot, amiben a „Ló...” megjelent, és ezért külön köszönetet mondok Neked. Nagyon örülök, hogy Bosquet ilyen szépen teljesítette ígéretét. Valóban igazad van, hogy ez a szedés alkalmatlan a tervbevett könyv részére. Én bízom benne, hogy módot találsz a könyv megjelentetéséhez és fel tudod benne használni a küldött hat rajzomat, amikről, sajnos, fényképem sincsen.

A nagy antológiádnak szépen terjed itt a jóhíre, és kezdik elismerni munkád értékét és propaganda jelentőségét. Ez valóban nagy tett volt. Fáradozz tovább is ilyen módon, ezért a magyar irodalom csak hálás lehet Neked. Szeretném, ha időt szánna rá és válaszolnál levelemre.

Barátsággal üdvözöl

Kassák Lajos

[Gépirat; boríték nélkül]

***

[Budapest, keltezés nélkül]

Kedves Laci, innen szeretném még egyszer megköszönni irántam tanúsított kedves-ségét. Remélem, hogy a versek sorsa jó kezekben van, és talán-talán még a „Mesterek köszöntése” előtt jelennek meg. Lacikám, ha a „Mesterek...” mégis megjelenne, a lapból küldessen egy példányt Vasarelynek, címe: Arceuil (Seine) 1 Av. Jeanne d'Arc.

Érdekelne, van-e valami hír az N. R. F.-től és Segherstől? Lacika, kérdezzen utána, mi van az „Egy ember életé”-vel, nem mintha bármit is várnánk, csak éppen a rend kedvéért. Üdvözetét rendben átadtam, s még egyszer köszönöm, hogy költséget és fáradságot nem kímélve kalauzolt engem Párisban. Ha néha vitatkoztunk is, talán nincsenek egészen rossz emlékei rólam.

Szeretettel üdvözli

Kassák Klári

Kedves G. L., köszönöm a feleségemhez való szívességét. Ő sok mindent elmondott a maguk közt lefolyt beszélgetésekről, de sajnos, még mindig nem látom tisztán, mi is történhetik ott az én dolgaimmal. Jóformán minden a Maga agilitásán múlik, és hiszem,

hogy meg is tesz mindent ebben az ügyben. Bár a „Mesterek köszöntése” némi jóakarattal megjelenhetett volna. Ha minden ilyen lassan történik, akkor valószínűleg csak a föld alól nézhetem meg újra a dolgaimat. Különben karácsony táján kimegyünk Párisba, és kérem, addig is gondoljon ránk szeretettel.

Üdvözli
Kassák Lajos

[Gépirat; boríték nélkül]

* * *

Kassák Lajos levele Gyergyai Alberthez

Kedves Barátom,¹

az izgalommal várt tanulmányt megkaptam, sok köszönet érte. Lassan készült, de jól elkészült. Nem tudom, Te mennyit kínlódtál vele – én boldogan örülök neki. Így gondoltam, és Neked sikerült megcsinálnod.

Semmi említésre méltó megjegyzésem ezen kívül nincsen. Szép és jó. Nagy segítségükre lesz azoknak, akik, ne adja Isten, kritizálni akarják majd a könyvet. Nehéz lesz utána hazudozni és rágalmazni. S ha mégis megteszik, nekem nem kell miatta bosszankodnom. Hiszen Te nem csak értelmeztél, hanem meg is magyaráztál.

A könyv nov. 20-án jelenik meg, a Csillag pedig nov. 10. számában közli. Ez is rendben van így.

Holnap, 10-én lesz a közgyűlés, a narodnyikok minden pozícióra beneveztek. Jól van, vigye el őket az ördög. Nem köpök a táljukba, oda se nézek, hogyan habzsolják fel a megszolgált eledelt.

Én dolgozom, Neked minden jót kívánok a pihenéshez, közben nézz körül és láss meg sok szép dolgot.

Feleséggel együtt ölelünk:

Kassák Lajos

Budapest, 1956. szept. 16.

[Kézirat; boríték nélkül]

¹ A levél Gyergyai Alberthez szól, aki a *Kassák Lajos válogatott versei: 1914–1949* című kötethez (Bp., Magvető, 1956) írt tanulmányértékű előszót; a közeli megjelenésről szóló utalás erre a kötetre vonatkozik.

Vidovszky László 60. születésnapján

Tulajdonképpen hallgatnom kéne: *a zenéhez képest minden szó nagyon közönséges*. A hónapok üresjárataival évtizednyire nyúlt beszélgetéseink már rég átkerültek a magnószalagokról a spirálfüzetekbe, onnan pedig kinyomtatott oldalakra, a Vidovszky-zenék terében és a verbalitás falába akadva mégis tovább visszhangzanak gondolatai, meglátásai. Mondhatom, nem csak az én fejemben, hanem másokéban is. Kontextusok mindig vannak.

Legyen itt is egy, melyben üdvözlöm Vidovszky László zeneszerzőt, pedagógust 60. születésnapján, még akkor is, ha valóban másodlagos minden szó, hiszen leginkább zenéjével utalhatnánk az alkotó ember személyére. Amikor ugyanennek a folyóiratnak a lapjain tíz évvel ezelőtt köszönhettem, a *Kettős* című művétől a *Más gymnopédiáig* húztam meg alkotásainak ívét. Az azóta eltelt évtized fontos s ugyanakkor esetleges állomása szerzői lemeze, amelyet a BMC adott ki 1999-ben *Etűdök MIDI-zongorára* címen. Ha a fokozatosan elnémuló, de továbbra is lendületesen zongorázó pianista játékát, a *Schroeder halálát* megtapasztaló koncertlátogató feltette magának a kérdést a hangszer jövőjével kapcsolatban, akkor talán érdekelni fogja ez a zongorahangzást drasztikusan megújító Vidovszky-CD, és az bizonyosan kiderül számára, hogy ma már a kortárs zene hallgatója is (nem csak szerzője) szorongató kérdésfeltevések által fémljelt helyzetbe kerül. Mert amint Vidovszky megjegyezte, *az emberek nagyon sok zenét hallanak, és kevés zenét hallgatnak*. A hallgatásnak e hallatlanul megváltozott keretei között a CD-n megnyilvánuló zeneszerzői agy virtuozitása, Vidovszky virtuozitása és a zenehallgató közötti viszony beláthatatlan. Maradnak tehát a szavak, mert még ha zenéjével köszöntenénk is az alkotót: mire gondolunk ekkor... Az ismert műveire? Vagy a nem ismertekre is? A hallottakra vagy a be nem mutatottakra, kottában, memóriában rögzítettekre is? Azokra is, amelyeknek publikációs útja a jelenlegi kultúrmasszában szinte esélytelen?

Gratulációként álljon itt azért valami képtelenség is: zene, ám egy olyan fajta, amely nem nélkülözi a szavakat. Teszem ezt abban a hitben, hogy bizonyos szavak, egyszerű gondolatok a zene által felmagasztosulnak, letisztul róluk mindennapos hasznátságuk. Az alkalomra egyszerű éneket írtam, ami nem a korosodó zeneszerzők szűk szavú és ambitusú bölcsességét jelenti, pusztán arról van szó, hogy mostanában ilyen darabok foglalkoztatnak, mint ahogy tíz éve zongoradarabok sorozatának komponálása közepette zongoradarabot ajánlottam Vidovszky László tiszteletére. A *Számköszöntő/Köszöntőszám* egy nagyobb vokális folyamat része, melyet a későbbiekben énekeskönyvként szeretnék publikálni, ezért nem kapott külön opus-számot. A darabban Vidovszky mostani évti-

zed-fordulója adta azt a lehetőséget, hogy számneveket énekeltessenek két szólamban (szoprán és tenor) egytől hatvanig, de nem növekvő sorrendben – hiszen minden szám más szám –, hanem véletlenszerű következetességgel, ahogyan a múlt felidézése során az emberi emlékezés is meghatározott módon összedobálva idézi fel az éveket. A célom végül is az, hogy ha valaha valakik előveszik e darabot, akkor az ajánlás alanya is jusson eszükbe.

A köszöntő darabban nem akartam és nem is tudtam volna megidézni Vidovszky alkotásait: zeném a zenéjéhez mérten nagyon szerény, léptékében talán a kisgyerekeknek ahhoz az alapállásához hasonlítható, amikor karácsonykor kívánságait levélbe foglalva számol az őt meghaladó lehetőségek tárházával. Ezt a levelet megtoldva hozzágondolva kívánok hosszú, boldog és szerencsés alkotó éveket.

52AMKOSZONTO'

(SOPRAN)

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

KOSZONTO' (TENOR)

09 = .

„ELSŐSORBAN KURTÁG AZ, AKI FOLYTATTA A BARTÓKI ÖRÖKSÉGET”

Dolinszky Miklós beszélgetése

D. M.: – Amikor próbálok megfogalmazni, mitől mások a koncertjeid, mint általában a zongorkoncertek, akkor egyetlen fogódzó esik a kezem ügyébe: Kocsis Zoltán régi, zeneakadémiai happeningjei. Mindkettő túlmutat önmagán, és a zenélésen keresztül egy bizonyos szellemi magatartást képvisel. Persze a hetvenes években nyilvánvaló volt, hogy Kocsis magatartásának apolitizmusában politikai gyűlanyag feszül, amit a közönség nagyon pontosan kódolt. Ma viszont effajta radikalizmusnak már nincs tere, mivel az, amivel szembe lehetett fordulni, megszűnt, illetve felaprózódott, akárcsak világunk többi poláris struktúrája. Éppen ezért ma rendkívül ritka az etikai alapon nyugvó önmeghatározási forma. Mégis, mintha a programod éppen abban állna, hogy az opponáló művész magatartását a mai körülmények között felújítsd. Hogy a hangversenyt a hangversenyélet elüszletiesedésének közegében is szellemi eseményként őrizd.

CS. G.: – Alapvetően nyilván nem tudatos ez. Ami könnyen megfogható, azok a külsőségek. Sötét van a nézőtéren, a színpadon kislámpa, én pedig kottából játszom. Ennek különben gyakorlati okai vannak. Amikor elkezdtem koncertezni, nem okozott ugyan problémát a memorizálás, de volt egy pont, amikor rájöttem: sokkal rosszabbul játszom, ha nincs előttem a kotta. Ez, ugye, zongoristáknál nem szokás. Egyszer Finnországban volt koncertturném, amikor erős érzésem támadt: amit csinálok, azt így tovább nem folytathatom. A kotta persze ennek csak egy része, szimbolikus dolog.

– Nyilván mindazt jelképezi számodra, ami a szokványos zongoristapályával jár.

– Akkor ez nálam inkább csak saját gyengeségem beismeréseként jelentkezett. Szembe kellett nézmem azzal: érdemesebb azt csinálnom, amit egyedül én tudok. Legfeljebb nem lesz olyan karrierem. Nem arról van szó, hogy ne tudnék kotta nélkül játszani. Amikor végül meghoztam a döntést, nagy megkönnyebbülés volt, előtte úgy éreztem, mintha szűk helyre zártam volna magam. Mindehhez jött még Richter utolsó pesti koncertje. Grieget játszott az Erkel Színházban, halála előtt két évvel. (Akkor én már a döntésem után voltam.) A koncerten a közönség egy cédulát kapott, amelyből megtudhatta, miért van sötét, és miért játszik Richter kottából. Kérte a fiatal zongoristákat, játsszanak kottából, és ha ő is időben kezdi a kottás koncertezést, sokkal nagyobb lehetett volna a repertóárja (még a meglévőnél is), nem kellett volna egész életében memóriazavartól félnie. Azt sem akarta, hogy lássák a színpadon.

– Gyanítom, hogy a nyilvános koncert egyebek között éppen a zenélés vizuális elemének intézményesítése. Amit a színpadon látunk, az a mai szemnek egyenrangú azzal, amit hallunk. Egyenrangú vagy fontosabb. Ezzel a totális show-val a te fekete-fehér világod áll szemben, mely eltereli a közönség figyelmét a látványtól, és arra kényszeríti, hogy csakis a hangra, pontosabban a hangon átjövő szellemi esszenciára összpontosítson. Vagyis olyasmire, ami láthatatlan. Láthatatlan, de erősebben létezik, mint ami látható. Ebben az értelemben meg kell fordítanom az iménti Kocsis-párhuzamot, mert te nem zenén kívüli dimenziót vonsz be a koncerteseménybe, ellenkezőleg, éppen

hogy csakis a zenei clemre szűkíted a közönség figyelmét. Nézőből hallgatóvá teszed. Előadói gesztusod bátorsága a szűkebb és tágabb értelemben vett látványelemek látványos hiányából fakad.

– Nem biztos, hogy ez bátorság. Külsőség egyébként tényleg alig van a zongorázásban. Valaki éppen pár napja, a legutóbbi koncertem után mondta, hogy ez nem zongorázás. Hogy a hangszeret kihagyom. Vagyis hogy a látványossággal együtt a hangszeresség is elvész.

– Valószínűleg arra gondolt, hogy a zenélésed maga is lecsupaszított. Hogy koncertjeid „koncertszerűtlensége” csupán egy puritán zenei koncepció lecsapódása.

– Nem gondolom magamat puritánnak. A hazugság az, amit nem szeretek a zenélésben. Hogy mit akar a szerző, azt sokszor nehéz megtudni, de azt lehet érezni, hogy egy előadó hazudik-e vagy nem.

– Eszerint mondhat igazat az előadó akkor is, ha a darabot illetően téved. Bár azt hiszem, az is hallható, hogy a szerző hazudik-e vagy sem.

– Valamiféle szellemi esszenciáról beszéltél. A zenélésnek van egy nagyon szellemi része, és van egy nagyon érzéki része. Ez utóbbi is nagyon fontos nekem, ha nem üresen érzéki, és ha van kapcsolódás a kettő között. Nagyon érdekel például egy énekes technika, egyáltalán minden, ami nem zongora. Mert a zongora eleve mű-hangszer, s ami érdekel belőle, az az, hogyan lehet nem-zongorahangot csinálni.

– Ha jól értem, a zongorahangot próbálsz átszellemíteni egy érzéki forrásától elszakadt hanggá. Tulajdonságok nélküli hanggá. Nekem azért mégis az a gyanúm, hogy a megmutatkozás gesztusa nélkül, a muzsikálás kifelé irányuló, látványos, „világi” része nélkül sosem volt, sosem lehet zene és zenélés. Vagyis nem biztos, hogy a zene kifelé mutató oldala ab ovo hazugság. Mennyire fosztható meg a zene a kurvaságtól?

– Minden értékítélet nélkül: kétféle zenész van (szerzőben is, előadóban is). Mozart, Wagner, Sztravinszkij: kurvák. Számukra fontos a közönség, fontos eladni a zenét. Bár nézd meg Mozartot: a felszínen ott csillog a könnyed, társasági modor, aztán hirtelen kivillan alóla egy teljesen más dimenzió. Aztán ott van Schubert, Bruckner, Webern, Kurtág: nem kurvák. Ez a másik véglet. Az előadó persze eleve olyan helyzetben van, hogy mutogassa magát. De azért nem mindegy, milyen szinten kurva. Hogy kinek és mi-jét adja el. Hogy magát adja el, vagy amit játszik. Hogy pénzért tényleges értéket vagy pedig látszatot ad. És hogy mit vár fizetségül. A nagy dolog persze az, amikor egy olyan szerző, mint például Kurtág György, esélytelensége ellenére még a mai korban is eljut a nagyközönséghez anélkül, hogy valaha is erre a babérra vágyott volna.

Az a baj, hogy az előadók több pénzt kapnak, mint a szerzők. Egyre többet, egyre kevesebben. Ez a sztárrendszer a rockzene mintájára egyre inkább felkapja a húszévesen versenyeket nyerő, éretlen zenészeket, aztán pár év múlva ejtik őket, jöhet a következő. De ha sikerül is fennmaradniuk, felőrli őket a hangversenytermek és a pénz világa.

– A bizniss pedig éppenséggel nem a fejlődést, nem az előrelépést mozdítja elő, sokkal inkább a megmerevedésre, a biztonsági játékra való hajlandóságot erősíti. Ilyenkor már az a fontos, hogy azonosítható legyen, vagyis hogy pontosan kiderüljön, mi az az áru, amit eladásra kínálok. Egy biztos: a muzsikás számára a szuverenitás megőrzése nemcsak etikai, hanem művészi-előadóművészi kérdés is. Mindenáron el kellene kerülnie, hogy kiszolgáltatottá váljon, alkatrészé a zeneélet gépezetében. Racionális nem is magyarázható egyensúlyt kell találnia hallgatás és megmutatkozás között, vagyis pontosan azt, ami neked, radikálitásod ellenére, meglepően szerencsésen sikerült. Hogy ennek a dilemmának mekkora a tétje, azt akkor mérhetjük fel, amikor körülnézve nagyszerű muzikusokat látunk magunk körül, akik megundorodnak a koncertintézmény meg a lemezbizniss kurvaságától, és inkább visszavonulnak. Tudod, kire gondolok. Kemenes Andrásra.

– Pedig ő nagy lendülettel indult el, mikor játszott, tömve volt a Zeneakadémia. Aztán voltak évek, amikor nem kérték fel. Na most ő az, aki nagyon komolyan veszi, hogy egy

lépést sem tesz saját magáért. Végül úgy alakult, hogy alig játszik, ami a magyar zeneélet egyik nagy szégyene.

– *Nem ellentmondás az olyanfajta előadói igényesség, ami hallgatásba torkollik?*

– Nézd, azt kell mondjam: Kemenesnek van igaza. Ő igazán komolyan veszi az elveit, és aszerint él. Én nem annyira. Az egész összefügg azzal, hogy mennyi kurvaság kell. Hogy hol vonjuk meg a határokat. Ő itt vonta meg.

En néha felhívtam koncertszervezőket, hogy játszani szeretnék. Aztán elszégyelltem magam, és három hónapig nem csináltam. Mondok másik példát. Volt egy pillanat, amikor ráébredtem, hogy én még alig játszottam zongoraversenyt. Felhívtam az akkor még állami Filharmóniát. Azt felelték: nagyszerű, akkor a jövő hónapban játsszam el Beethoven G-dúr zongoraversenyét. Eljátszottam, és rájöttem, hogy zongoraversenyeket nem nekem találták ki. Gyorsan le is szoktam róluk.

– *Nyilván a zenekari munka üzemszerűsége és a belőle fakadó ad hoc-jelleg idegen tőled.*

– Egyrészt a zenekarral nem lehet eleget próbálni, másodszor a hazai zenekarok nem jók (bár ebben most van változás), harmadrészt frakkban, de legalábbis szmokingban kell játszani, negyedrészt itt még kevésbé szeretik, ha a szólista kottából játszik. De azt is gondolom, hogy a legtöbb szerző zongoraversenyei nem tartoznak a legjobb műveik közé, leszámítva Mozartot és egy-két másik szerzőt. A kurvaság leginkább a versenyművekben van meg. Ez egy reprezentatív műfaj. Itt csillogni kell. Ezért lényegesek a szmoking, ezért nem való hozzá a kotta, és ezért idegen tőlem ez a műfaj. Pedig hallottam Schiff Andrással olyan Mozart-zongoraversenyt, ahol a műfaj kívánalmái a lehető legmagasabb szinten teljesültek. Meg lehet csinálni, én vagyok az, aki nem tudom.

– *Ahhoz képest, hogy koncertjeiden mennyire fontos számodra a személyes jelenlét által közvetített magatartás, meglepő, hogy mégis kedveled a lemezkészítést.*

– Amikor kitaláltam, hogy élőben nem tudok játszani, azt is kitaláltam, hogy felvételesen a legjobb formámat tudom hozni. A stúdió süket csendje, ami sok muzsikust megbénít, engem inspirál, nem úgy, mint a koncert, ahol ez csak ritkán sikerül. Még arra is gondoltam, hogy egyáltalán nem koncertezem, csak lemezt készítek. Aztán a helyzet némileg megváltozott, javultak a koncertjeim.

Szegény hegedűsökkel vagy csellistákkal szemben a zongorista repertoárja hihetetlenül gazdag. Ennek ellenére a zongoristák többsége egyazon szűk repertoárt sulykol, valójában a közönség fetisiszta igényeit elégítve ki. A közönségnek van egy része, amelynek szüksége van a kiszámíthatóságra. Hogy tudja, milyen darabok szólalnak majd meg. Többnyire ugyanazok.

Engem nagyon érdekel, hogyan lehet különböző szerzőket párosítani, kit kivel és kivel nem. Például nem jó együtt Haydn és Mozart vagy Ligeti és Kurtág. Sokkal jobb Chopinnel Szkrjabint vagy Mozartot játszani, mint Schumannnal. A koncertezéshez, túl a felkérésen, valamilyen hiteles helyzetre van szükségem; ehhez segít a műsortervezés. Ha látom, hogy túlságosan specializálódnék, gyorsan egy másik szerzőhöz menekülök.

Nem fontos, hogy sok koncertem legyen. Valamennyi azért kell, mert szakmailag fenn kell maradni. Se a sok, se a kevés nem jó. Volt, amikor évekig nem kértek fel koncertre. Volt, amikor saját költségemre kibéreltem a Régi Zeneakadémiát, és a jegybevételekből majdnem be is jött az ára. De voltam angoltanár, sőt újságkihordó is. Ennek ellenére nincs miért panaszkodnom. Végül is a koncertszervezés helyzete a legtöbb társamat is ugyanúgy érinti.

– *Azért az utóbbi években elég tisztességesen beépülsz a honi zeneéletbe. Mintha az a bizonyos beemelődés, a kívülről szerep integrálódása a koncertéletbe esetekben meglepően zökkenőmentesen zajlott volna le, anélkül, hogy muzsikusi magatartásodat illetően kompromisszumra kényszerültél volna. Van egy törzsközönséged, egy behatárolható kör, amely nem tömegszerű, hanem felismerhető arcokból áll, és ami lényeges és ritka, hogy nemcsak a szakma, hanem az értelmiség szélesebb ré-*

tegeit is meg tudod szólítani. Ők nyilván azért jönnek, mert arra számítanak, hogy valami többet kapnak, mint egy mégoly kiváló zongorista estjén. Valamit, ami elsősorban nem is zenei, hanem szellemi esemény. Tényleg, fontos neked, hogy értő közönség előtt játssz, vagy megveted a közönséget, mint Gustav Leonhardt?

– Kétségkívül van egy belterjes pesti közönség, aki veszi a lapot. De vidéken könnyebb játszani. Az elvárások terhe nincs rajtam. Igaz, vidéken nincs kislámpa. De ez részben csak fakszni, végül is lehet, hogy ugyanúgy játszom kislámpa nélkül is. Mindenestre hasznos és kellemes érintetlen közegben játszani.

Kezdetben ódzkodtam a nagy termektől. A legutóbbi, zeneakadémiai koncertemen volt először olyan érzésem, hogy ekkora teremben is megteremthető az intimebb terek légköre.

– Külföldi koncertjeiden átjön az üzeneted?

– Nem tudom, mi az üzenetem. Egyébként külföldön én főleg kamarázom vagy Kurtágot játszom. Angliába rendszeresen járok; ott aztán érzem a kulturális falat, pedig jó emberekkel dolgozom. Az ottani közönség számomra idegen bolygón él. Szeretnek mosolyogni, udvarias semmitmondás vesz körül a koncerten. Ha nem mosolygok vissza, az már nem jó. De a falak behatárolják a helyeket, ahol egyáltalán játszom. Amit én tudok, az főleg otthon működik. Bár ez is változhat.

Amikor az ember kimegy a színpadra, nem tudja, mi fog történni. Ez jó. A kiszámíthatóság számomra borzasztó. Amivel nem azt mondom, hogy mindenáron másképp kell csinálni, csak hogyha nem hallod újnak, ha nem azt hallod, hogy valami most születik, akkor nincs értelme az előadóművészetnek.

– Nem egyfajta relikvia a hangverseny intézménye? Örököltünk egy bizonyos szerkezetet, ami a tizenkilencedik század közepe táján alakult ki, és mindenestül magán viseli annak az esztétikai közegnek és zeneszemléletnek a lenyomatát, amely létrehívta. Meddig újítható meg ez az intézmény? Mikor kell sutba vágni?

– Furcsa dolog ez. A keretek megmaradtak, kicsit nevetségesen. Mégis vannak pillanatok és helyzetek, amikor még ma is vonzóknak tűnnek. De tény, hogy ez a zenézési forma mára szinte teljesen kiürült. A lényegtelen maradt meg, a lényeg tűnik el egyre inkább. Tényleg lehetne másképp. Volt olyan kísérletem idén (a Városi Színházban), amikor a koncerten nem látszottam, és nem volt taps. A zongora látszott, én nem. Kapóra jött, hogy a *Kunst der Fugét* játszottam, amelynek az utolsó, befejezetlen contrapunctusa után amúgy sem jó tapsolni. Nem volt rossz a koncert, de aztán nem jött be. Mégiscsak kell a kapcsolat a közönséggel. A koncert visszaigazolta számomra, hogy valamiképpen igenis részt kell venni a zenei életben. Nem lehet teljesen leszakadni a hagyományoktól. Gould megtehetette volna. Rossz döntése volt, hogy visszavonult. Neki kellett volna átalakítani a koncertezés formáit.

– De lehet, hogy a te utad is a koncertrituálé lebontása felé mutat: ha minden egyes koncert lebonyolításának a formája más és más, akkor eltűnnek a merev és sematikus keretek. Akkor koncert helyett zenei események lesznek. Persze akkor már nyilván zongorázni sem lehet ugyanúgy.

Annyi biztos, hogy a komolyzenei biznissz nem a megújulást pártolja. Az üzlet mindig ott üti fel a fejét, ahol a szellemi kiürülés helyet csinál neki. Akkor adunk el valamit, ha nincs rá szükségünk többé. Hogy a komolyzene egyfelől pusztán műveltségi anyag, másfelől üzlet tárgya lett, az korántsem független egymástól. Egyazon jelenség két oldaláról van szó.

– Ez a hetvenes évektől kezdve gyorsult fel igazán. A pénz, a repülő, a hangfelvétel és a versenyek tették tönkre a zeneéletet. Szeretném egyszer megfogalmazni magamnak, mi az, ami a régi felvételeken még megvan, és azóta eltűnt a zenélésből.

– Megmondom neked. A szabadság. A szuverenitás. Hogy a sajátjukként mertek bánni vele. Ma ez az, ami állítólag nem hiteles. Pedig ehhez képest a történelmi hitelesség meglehetősen szerény szintje és nem is elengedhetetlen feltétele a hitelességnek. Csak nem szabad összetéveszteni a szuverenitást a szubjektivitással. Az előadó éppen akkor lesz szabad, ha fel meri adni a szubjektivitását.

– Nekik más volt az élményanyaguk. Nyíregyházi Ervin egyik lemezét tettem fel valamelyik nap. Ő a húszas években tűnt fel csodagyerekként, aztán évtizedekig még zongorája sem volt, majd a nyolcvanas években megint felfedezték. Lenyűgöző, tele van melléüetésekkel. Fantasztikus, hogy igenis mert melléütni. Meg se próbálkozik a sterilitással és az úgynevezett kottahűséggel. Eszembe jutott, mi lenne, ha csinálnék egy lemezt melléüetésekkel.

– *Azt hiszem, a technikai tökély fétise mindig fordított arányban növekszik az értéssel. Vagyis a technikai perfekció nem valami, hanem valaminek a hiánya. Űrt rajzol körül. Értésen nem azt gondolom, hogy a zenében egy mindenkori jelentés volna rögzítve, amit az előadó pusztán tolmácsol, hanem pusztán az értelemadás képességét. De visszatérnék még kiindulópontunkra, a muzsikusi magatartásodhoz. Van olyan zongorista, akivel a póztalanságodat illetően rokonságot érzel?*

– Kocsis Zoltán zenélése főiskolás koromban nagy hatással volt rám. Később, ha nem is tagadtam meg, de jobban kezdett érdekelni a korábbi korszakok zongoristátlusa. Fischer Annie például jobban érdekel, mint bármelyik mai zenész. De Kocsisnak óriási hatása volt. Persze ennek is volt egy olyan része, amin ma már inkább mosolygunk: az úgynevezett objektivitás. A kottában így van írva, és kész. Ez egy korszak volt: az én generációm számára Klempere volt fontos akkor vagy Simon Albert és az Új Zenei Stúdió lecsupasztatott zenélése.

– *Ez nálunk bizonyos fokig a nyugat-európai historikus előadás szellemi helyét foglalta el. Valamikor ezerkilencszáznyolcvan táján Kocsis Zoltán és Somfai László beszélgetett a tévében Bartók-darabok előadási kérdésciről. Ez akkor jelentős szellemi eseménynek számított. Már önmagában az, hogy egy muzsikusi és egy tudós párbeszédet kezdett egymással, üzenetértékű volt. Előadóművészet és tudomány – a kettő idehaza akkoriban teljességgel kibékíthetetlen tartománynak tűnt. Akkor még mindig a romantikus előadói magatartás maradványaival kellett megküzdenni. Itt viszont a nagy újdonság éppen az volt, hogy van egy előadó, aki nem átlal kéziratokkal meg tintapacnikkal foglalkozni, vagyis aki a filológiából képes előadóművészi koncepciókat levonni.*

– Nem is egyszerűen a romantikus előadóval, hanem a slendriánsággal kellett megküzdenni. Kocsis és Ránki egy tespedt közegbe robbantak be. Kocsisra persze Richter és Gould hatott, akik szintén az objektivitást képviselték. Mert Richter hatása alól senki sem vonhatta ki magát. Az ember három napig nem kapott levegőt a koncertjei után. A zenei hazugság elleni küzdelemben Kurtág György volt a legfontosabb. Az ő elégedetlensége.

Kurtág

– Tizenhét évesen kezdtem nála tanulni. Ő a legfontosabb emberem. Akkor persze még szó sem volt arról, hogy játsszam a darabjait. Inkább mások lustasága miatt lettem Kurtág-játékos.

– *De azért van valamiféle alkati hasonlóság közöttetek, nem? A puritán zenei koncepcióra gondolok.*

– Nem hiszem. Ez akkor mérhető le, amikor nem tetszik neki a játékom. Ő úgy hívja: esztétizálás.

Az, hogy zseniális tehetségű ember, Kurtág tanításában majdnem másodlagos. Amit ő közvetített, az egy magatartás volt, kérlelhetetlenül következetes és végletesen keresztülvitt magatartás. Minden hang fontos. Ettől vált a zenélése hitelessé a számunkra. Ő végigharcolta az életét minden hangért.

– *Valahányszor visszaemlékezést hallok Kurtág óráira, vagy egyszerűen csak kortárs zenéről beszélgetek, feltűnik, hogy mindnyájan hangról beszéltek elsősorban. Hangról, nem zenéről. Tényleg igaz, hogy minden hang fontos? Megpróbálom finomítani a kérdést: igaz, hogy mindenfajta zenében minden hang fontos? Biztos, hogy a hang van előbb, és nem a zene? Nem csak utólagos kivonat a hang? Van út visszafelé, a hangok felől a zenéig?*

– Nincs szó arról, hogy Kurtág egyformának gondolná a hangokat. Épp ellenkezőleg: szerinte mindent meg kell tenni minden zenéért, növendékért, hangért. Mindent meg kell tenni annak felfedezéséért, hogy ez a hang miért más, mint a többi. Tény, hogy Bartókot mindenki másnál jobban érti. Igenis elsősorban Kurtág és nem más az, aki folytatta a bartóki örökséget. De Beethoven és Brahms értésében is ugyanezt a gazdagságot tapasztaltam nála. A te kételyeid arra vonatkozhatnak, hogy ez a folytonosan túlfeszített koncentráció megbéníthatott embereket.

– *Nem, inkább elvi kételyeim vannak.*

– Az egyformán fontos hangok vagy az aprólékos munkamódszer miatt?

– *A kettő végiül is ugyanaz. Azt hiszem, az ő tanításának alapja saját elemző tapasztalatának a hasznosítása.*

– Ezt ő maga is bevallja. Neki arra való a tanítás, hogy tanulja a darabokat, és segíti őt a komponálásban, mivel eleve olyanfajta zenét ír, ami volt már. Számára tehát döntő fontosságú a zenetörténet ismerete. Egy beszélgetésben mondta egyszer: ő mindig valami soha-nem-volt zenét szeretne írni, és a tradíció mindig visszahúzza. Szemben például Csapó Gyulával, aki semmihez sem hasonlító zenét ír.

– *Ha jól értem, tanításkor Kurtág egy alapvetően huszadik századi gondolkodást vetít vissza a zenetörténet korábbi korszakaira.*

– Egy alapvetően weberni gondolkodást, ami teljesen más alapokra helyezte a zenélést. Ez nagyon lényeges gyökere Kurtágnak, miközben a klasszikus, beethoveni gyökér is fontos.

– *Akkor lehet azt mondani, hogy egy huszadik század közepi zeneszerzői gondolkodás csapódik le ebben a zeneoktatásban?*

– Igen.

– *A Kurtág 75. születésnapjára készült írásodban úgy fogalmaztál, hogy amikor régi zenét tanított, az újonnan komponált műnek hatott, saját darabjaiban ugyanakkor felsejlettek zenéjének hagyományba hatoló gyökerei.*

– Ami az óráin megszületett, tényleg fantasztikus volt. Az, hogy a részletek előtérbe kerültek, nem ment az Egész rovására, annyira friss, indulat- és gesztusteli volt ez a muzsikálás. Másfelől ott volt a zenéje. Hetvenöt-hetvenhat táján, mikor jární kezdtem hozzá, még eléggé avangárdnak számított. Akkoriban mutatták be a *Bornemisszát*, ami az avangárdba még behelyezhető. Nagyon nehéz volt hallgatni, és Kurtág zenéje csak lassan tört át a szélesebb közönség felé. Megdöbentően másfelől néztük akkor, mint ma. Ma a *Bornemissza* is klasszikus zenének bizonyul. Csak nehéz. A későbbi darabjai még inkább ebbe az irányba mutatnak. Egy élő klasszikus, na. És sokkal hitelesebb így, hogy láttuk a másik oldalát is, amikor Beethovent tanít.

Aki ügyetlen volt a hangszerén, annak is ájtott a dolog. Kurtág nem volt hajlandó belátni, hogy valamit nem lehet megcsinálni. Megtanultam tőle, hogy a szándék, akár a lehetetlen akarása is fontosabb, mint az, ami megszólal. Mert a szándék ájtjon, minden médiumon keresztül.

– *Az, ami megvalósul, talán nem egyéb, mint a lehetetlen megvalósítható hányada. De ne lépünk még tovább. Amerikában mi lett a sorsa Kurtág-tapasztalatodnak?*

– Kurtág számomra apafigura volt. Ehhez képest kint egy tőle minden szempontból különböző, szintén nagy tanáregyeniséghez kerültem: Sebők Györgyhez. Kurtág minden hangért megharcol, Sebők viszont oldott, elengedett tanár volt. Nála nem a zene volt a lényeg, hanem hogy a játékosan mi történik, hogy hogyan működik egy ember, elsősorban fiziológiailag, mert remek pszichológus is volt. Én ugyan ebben nem tudtam követni, mert nemigen tudom, hogyan működnek az emberek, mint ahogyan azt se tudom, hogyan működik a zongora. Mégis jelentősen megváltoztam a hatása alatt.

Mostanában Keller Andrással Rados Ferenchez járok. Ő a Zeneakadémiától száz mé-

terre tanít, a Zeneakadémiának nincs szüksége rá. Rados a dolgok működését érti, mindenre talál modellt, analógiát. Kurtág pont fordítva, az egyedit keresi.

– *A Kurtág-zene rendkívül kiszolgáltatott az előadói hagyománynak, amely szerzőjének személyéből indul ki. Vajon meddig fogjuk érzékelni a Kurtág-zenéből sugárzó nagyságot?*

– Bár Kurtág zenéjének nagyon sajátos és merőben adekvát lejegyzésmódja van, mégis: aki nem ismeri személyesen Kurtágot, nagy tévedésekbe eshet. Szükség van tehát hagyományra. Márpedig itt elég kevés ember jön szóba. Később nyilván többen fognak Kurtágot játszani, mint ahányan részesei ennek a hagyománynak. De lehet, hogy pesszimizták vagyunk; szerintem a legnagyobb zenék, és Kurtágé ilyen, minden körülmények között adaptálhatók egy másik rendszerbe.

– *A legnagyobb zenék mindig adaptálhatók. A kérdés az, meddig akarják adaptálni. Valahogy nem tudok hinni a művek vagy a művészet örökkévalóságában. Az én tapasztalataim inkább arra vallanak, hogy a zenetörténetben feltartóztathatatlan erodálódás zajlik, s ennek során a szellemi esszencia, melyet a zenék egykor magukba sűrítettek, fájdalmasan elillan. Mert valójában nem magában a zenében volt ez az esszencia, hanem azokban az erőkből, amelyeket a zene megköt. Ezáltal mulandó is, mert azokhoz az erőkhöz, amelyekkel a zene dolgozik, egyre kevésbé vagyunk képesek hozzáférni. A zenékben felvetett kérdések nem megoldódnak, hanem lassanként elenyésznek. Az emlékezet technikai valójában felejtést lepleznek. A dokumentumok, a források itt vannak a kezünkben, és semmire sem megyünk velük, mert az erők kiszálltak belőlük. Magunkra maradunk, mi meg a kotta.*

Gyakorlás

– *Milyen módszerrel, milyen időbeosztásban gyakorolsz?*

– Rendszertelenül. Nincs napi penzumom. A koncertműsorok szabják meg. Kezdetben azt gondoltam: minél többször ismétljük, annál rosszabb lesz. Ha jó, azért nem, ha rossz, azért nem kell ismétlni. A legjobb tehát, amikor egyáltalán nem gyakorolok. A lapról olvasás illékonyágát akartam megőrizni. Az idők során persze sokkal szorgalmasabbá váltam, és megtanultam, hogy a sokszori eljátszás ne rontsa el a játékomat. Délelőtt vagyok alkalmas gyakorlásra, délután inkább tanítok. Korábban kisebb darabok érdekelték (Brahms-intermezzók, Schubert-impromptuk), mostanában inkább a nehéz darabok foglalkoztatnak. Ligeti etűdjeit három éve gyakorlom. Majdnem eljátszhatatlanok. És mégis, van egy pont, amikor az ember néha átlendül a lehetetlen határán.

Egészben szeretem eljátszani a darabokat gyakorlás közben is. A részleteket is az egészben kell megfigyelni. Erre aztán vagy azt mondják, hogy elnagyolt a játék, vagy pedig, hogy milyen jó, hogy a részletek is az egészben hallatszanak. Tudni kell, mi az az egész, amihez képest a részleteket másképp akarjuk csinálni. Nyilván először egészben kell eljátszani. Ha van vízió az egésze körül, akkor nem tévedhetünk nagyot a részletekben sem.

Én azt gyakorlom, hogy egyedül vagyok a zenével, és hogy abból milyen lépcsőfokokban jutok el a koncertig. Ha akár egyetlen ember is hallja, már sokkal rosszabb. Már befolyásol a másik ember füle. Én is az ő fülével hallgatom. Így edzem magam: koncert előtt néhány embernek eljátszom. Látszik, nem vagyok koncertező alkat. A koncerthelyzet nem természetes helyzet a számomra.

– *A zongoravirtuóz nyitván sokkal inkább hallgatja mások fülével, mint te.*

– Ilyen szempontból valóban egyetlen embernek a legnehezebb játszani. Amikor sokan hallgatják, az jó esetben semleges állapot, ahol már ismét a saját fülemmel hallgatom. Közben teljes kontrollom van, el is veszítek mindent. Ez lenne az ideális állapot, ugye, amire mind vagyunk, és nemcsak zenéléskor.

– Ez a penzum nélküli gyakorlás megint csak olyan vonás, ahol kiválthatod a szakma rosszállását. A zeneoktatásban tomboló versenyszellem üzemszerű gyakorlásra kényszerít. Te viszont talán nem is gyakorolsz, inkább csak együtt vagy a zenével. A személyes viszony a fontos. A gyakorlás jobban be van ágyazva az életedbe. Jobban függ saját pillanatnyi állapotodtól.

– Igen, de persze sokféle alkat van. Richter nagyon sokat és penzumszerűen gyakorolt. Mindig felírta, hány óra elmaradása van. Óvakodnék tehát bárkinek is azt tanácsolni, hogy annyit gyakoroljon, amennyit kedve van, és azt, amihez kedve van. Ezért is jó, hogy most már nem vagyok zongoratanár. Az is jellemző, hogy hosszú munkahónapok után inkább filmeket nézek, sakkozom vagy a macskámmal foglalkozom.

Közreadás

– Ezeknél károsabb szenvedélyt is el tudok képzelni. De most egy másik szenvedélyről szeretnék faggatni: a kottakiadásról, amit egykor közösen úztünk a Könemann kiadónál. Akárcsak én, gondolom, te sem vagy ugyanaz, mint előtte. Muzsikusként mit hasznosítottál ebből az állítólag érdektelen és egyhangú munkából?

– Jobb szemem lett arra, mi az, amit valószínűleg a szerző írt le.

– Vagy inkább, hogy mit nem ő írt le...

– Igen. Egészében inkább gondolkodásbeli gazdagodást, mintsem játékbeli változást jelentett.

– Mit lehetett megtudni, hogyan komponált Chopin?

– Én főleg azt tudtam meg, hogyan improvizált. Legalábbis abban a stádiumban, amikor már többször leírta. Utált írni. Sosem írta le kétszer egyformán. Részben tökéletesítette, de nemcsak azért. Hanem egyszerűen, mert másképp is jó.

– Akkor mennyire kell komolyan venni, amit leírt?

– A jegyzetanyagban nagyon komolyan igyekeztem egy rangsort felállítani, mi az, ami biztosan vagy valószínűleg szándékos, illetve ami biztosan vagy valószínűleg véletlen. Bevallom, hogy mint előadó nem mindig tartom be még a saját kiadásomban feltüntetett jeleket sem. Sokszor azt játszom, amelyik szimpatikusabb.

– A különböző változatok egyidejűségét eszerint értelmezhetjük úgy is, mint felszólítást az előadó saját változatának elkészítésére, nem? Erről jut eszembe: mennyit bízol koncertjeiden a véletlenre?

– A spontaneitás döntő a számomra. Minden zenélés spontán hatást kell, hogy keltsen. Ez nem összeférhetetlen azzal, hogy az embernek rögzített forgatókönyve van. Ezen belül több változat is lehetséges. Nemrég játszottam egy Mozart-rondót. Egyik növendékem azt kérdezte utána, hogy vajon improvizáltam-e. Először nem is értettem a kérdést, hiszen a darabot Mozart egyszer már leírta. De a növendék nyilván úgy értette, hogy az előadásom spontán hatást akart kelteni, abban a pillanatban született a részek egymáshoz való viszonya. Ez viszont nem zárja ki a tudatosságot.

– Azért elég szomorú ez a kérdés, amit a növendéked feltett, mert arról tanúskodik, hogy ahhoz van hozzászokva, hogy az előadást minden ízében rögzíteni, a nyilvános előadás kockázatát pedig csökkenteni kell, a profi pályára készülésnek ez az egyik sine qua non-ja.

Oktatás

– Ezzel bekopogtatott hozzánk az a téma, amihez nem lehet eléggé nagy levegőt venni. Az oktatás.

– Legalább annyi jó növendék van, mint régebben. Nem is értem, honnan jönnek. Hogy mivé lesznek, vagy inkább hogy mivé nem lesznek, azt annál inkább. Pedig mi lát-

szólag jobb közegből jöttünk, sokkal több volt a kiváló tanár. Ma szomorú dolog látni, hogy milyen sok, a Konziban nagy tehetségnek számító növendék szürkül el a Zeneakadémián. Ezt most különösen jól fel tudom mérni, mert mind a két helyen tanítok. Nem mondom, hogy mindenki elromlik, de ez az általános tendencia. Akár már két hónap alatt is bekövetkezhet.

Mindenkit szólólistának nevelnek. Zenekari képzés a Konziban majdhogynem nincs. A kamarazene pedig tizedrendűnek számít. Jellemző, hogy nincs a felvételin kamarazene, a Zeneakadémián sem.

– *Ez tényleg a Zeneakadémia szelleméből fakad vagy egyfajta természetes veszélyforrás?*

– Nagyobb részben a zeneakadémiai szellemből, kisebb részben a hallgatók életkorából. Nekik még vannak illúzióik. Aztán egy-két év alatt nagyon pofára esnek. Nem törődnek velük, és erre azonnal rájönnek. Lehet, hogy a Konziban mesterséges felpumpálás folyik, de ott még lehet remélni. Nagyon sok igazi nagy tehetség van, talán húsz nevet tudnék mondani. Nem lett belőlük semmi.

– *Olyan elvárásoknak kell megfelelniük, amelyek nem illeszkednek az előzményekhez?*

– Nincsenek elvárások. Ha megnyer egy versenyt, az jó, de hogy még tanítsák is, azt nem.

Nekem könnyebb, mert a Konziban tív év után abbahagytam a főtárgy-tanítást, s így nem kell szembenéznem vele: a növendékekkel a Konziban az a cél, hogy felvegyék a Zeneakadémiára, a Zeneakadémián az a cél, hogy megnyerjék a versenyt. Hogy közte mi van, az mindegy. Másrészt, miközben önbizalmat kell önteni a gyerekekbe, teljes erővel le kellene beszélni őket a pályáról.

Kétféle tanár van. Az egyik zenét tud tanítani, a másik emberismerő, és figyelembe veszi a növendék tehetségének fajtáját. Én inkább az elsőhöz tartozom. Túl sokat akartam pumpálni egyes gyerekekbe, s ebből sajnos néha torzszülöttek is születtek. Én azért nagyon sokat tanultam közben. Igazán azonban a kamaratanításban találtam meg, amit keresek. Ez a munka számomra nagyjából egyenértékű a koncertjeimmel. Hegedű-zongora párosokat tanítok, ami azért jó, mert a hegedű igazi hangszer. Bár én nagyon kevésbé értek a hegedűhöz.

– *Ez előny is lehet.*

– Előny is, mert tudok olyanokat kérni, ami más, mint amihez a növendék hozzászokott, s ezért sokan hálásak. Egyébként akarok is hegedülni tanulni. Hogy a hangok milyenek, azt a hegedülésből jobban meg lehet tanulni, mint a zongorázásból. A zongora csak egy gép, a hegedű igazi hangszer.

Sok olyan tizenhét-tizennyolc éves hegedűssel találkoztam, aki addigi hegedűtanulmányai során nem találkozott még Bach, Mozart, Beethoven zenéjével. Játsszák a skálákat, az etűdöket és a romantikus darabokat. Merőben technikacentrikus tanítás folyik, ráadásul a magyar hegedűoktatás színvonala még ebben sem eredményes. Az orosz iskola ebben lekörözi. Szólólistákat képeznek, akik nem lesznek szólólisták, viszont nem tanulnak meg zenekarban játszani, nem tanulnak meg kamarázni, azt se tudják, mi az, hogy Mozart-szonáta, akár húszéves korukig. Persze vannak jó kollégák, de az intézményrendszer szintén hasznavehetetlen.

– *Sokan úgy vélik, előbb megtaníttuk a biztonságos játékot, aztán majd rárakjuk a zenét. A technikai elemet leválasztják a zenei folyamat egészéről, ami biztos jelle a tanácstalanságnak. A technika biztos pontnak mutatkozik, mert eleget tesz annak a követelménynek, hogy megfogható és mérhető ismereteket kell oktatni, és fel lehet mutatni mint kézzelfogható eredményt. Vagyis: derekasán szolgálja az oktatási intézmények legitimációjának célját. Ezenkívül a technikai biztonság képes felkelteni azt a látszatot, hogy a játékos érti a zenét, holott sokszor csak leigazza. Egyebek között ezt a szemléletet számolhatná fel a kortárs zene módszeres oktatása. te mit tehetsz ez ügyben, és milyen a mai konzis-zeneakadémista korosztály viszonya a kortárs zenéhez?*

– Kortárs zene oktatása nem létezik a Zeneakadémián. Ebből a szempontból ultrakonzervatív az intézmény. A zeneszerzés szakon működnek kiváló tanárok, de hangszeres oktatók nem tanítanak nemhogy kortárs zenét, de huszadik századit is alig. Vizsgákon létezik a „huszadik századi mű” kategóriája, de azért mégiscsak nevetséges, hogy valaki eljátszik egy Debussyt, és ezzel le van tudva a feladat. Én magam évek óta tanítok tizenhat-tizenennyolc éves gyerekeket Kurtágra a szombathelyi Bartók-szemináriumon, ezenkívül Pesten a Városi Színházban Kurtág-koncertet szerveztünk, gyerekek közreműködésével. Elképesztően magas szinten csinálják, szinte nyitottabbak Kurtágra, mint a régi zenére. Jeles András meg akarja ismételni ezt a koncertet.

– *Mennyi ellenállóképessége van a mai tehetségeknek? Van-e olyan értékrendjük, amellyel el-lenszegülhetnek, ha a könnyebbik útra taszigálják őket? Tudom, a kérdés költői. Inkább valami egészen mást kérdezek. Mennyire zajlott le generációváltás a Zeneakadémián?*

– A zenetudományi és a zeneszerzés tanszakokon vannak a legfőbb értékek. Egyes hangszeres szakokon nagyok a bajok, ami generációs probléma is. Lényegében nem változott a tanári összetétel, ami még a kései Kádár-korszakban alakult ki. Csak annyi a változás, hogy sokan megerősítették a pozíciójukat azzal, hogy saját növendékeiket neveztek ki tanársegédeknek, ezért az ügy mozdíthatatlannak látszik. Nehéz erről beszélni. Van néhány nagyszerű ember, kétségtelen. Én a kamaratanszakon jól érzem magam, mert kívül esik a fő vonalon. És jó a tanszakvezető.

– *Milyen a hangszeres felkészültség technikai értelemben?*

– A zongoristatradícióból még mindig maradt valami. A vonósoknál van igazán nagy baj. Pedig ott is vannak tehetségek. Volt egy jó tradíció náluk, de derékba tört.

– *Mi lesz tradíciók nélkül a komolyzene sorsa?*

– Úgy látom, nagyon gyorsan válik vagy már vált ketté két réteg. Az egyik kommercializálódik; ez az egydolláros CD-k világa. A másik, az igazi inkább búvópatak lesz. Ami ijesztő, hogy a megkülönböztetés képessége rohamosan gyengül. Az irodalomban mégiscsak van olvasóközönség, és tudják is, mit olvasnak. Sokan hallgatnak zenét, de az az értelmiségi réteg, amely tényleg hall, ijesztően szűkül. Látszólag folytatódik, de mégis vége, és még észre se vesszük.

– *Azt mondom, a különbségtevés képessége vész el. Az előbb, amíg kikapcsoltam a magnót, atombombát emlegettél. Szerintem fölösleges ledobni azt az atombombát, mert egy ideje már az atombomba robbanásának folyamatában élünk. Lassú robbanásnak nevezem azt az egyre gyorsuló folyamatot, amelynek során mindazok a különbségek, amelyeket képesek voltunk létrehozni és felismerni, és amelyek kultúránk alapjait alkották, végzetesen összezsúsznak és elenyésznek. Valódi pusztulás az, amikor eltűnnek a különbségek, amikor minden visszatér és bezárul önmagába; a fizikai pusztulás már csak epilógus.*

– Az biztos, hogy jobb, ha valami tényleg megszűnik, mint amikor úgy tesz, mintha még lenne.

– *Vagy talán... én azért mégis valamiféle kettős, szimultán mozgásban képzelem el a kulturális folyamatokat. Egyrészt inkább mint leng jobbra-balra, és ha egyszer nagyon kileng mondjuk a materializmus irányába, a fizikai törvények értelmében biztos, hogy valamiféle szakralitással ki fog egyensúlyozódni. De egyidejűleg egy másik mozgást is végez a kultúra. Ez a mozgás a spirál útját követi. A spirál pedig újabb dimenziót nyit a térben, és mozgása, szemben az előbbivel, kiszámíthatatlan.*

(2002. december)

ÁTITATOM MAGAM VELÜK

Tillmann J. A. beszélgetése

Szemző Tibor és Forgács Péter több mint két évtizede dolgozik együtt. Közös munkáik többsége a *Privát Magyarország* című filmsorozat keretében készült. A régi amatőrfilm-felvételeken alapuló műveket számos nemzetközi fesztiválon díjazták, hazai és külföldi televíziók és mozik is vetítették és vetítik. A többnyire „néma” filmekben Szemző zenéje kardinális szerepet játszik. Az alábbi beszélgetésben ezeknek a zenéknek a keletkezési körülményei tárulnak föl.

T. J. A.: – Mikor kezdtetek el Forgáccsal közösen dolgozni?

Sz. T.: – A történet annyiban érdekes, hogy szerves a kapcsolat kettőnk között. Kezdetben volt egy együttes, a *180-as csoport*, amit nem tudnék szimplán zenei együttesnek nevezni, hiszen a kor produktuma volt. A nyolcvanas évek világ felé nyitott magatartásával, de mégiscsak egy gettószerű, zárt szisztéma talaján jött létre néhány azonos érzésű fiatalember csoportosulásaként. Ennek a zenei csoportnak egyetlen nem zenész tagja volt Forgács Péter. Narrátorként működött olyan darabokban, amelyekben angol nyelvű narráció szerepelt. Ez az ismeretségnek a kezdete, ami eleinte munkakapcsolat volt.

– De ez a filmeknél jóval korábbi történet.

– Korábbi, de a baráti szálak ott szövődtek. Így már a nyolcvanas évek elején, amikor Péter az első filmes kísérleteit csinálta a Balázs Béla Stúdióban, engem kért meg, hogy a zenémet – akkor még nem eredeti zenéket, hanem a sajátomat – az ő filmjéhez illesszem. De nagyon nehezen tudnám közös munkánk alapelemeit, az élet felületét a munka felületétől különválasztani, mint ahogy a zenei együttes esetében sem lehetett. Mert a kettő nagyon szorosan összefügg, hiszen az egyiknek a nyersanyaga is az élet. Első közös munkáinkban, a közös performance-ainkban is egy-egy élettevékenységet szándékoztunk megjeleníteni. Ilyen volt Péternek a performance-a, a *Dixi és Pixi* a Kassák Klubban. És ugyanilyenek voltak az én zenei akcióim, amelyek kezdetben szólókoncertek voltak. És volt egy pillanat, amikor fölkertem Pétert, hogy dolgozzunk együtt, és legyen ő is a színpadon. Csináltunk is egy turnét Németországban, Ausztriában és Hollandiában.

– Ez mikor volt?

– A nyolcvanas évek közepén, és később, '87-ben az *Ars Elektronica*n kiteljesedett, ahol a *Thesaurust* olvasta, és afféle beszélő volt. Korábban a performance-okon pedig action painting-szerű színpadi munkát is végzett, és ugyancsak beszélt. A filmek valamilyen formában már akkor jelentek a színpadi előadásokon a Zeneakadémia kistermében, vagy Bécsben, a *Wiener Sezession*ban. Aztán COMECON címmel csináltuk a már említett turnét, amelyben olyan intenzitású volt az életterület, hogy például egy hágai előadáson Péter lábát törte a színpadon, nyilvánosan, előadás közben. Ezek akcionális dolgok voltak.

– Akkoriban csinálta Forgács az Ernst Múzeum-beli performance-át is.

– Az Péternek a *Vaskora* volt. A *Vaskor*ban már nagyon vastagon jelen voltak a családi mozik, de ugyanígy az én szólómunkámban is megjelentek a filmek. Volt néhány év, amikor kerestük a formát, amelyben ezek a talált filmek megjelenhetnek. Péter előbb lelt rá, én utóbb találtam meg a magamét. Péter nem egyszerűen „találta” a filmeket, hanem arra

tett kísérletet a *Bartos család*ban, hogy egy családi gyűjteményből bizonyos dramaturgia mentén összerakjon egy órányi filmet, amelyben elmeséli a család történetét. Nekem több idő kellett, hogy a közös munkáink nyomán a színpadi munkámba beemeljem ezeket a dolgozatokat, és ez csak a legutóbbi évek eredménye.

– *A performance esetében erős az esetleges elemek szerepe, ahogy zenéid egy részében az improvizatív elem. Hogyan alakul ez a filmzenéknél?*

– A legfontosabb talán nem is az improvizáció, hanem a véletlen. A véletlen, ami az én munkámban kiemelt jelentőséggel bír. E tekintetben is fennáll az analógia a privát filmekkel, hiszen eléggé véletlenszerű az, hogy egy filmkészítő mikor ragad kamerát. Aztán, hogy azon a filmen végül mi lesz, az még inkább véletlen. Habár a már említett *180-as csoport* modern komolyzenei orientációja egy időre meglehetősen szűkre szabta az improvizáció számára nyitható mozgásteret. Korábbi munkáimban kiemelt szerepe volt a rögtönzésnek. A *Privát Magyarország* esetében pedig rendszerint az történik, hogy bizonyos játékszabályok szerint, nevezzük ezt improvizációnak vagy aleatóriának vagy a véletlen megjelenésének, játékszabályokat állítok föl a zenészek számára, amelyek hol szigorúak, hol lazábbak, attól függően, hogy az anyag mit kíván meg, vagy mi a mi szándékunk, és hogy milyen előképzettségű zenészekről van szó. Hiszen, mondjuk, egy popzenész lehet, hogy nem ismer kottát, jóllehet tüneményes muzsikus, egy komolyzenész pedig gyönyörű hangokat játszhat, viszont nem tud elszakadni a kottától.

Egyik legutóbbi darabomban – nem filmhez készült zenéről van szó – az eddigieknél, ha lehet mondani, még tudatosabban igyekeztem a tudattalant megszólítani. E tekintetben egyébként csak látszólagos különbség van komolyzenész és a dzsesszzenész között. Hiszen – eltekintve a legnagyobbaktól, mint például Richtertől vagy Miles Daviestől, akiknél igazán nem beszélhetünk reprodukálásról – többnyire a dzsesszzenész is klisékből építkezik. Ezzel szemben egy komolyzenész, aki látszólag egy kottát játszik – mondjuk Isaac Stern –, messze túl van ezen a szinten. A véletlen bekapcsolása számomra nagyon fontos volt, és igazán a *Privát Magyarország* adott erre alkalmat. Hiszen itt teljesen szabad kezet kaptam. Kezdetben nem tudtuk, hogy mi fog az egészből kisülni, és azt se tudtuk, hogy vajon hogyan is képzeljük el ezeknek a filmeknek a zenei anyagát. Bevonultunk egy stúdióba, és ott részben kötött, megirt anyagokkal, részben vázlatok alapján, részben az adott zenészeknek a pillanatnyi kreativitását megszólítva alakult a ki a dolog. Szután e köré szerveztem a zenei környezetet, vagy éppenséggel ellenpontoztam őket, így készültek az első sokszámos felvételek. Ebből lett aztán a *Bartos család* zenei anyaga, ami a *Takarmánybázis*-lemezen jelent meg. Ennek kapcsán ismertem föl azt – ami később gyakran vált munkamódszeremmé –, hogy egyrészt többféle ritmikát működtetek egyidejűleg, amely mint „mérőjel” biztosítja a ritmika polifóniáját. Másrészt pedig, a hangszereknek – bár a zenész szemszögéből ez talán nem tűnik teljesen fairnek, de a komponista szempontjából mégis az – nem játszom be olyan felvett sávokat, amelyek az ő fülükből vagy ujjukból sztereotip megoldásokat csalnának elő. Szándékosan csak bizonyos szólamokat vagy szólamcsoportokat játszom be nekik, ők a megadott játékszabályok alapján arra reagálnak, azokkal játszanak együtt, és utóbb helyezem a már felvett anyagot az ő szólamaik mellé. Így biztosítom azt, hogy a két dolog ellenpontoszni fogja egymást. Adott esetben stílusosan, tempóban és egyéb vonatkozásokban is. Az eljárás ennél persze sokkal komplexebb, minden esetben más és más, de ez a lényege. Úgyhogy ez a huszonegynéhány film ebből a szempontból is komoly lehetőség volt. Azt lehet mondani, hogy mindez számomra tanulmányok lehetősége, egy stúdium volt.

– *Nekem úgy tűnik, hogy az első filmekhez készült zenékben az improvizatív karakter erősebb volt.*

– Inkább azt mondanám, hogy a hangzás és a zenei magatartásformák tekintetében különbözik a későbbiektől, jóllehet nekem úgy tűnik, sok fontos későbbi elem itt már csírájában megjelenik. Ez az első anyag meg talán dzsesszes, illetve stílusosan jobban be-

határolható. Jelen van benne az elektroakusztikus hangzás és az akusztikus hangszerek kombinációja. És persze érződik a popzene hatása is, de inkább a felfogás, mintsem a hangzás tekintetében. A pop elementáris hatás volt, sokkal fontosabb a magatartás, mint a hangzás szempontjából. Hozzá kell tennem, hogy egyrészt még nem tudta az ember, hogy merrefelé tart, másrészt a korábbi évek szinte ortodox és a saját alkotói kreativitásomat korlátozó közösségi magatartása alól szabadultam fel, és ez a felszabadult zenélés bizonyos értelemben kompenzálta a korábbi időszak korlátait. Az első anyagoknak ez a jellege másrészt a hangszerelésből is fakad. Itt inkább az elektronikus zenének, illetve az elektroakusztikus zenének és az akusztikus anyagoknak az ellentéte meghatározó a hangzás tekintetében. Később aztán megjelentek a vonósok, és megjelentek a hagyományos komolyzenéből ismert hangszerelések is, de az első anyagban ez még nem volt jelen.

– *Kézenfekvő lett volna ezeknél a filmeknél, hogy a zenei anyagokat régi hangfelvételek újrafelhasználásával készítsétek. De csak két ilyen „hozott anyag” van, az egyik a Hullámzó Balaton, a másik pedig egy régi klezmer.*

– A *Hullámzó Balaton* a saját zenémben hangzik fel, sosem kapcsolódott össze filmekkel. De a magyar nóta kétségtelenül be lett emelve. A Dudás-film erről szólt, hiszen Dudás odaadta azt az anyagát, amelyet ő a film alá vetítéskor be szokott játszani. Ott egy komplementer zenét komponáltam, egy nagyon vékony szintetizátorzenét az ő teljesen vegyes zenéje mellé. Törekedtünk arra, hogy zenei értelemben időnként megjelenjenek a kornak a zenéi. Azonban nagyon hamar világossá vált, hogy a zenének itt valami olyasmit kell képviselni – és ez nem volt nehéz részemről –, ami igazán ezeknek a filmeknek a lelke. Azért nem volt nehéz ehhez folyamodnom, mert ezek a filmek primer módon megszólítottak. Tehát a filmekben olyan szinten ismertem saját magunkra vagy a saját családom történetére, a saját koromra, gyerekkoromra és így tovább, kulturális értelemben is, hogy azt érzem mindegyik filmmel kapcsolatban, mintha az én saját történetemet látnám benne. Ez némelyiknél rendkívül elementáris, és ez azért nagyon különös, mert nekem igazán semmilyen empátikus készségem nincsen. Ellenben ezeknél a filmeknél valami rendkívüli személyességet éreztem rögtön az első képsoroknál, és valószínűleg azért, mert ezek nem közönségnek szánt felvételek. Ez az intimitás feltehetőleg Péternél is elementáris hatású volt, bennem viszont azonnal megszólalt. Ami soha nem jelenti azt, hogy a zene elkészítése során nézném a filmet. Sőt! De ezek a filmek megragadnak, és bizonyos értelemben átítatom magam velük. Képes vagyok órákig nézni ezeket a filmeket. Sokat segít egyébként Péter kutatómunkája, aminek eredményeképpen pontosan tudható, hogy ott kit látunk, mikor látunk és miért látunk, tágabb értelemben pedig milyen történeti kontextusban van az egész esemény. Hogy amikor az a kisgyerek ott a fűbe pisil, akkor Magyarországon még politikai rabok ülnek börtönben '56 után, és így tovább.

Mindez az embert nagyon mélyen és nagyon közvetlenül érinti. Akárcsak a képek nagyon furcsa, véletlen szépsége: vannak gyönyörű képek. Amikor ezeknek a filmkészítőknek, akiről olykor semmit nem tudunk – némelyikről azt sem tudjuk, hogy kik voltak –, mégis olyan talentummal rendelkeztek, ami ezekben a filmekben megjelenik. Némelyik, például König, aki a tabáni filmet csinálta, olyan képeket vett fel, hogy tanítani lehetne. És ez az embert nagyon könnyen megszólítja. Ezért aztán sikerült a zenének olyasfajta időtlenséget létrehoznia, amely nem telepszik rá a filmekre. Hogy bennünket látni, sőt egy olyan szöveget szólaltat meg a filmek mellett, amely a filmek eredendő karakterét mintha erősítené.

– *Miután megnéztél egy ilyen filmet, milyen csapáson indulsz el? Hallik-e valamilyen hang, ami előhívja ezeket a képeket?*

– Nem. Tudod, vannak színesztézia-komponisták, akik színeket látnak, meg hallgatók is, akikben a hangok képeket hívnak elő és fordítva. Esetemben ebből semmi sincs.

– *Nem az asszociatív elemre gondolok, hanem az esszenciálisra.*

– Az esszenciális sokkal inkább azt jelenti, hogy a történet ezeken a privátfilmekben egy valóságos élettörténet, amihez azonnal megkapom a történeti háttérrel is. Így adódik a személyes érintettség. Ezután én a filmekkel már egyáltalában nem foglalkozom, és ha azt kérdezed, hogy miként is fog neki az ember, akkor semmiképp sem egy hangszerhez ül le, és semmiképp sem hangokat csal elő, hanem elkezd gondolkozni azon, hogy most mi következik, hogy itt most x számú vonósra lesz szükség, tehát valahogy megjelenik egy hangzaskép a fülemben. De ez tulajdonképpen csak a hangszeres összeállítás és semmi más. Egy hangszercsoport, ami ráadásul általában nagyon hasonló összetételű. Aztán azon kezdek gondolkozni, hogy milyen feladatot lehetne ezeknek a zenészeknek adni, ami bennük a kreatív területet megmozgatja. Komolyzenészeknél vagy nem szabad kottát adni, vagy olyan grafikus kottát kell adni, amelynél azt hiszik, hogy valamit játszanak abból a papírból, holott egyáltalán nem erről van szó. Tehát meg kell őket fosztanom a szervezőiktől. A rockzenészeknél is arra törekszem, hogy a hangszereik megmaradjanak, de a műfajokból rájuk tapadt és a játékmódban jelentkező manírt leszedjem.

– *Hogyan tudod ezt elérni?*

– A rockzenész általában nagyon szűk csapáson mozog, ezért ki kell venni alóla ezt a zenei háttérrel, és egészen új szempontok alapján kell őt dolgoztatni. Általában 3-5 perces számokban játszik, és patterneknél dolgozik. Nagyon szeretem a dobok az eredendő hangjait vagy a pergődobot, de csak három hangot szeretek, a többi kibírhatalan számomra. Ezért én csak a lábcint, a pergődobot és a nagydobot szoktam használni a dobszettből. A cintányér fedett, magas regiszterű hangjai például nagyon zavarnak, koszos felületet adnak, ezért sosem használom. Ugyanígy a tomokat se. A dobfelszerelésnek ezt a három nagyon elementáris hangját úgy szoktam felhasználni, hogy a zenészt egyszerre csak egy hangszeren engedem játszani. Külön vetetem föl vele a nagydobot, a pergődobot és a lábcint, és ezáltal sokkal komplexebb felületet érek el mindegyik hangszerral, és önmagában már polifónia jön létre. Ugyanígy egy vonószenésznél, szintén kihasználván a sokszávos technika adta lehetőséget, nagyon egzakt instrukciókat adok, hogy ha nincsenek konkrétan hangok leírva, akkor le van írva az, hogy milyen ritmikai helyi értéken van egy tempó, természetesen olyan, amelyet egy karmester jelez, és le van írva, hogy milyen ritmikai helyi értéken, adott esetben milyen hangkészletből milyen irányba lehet elmozdulni. Milyen dinamikai tartományban lehet mozogni, adott esetben mikor kell crescendálni vagy decrescendálni, és így tovább. De semmiképp sem reprodukálhat, tehát igyekszem az ő éberségét maximálisan fenntartani vagy előhívni. Hiszen ez a fajta éberség egy komolyzenésznél nem adott, mert ő, mondjuk, a Rádiózenekarban ül, napi nyolc-tíz órát gyakorol és játszik, tehát kiváló hangszeres, nagyszerűen hallom az ő karakterét az ő hegedűhangjaiból, de most nem szeretném azokat a zenei megoldásokat hallani, amelyeket egyébként alkalmaz.

Sokszor éppen fordítva történik. Dzsesszenészeknél nagyon nehéz probléma az, hogy erősen harmonikus hallásúak. Ha őket harmóniai irányelvek alapján szervezett háttér előtt fogod játszani, akkor óhatatlanul azokat az ilyenkor szokásos fordulatokat fogják alkalmazni, amiket játszani szoktak. Ezzel szemben, hogyha egy olyan látens háttér előtt játszatszod őket, amelyről nincs tudomásuk, és amelyet később esetleg te modifikálsz, akkor az nagyon különös, ellenpontoszerű kölcsönhatásba kerül az ő játékmódjukkal. És az első kísérletek után az ember már teljesen tudatosan használja ezt.

Az állandóan improvizáló zenésznek sokszor teljesen kötött feladatot adok, és a komolyzenésznek, aki mindig kottát játszik, nagy szabadságot biztosítok. Ezzel azonban gyakran nem tudnak élni, komolyzenészeknek mindig kell a fogódzó. Nagyon csínján kell bánni a szabadsággal, mert sokszor egészen szörnyű dolgok történnek, borzalmas közhelyek jelennek meg. Rövidre fogva: talált anyagot hozok létre, talált anyagot hívok

elő a zenészekből, mint amilyen talált anyag a családi film, és aköré szervezek azután már teljesen tudatosan zenei anyagokat. Formailag ezek – mondjuk, az indiai klasszikus zenéhez hasonlatosan – egy ritmikai polifónia mentén szervezett lineáris zenei textúrát jelenítenek, amelyek valóban folyamszerűek.

Azután folyamatosan konzultálok a filmkészítővel, jelen esetben Péterrel, és mivel szinte kizárólag velem készítik a filmeket, ezért aztán folyamatos konzultációban állunk. A Bibó-film esetében sokat beszélgettünk, és valahogy nyilvánvaló volt, hogy nagyon egyenmű anyagokra van szükség. Tehát egy-egy hangszer jelenjen meg nagyon tiszta felületen. Persze mögöttünk van már nem tudom, hány filmnek a tapasztalata, ami jó és rossz is, amennyiben mindig fönnáll az önismétlés veszélye.

– *Zenédnek nagyon erős a térbelisége. Hogyan alakul Nálad ez a zenei térstrukturálás?*

– Vagy húsz éve vettem fel Sós *Alleluja* című darabját, amelyet nekem írt. Ez egy egyszólamú gregorián dallamfeldolgozás, monodikus uniszónó basszusfuvola-darab, bizonyos matematikai szisztéma szerint. Számomra volt egy nagyon izgalmas és élő, térbeli dimenziója. Én nem a harmónia alapján állok. A hagyományos európai műzenének ez a harmonikus oldás–kötés struktúrája nem hatott rám. Vagy még ha hatott is rám valahogy, szerencsés módon, a kedvező pillanatban talán éppen a minimálzene kikapcsolta. És felerősödött az én egyébként is adott melodikus hallásom, és még valami a stúdiómunkák és az elektronikus zene iránti érdeklődésem kapcsán, ez pedig a tér használata. A tér használata, ami nagyon összefügg a zenei idő használatával, hiszen egy hangnak a térbeli elhelyezkedése az egész magatartását befolyásolni fogja, a lecsengését és így tovább. Tehát, ha egy hang egy nagy térben van – gondold el, egy katedrálisban énekelsz egy hangot –, akkor meg kell várnod annak a hangnak a lecsengését, amíg azt az egész teret betölti, majd elhal. Ha ugyanezt a hangot száraz stúdiószobában énekeled le, akkor egészen másképp kell megformálni. Következésképpen az egész zenének a formálására is kihatással lesz az a tér, amelyben ezt a hangot produkálod. Na most a stúdiókörülmények között, és ez ma már nagyban befolyásolja a komponálást is, hiszen éppen ezeknél a filmeknél az elképzelések fejben történnek ugyan, s a fejben a hallás nagyon tágas, de a megvalósítás stúdiókörülmények között történik, és stúdiókörülmények között mindenféle tereket lehet stimulálni. Először a *Vízicsodánál* fedeztem fel azt, hogy egyáltalán nem mindegy, milyen a zene tere. A darab, nagyon durván, furcsa jobb–bal sztereó-kánon, ahol az imitáló szólamok hol a jobb, hol pedig a bal oldalon jelennek meg, és egy bizonyos számú imitáció után a két oldal között furcsa interferencia, különös lebegő hatás jön létre. Onnantól kezdve nagyon fontossá váltak az irányok, és itt már igen messze vagyunk a harmóniától. Bár ez önmagában egy rendkívül izgalmas, más értelmű és más irányú oldás–kötés harmóniát és disszonanciát jelent, a tér disszonanciáját és a tér harmóniáját, valamint az idővel való harmonizálást, ami persze rettentő komplex dolog, és valójában mindig kölcsönhatásként működik.

– *A zenének, a képeknek, a térnek és a szövegeknek a munkáidban való jelenléte, akárcsak a filmek esetében, felveti az opera kérdését is.*

– Az opera engem nem érintett meg. De hogyha azt kérdezed, hogy a színház hatott-e rám, akkor a válasz egyértelműen igen. A színház és a zene a színházban, a dramaturgiának a kapcsolata a hangokkal, a beszélt szöveg mind fontos. Valószínűleg rosszak is voltak az operaelőadások, amiket láttam. Nekem sok hanghoz nincsen fülem. Igaz, hogy ezek a filmek többségében zenés műfajú filmek, és a zenének nem illusztratív a szerepe, és ugyanígy az én saját koncertjeimben is tagadhatatlan a dramaturgiai elemnek és a filmnek a jelenléte. Tulajdonképpen ezek színpadi műfajú dolgok, és nem nevezhetem őket koncerteknek. Mint ahogy a filmeket sem tudom műfajilag egyértelműen a hagyományos film kategóriájába beszuszterolni.

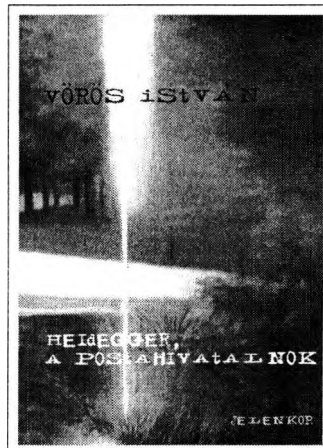
HEIDEGGER A SEPRÚNYÉLEN

Vörös István: *Heidegger, a postahivatalnok*

Heidegger azon kevés filozófusok egyike, akiből még életükben szépirodalmi művek hőse lett. Emlékezetes Günter Grass *Kutyáévek* című regényének az a jelenete, amikor Matern a bosszúállás angyalaként kutatja Heidegger-t Todtnauban és a Todtnau fölötti hegyekben: „Akkor tehát indulás lefelé. Ez nem az Erbsberg, hanem a Feldberg. Turistatérkép és ész nélkül Todtnau és Notschrei fölött – így hívják a legközelebbi helységeket – persze hogy a gond, a zavarosság és a semmités foglya lesz az ember. De éppen ezért, ha maga Platón is megtévelyedett, neki miért ne lenne szabad? Ami az egyiknek Szirakúza, az a másiknak a rektori beszéd. Így aztán mégiscsak jobb a provincián maradni. Miért maradunk a provincián? Mert a bojtos sapkának is itt tetszik. Ha kedve tartja, síel egy kicsit odafönt, vagy Platón-t olvas odalent. Ilyenek a provinciális különbségek. Így játszik egymással két igazi filozófus: kakukk, itt vagyok. Nem, kakukk, itt vagyok: az egyik fent, a másik lent – az egyik lent, a másik fent. Ipiapacs! Ipiapacs! Szegény Matern, hétszer szalad fel a Feldbergre és hétszer szalad le onnan, de sosem éri utol magát. A bojtt, a bojtozat, az elbojtoztatlan, a megbojtozotttság: ő bezzeg örökké megelőzi magát, sosincs magánál, sosincs éppen ott, ahol van, összeszedetten, kéznél, mindig önmagából távozóban, le vagy fel, se nem gyógyíthatóan, se nem gyógyíthatatlanul, gyógyír és kivétel nélkül fenyoítól övezve. Matern a magas hangoltságából újra visszaesik a mély találhatóságba, anélkül, hogy bármit kéznéllevőnek érezhetne; a völgyben már messziről hallja a kertkapu mellé ragasztott cédula jól ismert suttogását: »A bojtos sapka, mint minden, ami nagy, viharban áll«, fent pedig, a széltől elcsigázva, ezt olvassa: »A bojtos sapka valószínűleg lent gereblyézi a földutat.«

Hosszan idéztem Grass művéből, hogy a részletből láthatóvá váljék, az eposzi eszközökkel élő humoros regény e modern változatának ironikus nyelve miként mozog a kisorsúság és a nagyszerúség kettősségeiben, miként tárja fel a személyes életté váló filozófia, illetve a filozófiává váló személyes élet végzetes politikai átmeneteit és önfélreértését, majd a heideggeri nyelv paródiába való átfordításával az egész problémaköteget legkínosabb pontjára utalva megmutatja, miként lesz valaki személyes kapcsolataiban és politikai cselekvésében a saját filozófiai nyelve által megteremtett hőseposz, a 20. század egyik legnagyobb teljesítményének foglya. Grass nyelvét a humor szólamai alakítják, amelyek Heideggeréből végzetesen hiányoznak. E humor ugyanakkor a hermeneutikai megértés alapvető eljárása szerint visszahelyezi a heideggeri gondolatmenetek és a heideggeri nyelv kérdéseit a maguk földrajzi, kulturális,

Jelenkor Kiadó
Pécs, 2003
224 oldal, 1600 Ft

történeti közegébe, anélkül, hogy a regény túlzottan komolyan venné önmagát, és így velük szemben destruálhatatlan hatalmi pozícióba helyezné parodisztikus szemléletének szintén nem problémátlan elfogultságait.

Vörös István *Heidegger, a postahivatalnok* című verses regénye szintén felidézi az eposzi hősképzés bizonyos eljárásait, mégpedig jellemzően azokat, amelyek az elbeszélés forrása-ként megjelenő szubjektivitást bekapcsolják egy transzcendentálisnak elképzelt világrend-be. Az ilyen retorikai eljárások közül az invokációt érdemes kiemelni. Az invokáció feladata a mű elején nemcsak a téma megjelölése és a poéta morális reprezentációja, hanem az elbeszélés külső keretként felfogott világmodell kiválasztása is. Amíg e választás a modernitás koráig normalizált volt, mára a rend modellszerűsége dominál. E változás teszi lehetővé Vörös István számára, hogy az invokációt elmozdítsa a mű elejéről, és a XIV. ének 1. versében megfordítsa az elbeszélés és a világrend hagyományos viszonyát: itt nem az elbeszélés van alárendelve a világképi feltételeknek, hanem retorikus idézetként az utóbbiak a narráció érdekeinek. Vörös István invokációja olyan deisztikus modellt választ, amely az elbeszélés fölül elhárítja mindenféle külső instancia hatályát, és így kizárja az invokáció segélykérő funkcióját is: „Aki minden mozgás fölött / parancsol, de parancsával / magára is hagyta a mozgást, / a mozgással a törvényt, / a törvénnyel az embert, // az emberrel a világot, / engedd most kinyílni előttünk / a túlvilágot, mint egy legyezőt.”

A világ szabad berendezhetőségének felismerése és a modellek közötti válogatás lehetősége önmagában is felidézi az eposzi hagyományokkal elvileg összeférhetetlen önkényesség poétikai problémáját. Erre utal a műfajválasztás is. Az arisztotelészi normarendszeren kívül álló verses regény a késő középkori irodalomban a kalandok egymásutánjából építkezve kezdettől nyitva állt a komikum formái előtt, és mivel az emberi és a természeti világnak nem volt bennük szilárd struktúrája, lényegében bármi megtörténhetett hőseivel. E bármi Vörös István művében oly messzire szalad, hogy visszatalál oda, ahonnan elindult, és újra előállítja a normát: Heideggere túlvilági utazásra indul. A szöveg explicit hivatkozásokkal átveszi az *Isteni színjáték* alapvető narratív eljárását, de a vezetés és a vezetettség viszonya itt nem a *paideia* eszményét teljesíti ki, csupán az a feladata, hogy az eposzi témát – a Danténál megismert módon – önálló műstruktúrává növeszse. Csakhogy Vörös István sosem tudjuk pontosan, mikor járunk a túl- és mikor az e világon, és mit jelent egyáltalán a túl és az itt topikus különbsége. A filozófust utazása során Hölderlin, Szejk, majd végül Hannah (Arendt) vezeti, vezetésük azonban nem annyira védelem és a mérték ismeretéből fakadó útbaigazítás, mint Vergiliusé volt, sokkal inkább keresés, elrejtőzés és megtévesztés. E mozgások eltörlik a *paideia* lehetséges ösvényeit, és visszajutva a képi logikájú elbeszélés alapviszonyaihoz a 'hol' és a 'ki' kérdését helyezik előtérbe: ki az, aki úton van, ki az, aki vezet, és hol vannak egymáshoz képest: „Ki volt ez? Öklendezik és / köpköd Martin. A kísézőjéhez / bújjik. (...) / Ki lett volna? Sójajt Hannah, / te magad. Persze még formálódsz. / Föl sem ismered, aki leszel? // Ki lett volna? Isten! Rád nem / is hasonlít. A nemlétét akartad. // És megkaptad a múltját.” „Ha a senki tört-zúzott / valahol, akkor annak / a helynek a neve: sehol. / Aki a seholban lakik, annak neve senki. // Aki senki, az nagyon is / valaki.”

Az iménti idézet azt is megmutatja, hogy Vörös István műve metaforaként ki- és felhasználja Heidegger egyes (eredetileg szintén metaforaként bevezetett) fogalmait, sőt e metaforák vezérmotívumként húzódnak végig rajta, eredetükkel mégsem létesít közvetlen kapcsolatot. Ekképpen nem lenne helyes filozófiai tartalmakat tulajdonítani neki. Ugyanakkor a mű egészének nyelve hajlik a szentenciózusságra, és számos olyan filozófáló okfejtés található benne, amelyek esetében olvasói döntés kérdése, hogy a regény ironizált kódja szerint vagy parabázisként, az olvasó felé forduló bölcselkedésként, esetleg e két lehetőség ingadozását megőrizve értjük őket. Akár így, akár úgy, ezek intellektuális színvonalja sajnos nem elégséges ahhoz, hogy a verses regény valóban izgalmas játékot

kezdeményezhessen önmaga fikciójával és a heideggeri nyelvvel. E nyelv ugyanis a szigorú filozofálás számára valószínűleg megragadható valamennyire fogalmaiban, ezt fejezi ki például a *Lét és idő* magyar kiadásához ábécérendben illesztett mutató, egy irodalmi mű azonban magát a filozófiát is csak stílusként foghatja fel, azaz a nyelvhasználat egészével kerül kapcsolatba. E felismerés alakítja Grass regényének fent idézett részletét, ahol egy Heideggerre utaló, de végső soron tetszőleges szó („bojtos sapka”) kerül be a heideggeri fogalomképzés paradigmarendszerébe (bojt, bojtózat, elbojtózatlan, megbojtózottság), és azáltal vált ki humoros hatást, hogy megmutatja, bármely szó képes filozófemaként viselkedni: a filozófia, a képzés felvilágosult modelljének csúcstudománya sem más, mint nyelvhasználat, amely éppen úgy hajlamos saját működésének kérdéseibe bonyolódni, mint minden más diszciplinárizált nyelv. Vörös István verses regényének nyelvhasználatát nem létesít ilyen viszonyt a heideggeri nyelvvel. Annak antimetafizikus tendenciáival szemben a klasszikus metafizikák bipoláris ellentéteit sokasítja (semmi–valami, senki–valaki, lét–nemlét, világ–én, idő–tér), az eposzi hagyományból pedig átvesz és fontos szerephez juttat olyan cselekményképző nyelvi elemeket (Isten, túlvilág, nemlét), amelyek a heideggeri szótárból hiányoznak. A Heidegger „elhivatásáról” szóló I. ének 1. verse pedig egy wittgensteini mondat ellentétébe való átfordítását a „lét értelmére irányuló” kérdés felé nyitja meg, ami a heideggeri gondolkodás teljes félreértése, hiszen ott a lét és az értelem nem választható el úgy egymástól, mint egy birtokos és az ő birtoka: „A kimondhatatlan nem / létezik, de rejtett. Feltépni / a nemlétezőt annyi, mint // feltenni a lét értelmére irányuló / kérdést. A kérdés vakfolt. / A szabadság egy város, // egy vár. Nem lehet belőle / szabadulni, mert nincs bent senki. // A senki sosem bent van, hanem kint.”

A nyelvi megoldatlanságokért azonban kárpótol a cselekményszöveg és a képzettársítások váratlansága. A cselekmény a heideggeri életrajznak abból a jól ismert tényéből indul ki, hogy az immár nem teológusi, hanem filozófusi pályára készülő ifjút az első világháborúban – frontszolgálatra való alkalmatlansága miatt és egy pártfogó közbenjárásnak köszönhetően – egy postahivatalba osztották be, ahol a frontról a hátszágába tartó leveleket cenzúrázta. Vörös István számos egyéb biográfikumot és a filozófiái „életrajzhoz” tartozó elemet felhasznál, és ezek mindegyikét teljes szabadsággal kezeli. A fontosabbakat, például a Hannah Arendthez fűződő kapcsolat eseményeit éppen úgy, mint a kevésbé lényegeseket, amilyen Martin Heidegger fivérének dadogása (e tulajdonságot a szerző a filozófusnak adományozza). A mű ezen rétegének forrása valószínűleg Rüdiger Safranski nemrégiben magyarul is megjelent Heidegger-életrajza volt. Az életrajzi elemekhez az elbeszélés szabadon társítja a Vörös költői identitása szempontjából oly fontos Prága két irodalmi mítoszát, Švejkét és Kafkáét, és velük a heideggeri életműtől egyébként idegen közép-európai tapasztalásformákkal szembesíti alakját: azzal, hogy a létezés abszurd társadalmi szerkezetében bárkivel bármi megtörténhet, ami egyfelől azt jelenti, hogy a létezés nem zárt konstrukciójú és nem gondolható el egészenlegesen, másrészt azt, hogy a megértés útjai rövidek, és az értelmetlenbe futnak, ezért a megértés perspektívája mellé egyenrangúan állítható oda a pusztta túlélése. A regény Heideggerre így egyszerre bizonyul az eseményeknek kitett szingularitásnak és, egyfajta ironikus mitologizálással, a történelem abszolút szubjektumának, akit így tanít a postahivatal gondnoka: „Vonalak és pontok. / A pontok egy pálcikaember / szemei. A pálcikaember kilenc / másik ember helyett van. // A kilenc ember a háborút / játssza, mely benned zajlik. / A te háborúd ellenárama a mostani / háborúnak, nem a jövő felé tart.” És ez az idézet egyszerűen arra is példa, hogy a szöveg ugyanolyan kérdések elé állítja az olvasót, mint amilyenekbe maga bonyolódik: ha a háború Heideggerben zajlik, ki a gondnok és hol van?

Ám ennél is fontosabb kérdés, hogy hol van Heidegger a háborúhoz képest. Bár Vörös István művében fel-feltűnnek történeti utalások, ezek dekontextualizált allegóriák ma-

radnak, és ahogyan az életrajz, úgy a történelem egésze is visszahátrál a mítoszba. A regény szemléletét egyfajta ahistorikus historizmus határozza meg, amely csak jeleket ismer, eseményeket nem, és így a történelmet – a heideggeri életrajzzal kapcsolatban feltehető kérdésekkel együtt – eleve átengedi a feledésnek. Nincsen történelem. És a visszavonás, az eltörlés gesztusában nincs semmi tragikus. Mintha a történelem mindig is egy gimnáziumi tankönyv meséje lett volna, és ez a tankönyv most lapokra, fecnikre szakadt szét, a könyvet nem lehet belőlük újra összerakni. Minden, ami volt, vagy lehetett volna, egy groteszk bohózat színpadán ismétlődik meg: „Nero verset olvas. És megérzi / egy ismeretlen virág illatát. / Hogy elérjek a napsütötte / sávig, hol fehér tógám világít. / Olvasás közben keze egy / fekete rabszolga hímtagján / mozog.”, „Hannibál Róma falai előtt. / Az elefántokon még nem olvadt / meg a hó. Nem is igazi elefántok, / fa-elefántok, jég-elefántok. / De senki nincs, aki bevigye őket. // És nincs is hová.”

A megértés korlátozottságának felismerését erősíti egy-egy ironikusan elhelyezett vagy értelmetlenné átvitt Wittgenstein-, József Attila- és Petri-idézet. Olyanokra gondolk, mint amelyet a IV. énekben olvasunk: „A lét hadar. / Csak a törvény a lassú beszéd.” És ugyanebbe az irányba mutatnak a regény azon részletei, amelyek a mű allegorikus önreflexiójaként is olvashatók. A III. ének 7. versében egy kopasz francia festő (nyilván a szürrealizmus mestereitől megihletve) azt magyarázza Heideggernek, hogy „A kutya csak látszat, / a dolgok nem állnak össze / önmagukká sem, nemhogy / egy náluk nagyobb képpé.”

Másutt Hölderlinben ötlük fel a gondolat, hogy „Nem lehetne-e valami olyat írni, / ami a fogalmak perverz társításán, / a nyelv kicsapongásán alapulna.”

Mondom, nem szükségszerű, hogy e sorokat magára a verses regényre vonatkoztassuk, az azonban bizonyos, hogy a tizenöt ének egyes versei nem így működnek. A képzetek társulása és egymásba való átalakulása jól követhető poétikai logikának engedelmessé, a különösség és a váratlanság minőségei, amint Vörös István korábbi kötetében, itt is abból fakadnak, hogy szétbontja a metaforákat, visszahelyezi őket a leírt tárgyi világba, úgy bánt velük, mintha nem metaforák lennének, hogy végül egy másik metaforikus képzetkör felé csúsztassa őket el. A példát taláломra választom a kötetből. A IV. ének 10. versében Martin a takarítónők ablaktalan szobájából seprűnyélen menekül, kijut a folyosóra és kirepül a nyitott ablakon. Az olvasó számára az ablak egy bibliai metafora, amellyel itt Koestler regényére utal: „Ott délelőtti // sötétség.” A következőkben megtudjuk, mi az sötétség délben: „Valaki ellenzőt / szegelt a nap elé.” Ezután kiderül, hogy valójában nincs is sötétség, csak a nap tűnt el a világból, és ez módot ad a Gond szakadék-metaforájának ironikus átalakítására: „Tükröket / felhőkre, és lámpát nyomott / még a vakondtúrásba is. // Fönt mi látszunk fejfel / lefelé. A lábunk világít. / De lyukas rajta a zokni.”

E mozgások iránya utólag mindig logikusnak tűnik, előre mégis megjósolhatatlan. Éppen ezért a verses regénynek kijelölt játéktérre, zárt szerkezeti keretekre van szüksége. Az első öt ének reálisnak mondható szintéren, a postahivatalban játszódik. A fent idézettek szerint innen röpken el Heidegger seprűnyélen lovagolva. A következő énekek a pokolba való alászállás jeleneit mutatják, míg nem a X. énekben hősünk feljut a „tisztítókhöz”, azaz a purgatóriumba. A X. és a XI. ének közé Vörös intermezzót iktat. „Amíg a történet szünetel”, Hölderlin monológját halljuk. A XI. ének egy karnevállal indul, majd a Hannah-kaland repülőgép-utazás után a XV. énekben Heidegger egyfajta groteszk istenlátásig emelkedik, ami itt azonos a történelem látásával, pontosabban annak felismerésével (és a felismerés a könyv Heideggerét érthető módon boldoggá teszi), hogy amiként isten semmiként egzisztál, úgy a történelem is elfolyik a világból: „Meséj Róla! Láttad? / Szép? Emberformájú? / Létezik? Megnyerjük / azt a másik háborút? / A semmi ellen? –”, kérdezi Heideggert a postahivatal igazgatója. Mire ő így felel: „A második háborúról / beszéltél, aztán a másíkról. / Alig van különbség a két / szó közt. Előbb a jövőbe // utal-

tál, ami nincs, csak ha / lesz, és akkor se sokáig. / Aztán a nemlétezőre utaltál, // ami van, ha lesz, de akkor se / önmaga. Nem akarom hagyni, // hogy helyettem a nyelv beszéljen." Ekkor az igazgató közbevág: „Szóval nem láttad?” És Heidegger felel: „Dehogyanem. / Csak folyton elfelejtem, ha / rá gondolok. Az emlékezet / vakfoltja Isten, és ha szemünkbe / nézünk, meglátjuk ott is a / kijáratot. Isten a lefolyó / körül tévelyeg, mint hal / a tenger fenekén egy // váratlanul megnyíló üreg / mellett.”

E groteszk bohózat poétikai egységét a hármasságra épülő világos szerkezet mellett retorikai szinten a szentenciózusság és a katalógusok sorozata biztosítja. A VII. ének 13. verse, amely az egész mű középpontjában helyezkedik el, a három főszereplőt is egyetlen katalógus elemeivé változtatja, amelyen belül az allegorizált elemek felcserélhetik jelentésüket, sőt el is veszíthetik az értelmetlenségig, mert szilárdsága csupán a hármasság szabadon kitölthető formális szerkezetének van. A szerkezeten belül minden mozgás önkényes, ahogyan önkényesen indokolatlannak tűnik a szótag-enjambement használata is: „Švejk, Heidegger és / Hölderlin ugyanannak / három alakja. Švejk / a nevetés. Hölderlin / a sírás. Heidegger az alvás. // Nem, az alvás inkább Švejk. / De akkor Hölderlin / a nevetés. És mint a malom- / játékban, mindegyikük- // nek három alakja van. / A lét nagyon is létezik / létező nélkül. Heidegger // is van Martin nélkül. És / ha mindkettő mindkettő // nélkül? Az a harmadik.”

A katalógusok hármasságán belül végrehajtott logikai műveletek Vörös István művében az eltörlés munkájában válnak érdekeltté, és ennek válik metaforájává a heideggeri „semmi” fogalma, amelyben magában is benne foglaltatik önmaga eltörlésének, „semmítésének” tendenciája: „Ha mégis katona lennék, gondolta / Martin, nyilván épp most / halnék meg. Mustárgázt lélegeznék / be, és ugyanabban a pillanatban / egy katonatársam eltévedt / lövedéke járna át, meg egy / előrenyomuló francia szuronya. / Három halál, ami egy. És egy, / ami semmi. Nem én halok // meg, hanem a halálom.” (VII/15)

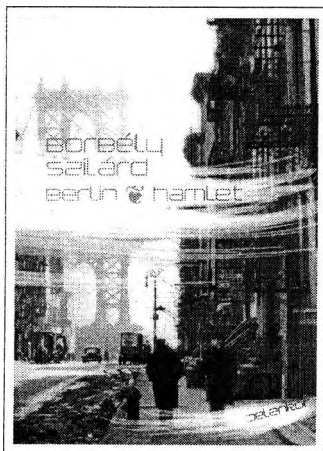
Ha talán nem is minden vonatkozásában sikeres, de mindenképpen figyelemre méltó, különleges műve Vörös István verses regénye a kortárs magyar irodalomnak, amely eredeti módon és radikális következtetésekkel kapcsolódik be az elmúlt tíz év számomra legfontosabbnak tűnő magyarországi szellemi eseményébe, a történelem fikcionalizált-ságáról szóló vitába.

EGY OTTHON ITT, EGY ITTHON OTT

Borbély Szilárd: *Berlin–Hamlet*

(*Letisztulás*) A cím két eleme úgy borul egymásba, mint két helymeghatározás, mint egy helymeghatározás két koordinátája, mint *Berlin fölött az ég*, mint *Párizs, Texas*, belső történekek külső helyszíne, ahol a külső, tolakodása ellenére, a belsőt hangsúlyozza nagy nyomtatékkal, és ahol a külsőn nemcsak a helyszíneket értem, hanem a hivatkozásokat is. Ezek a hivatkozások irodalmiak, történelmiekek és földrajziak, de mindenekelőtt pszichológiaiak. Abban az értelemben, hogy akár megjelenik az Én a versekben, akár nem, az olvasó elé tárt kép, helyszín valójában tükör, amelyben, ha az áttételektől homályosan is, de a szerzőt látja az olvasó. Tolakodásról mindazonáltal nincs szó, mert Borbély Szilárdnak ebben a kötetében többé-kevésbé pontosan meghatározható tematikája van, amit a címben szereplő koordinátákkal közöl. A verseknek ezzel megteremtí a helyszínét, egyúttal leszűkíti a világát. A *Mint. minden. alkalom.* című kötetében azzal kapcsolatos eufóriáját osztotta meg velünk, hogy minden lehet verstéma, mindenféle alkalom kínálhat versformába kíváncsok megörökítést. Borbély ezúttal kevesebb dologra összpontosít az őt körülvevő világból, kevesebb, főleg a *Hosszú nap el* címet viselő első, egyetlen nagy hőmpolygó poémát tartalmazó verskötetethez képest kevesebb és kevésbé látványos formai elemmel operál, más szavakkal: megfontoltan szelektál, olykor a korábbi játékosság rovására és a „komolyabb” témákat előtérbe helyezve. Az olvasó úgy vélheti, a kevesebb révén mégis többet kap a szerzőtől és a szerzőről és az őt érdeklő világból, mert több az ő munkája is.

(*A különösség*) Borbély Szilárd kötetében rögtön a címben is szereplő helyszín – Berlin – készlet vizsgálódásra. A szerző egyik versében utal arra, hogy több hónapot (másfél évet?) töltött a német fővárosban, észlelő, érzékelő, megfigyelő, végső soron költői pozíciójának az adott időszakban tehát ez a terepe. Mit jelent ez? Mivel jár, ha a költemények szerzője kiszakad megszokott debreceni környezetéből? Minden, amit észlel, szinte automatikusan a különösség jegyeit viseli magán. De különös-e önmagában az Anhalter Bahnhof, az Invaliden Strasse vagy a Tiergarten? Nyilvánvalóan nem, illetve ugyanannyira, mint az észak-afrikai sivatag vagy a pesti Podmaniczky utca. Mint rendesen, itt is a hely és a szemlélődő költő viszonya az, ami vershelyzetet teremt. Elsősorban azért, mert ez a viszony, bármilyen futó és változékony is, az újdonság erejével hat, vagyis élményt eredményez. Hogy a helyszín az adott esetben egy világváros, szinte mellékes körülmény, ugyanakkor számos hozadéka van. Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy eleve világ(b)irodalmi közegbe emeli a verset. A különösség

Jelenkor Kiadó
Pécs, 2003
88 oldal, 1100 Ft

automatikusan, de legalábbis látszólag könnyen teremődik meg a versben, hiszen evidenciaként fogadjuk el, hogy a magyar költő hazai érzésekkel és szavakkal közelíti meg idegen tárgyát, tehát a távolság, a megszólaláshoz és a megszólításhoz szükséges távolság magától adott. Egyúttal pedig a különös mint olyan „megírja” a verset. Borbély rácsodálkozik valamire, ami egy helyi lakosnak amúgy evidens, és amire, mondjuk, egy berlini költőnek nincs miért rácsodálkoznia. Nála nem volna idegen nyelvű kifejezés az Alexanderplatz, az U-Bahn, S-Bahn, weisswurst, hanem nyelviileg belesimulna a szövegbe, otthon volna. Borbély versében önmagától teremtő elvvé válik ez a távolság, amelyet egy helyi költőnek más eszközökkel kell megteremtenie. A [*Tiergarten I.*] szinte nem egyéb, mint felsorolás, utcanevek, történelmi és mitológiai nevek sorjázása, *költői városnézés* abban a hitben, hogy e nevek hangzása önmagában rendelkezik annyi különösséggel, ami egy vershez szükséges.

Hiszen ahogy a magyar költőnek meg kellene küzdenie a Hősök tere vagy a Lánchíd ráakódott, általunk közhelyesnek tartott kiegészítő jelentéseivel annak érdekében, hogy egyáltalán valami érvényeset mondhasson ezen városképi elemekről, ugyanúgy a német költőt is kötik hasonló jelentések, ha valamelyik berlini városrészt ír. Más akusztikája van, mást jelent, ha egy helyi költő írja le, hogy milyen a Hamburger Bahnhof, vagy hogy az Anhalter Bahnhof ma már nem utazókat, hanem kiállítási látogatókat fogad: benne van a vesztes háborúra utaló emlékeztetés, tehát a történelem. Ugyanakkor valószínű, hogy a német közbeszédben ez már annyira elhasználódott információ, mint ahogy a budapesti Duna-hidakról sem írja le magyar költő, hogy egykor belerobbantották őket a folyóba. A magyar versben a strassék, platzok, kanalak, U- és S-Bahnok: helyszínek és a vers díszeleti csupán, és idegenségükkel fejtik ki esztétikai hatásukat – miközben annak, aki nem ismeri a helyszínt, bizonynal kevesebbet is mondanak.

Az [*Invaliden Strasse*] harmadik [*iii.*] verse foglalkozik ezzel a külső helyszínnel, mintegy ellentételezve az [*i.*] és [*ii.*] verseket ugyanitt. Utóbbiak félelemről, elmúlásról, az életkényszerről, a semmi utáni vágyról, majd ezek emlékéiről szólnak: „Egyszerre véget / érne. Ezt szeretném, ha véget érne. Legyen vége. / Erre kezdtem vágyani.” ... „És az ég ugyanaz a lapos, / mélység nélküli álmenyezet, amely alatt füstszínű / felhők álltak napokig. Teljes mozdulatlanágban.” A [*iii.*]-ban Berlin mint Városisten jelenik meg (hozzáteszem: rideg, futurista poroszbeton nőalaknak képzelem), ahol az építkezések kedvéért a folyót is elterelik és a történelem legalább annyira jövőként realizálódik, mint múltként. Ha Budapest múltjáról és jövőjéről, jelenkori építkezéseiről írna költő hasonló verset, a történelmi és politikai áthallások, illetve egy letűnt realizmus vádja ellen kevés sikerrel tudna védekezni.

Az a tény egyébként, hogy a versek (megírásának) helyszíne Berlin, alkalmat ad Borbély Szilárdnak arra, hogy számos Kafka-levelet „írjon át” verssé. Nevezetesen a Felice-hez írottakról van szó. Kafka mintegy öt éven át levelezett Felice Bauerral, aki előbb Bécsben, majd Berlinben élt. Kapcsolatuk során több száz oldalnyi terjedelemben születtek a Kafka-levelek („az írógép nem elég gyors nekem”). A viharos szerelem igazi távkapcsolat volt, amely e levelekben teljesedett ki. A három „K” egyikeként, Kleist és Kierkegaard mellett Kafka is eljegyezte kedvesét, majd felbontotta a jegyességet. A kapcsolat csúcán nem volt ritkaság a napi két levél („ma csak azért jöttem be / az irodába, hogy Magának írhaszak” [*Levél IV.*]), és ami ezzel jár: mindennapos volt a félreértés, reklamáció, követelőzés és az öngerjesztő türelmetlenség. Borbély ebből az idősíkból emel be tizenhárom levelet, úgy, hogy azok kötetének hangján, illetve szekvenciaszerűen nagyjából azonos hangon, a Kafkáián szólnak meg. Ezek a levelek többé-kevésbé Berlinnel és az utazással, Kafka Berlinbe utazásával vagy rövid ott-tartózkodásával kapcsolatosak – „Mehetnék akár Berlinbe is, de eltekintve attól, hogy ott biztosan / nem volna olyan jó, mint Drezdában, én félek is Berlinbe menni” [*Levél VII.*] –, de nem időrend szerint sorakoznak. Vagyis

nem a Kafka-levelek lineáris történetisége (amely egyébként is inkább körkörös történetiség volt), hanem a messzeségből megteremtett közelség, a vágyódás és a hezitálás a fő elemük: „És végtére is / nem jól tettem, hogy nem utaztam Berlinbe? De / mikor láthatlak már végre? Nyáron? De miért / éppen nyáron, ha karácsonykor se láttalak?” [Levél I.]

(*egymás mellé helyezés*) Milyen kompozíciós elv szerint rendezi el a költő a verseket, mire reagál beágyazottságuk, ha reagál bármire, miközben más római számmal jelölt sorozatokat is végigvisz a szerző? Így, rétegezve, szerepel a kötetben *Allegória I-től VIII-ig, Töredék I-től X-ig, Levél* összesen tizenhárom, két *Epilógus*, az elején és a végén (ami szintén a nem egyirányú linearitásról tanúskodik), és mindezek között kizárólag olyan versek, összesen tizenhat, melyek berlini utca- és térneveket vagy nevezetességeket jelölnek. Ezenkívül némely verscímhez számozottan több, egymás laza folytatását(?) jelentő további alversek tartoznak. Mindez a szerző nagyon tudatos szerkesztésére vall. A fenti sorozatcímek ciklusokat is jelölhetnek, amelyek darabjai azonban egymásba vannak szöve. De miért ilyen sorrendbe teszi egymás mellé a verseket és milyen céllal? Vagy olyan távoli ezeknek az elemeknek az egymásmellettsége, mint ahogy az európai címhez a kemény borítón egy régi New York-i utcarészlet adja a hátteret a teljes nem megfelelés jegyében?

A válasz annyiban benne rejlik a kérdésben, hogy úgy tűnik, mintha Borbély Szilárd magával az egymás mellé helyezéssel kísérleteznék, amivel az lehet a célja, hogy ez az egymásmellettségi – az ellentétek, a különbözőségek, a kultúrák különbözősége – és a versek együttese adjon többletértéket verseinek. De amíg a cím és a borító (ez utóbbi egyébként nem a szerző műve, hanem Berenice Abbott fotójának felhasználásával Benedek Barna munkája) olyan távol van egymástól, mint a hagyományteremtéséről híres város a zsidó-palesztin összetűzések egyik helyszínétől, vagy mint a cím által jelölt Európa és a kép Amerikája, addig a könyv nagyon is megmarad Európa, főleg Berlin közelében, illetve kulturális vonzásában.

Összefoglalva azt állapíthatjuk meg a kötet szerkezetéről, hogy az egymásba szőtt cikluscímek ugyan rendet vágnak a versek között, és többé-kevésbé tematizálják is azokat, a legtöbb ciklusban mégis a vissza-visszatérő Én áll a középpontban.

(*A város*) Borbély tájékozódási pontjai tehát: Walter Benjamin – akitől a némileg spleenes mottó is származik a reggel visszahozhatatlanságáról –, Kafka, Shakespeare, ezenkívül maga a város és történelme, napi helyszínek az időleges ottani otthonban és utalások az itthoni ittenre.

Amíg a *Levél*-sorozat a nem Berlinben levés, a Berlinbe vágyódás, az utazás helyett a spekulálás és levelezés, a beteljesületlenség, a hosszú hezitálás és a gyors döntés versei, és inkább vonatkozások, mint konkrétumok, addig a berlini térkép nevezetes helyei legtöbbször saját élményekhez kötődnek. Ilyen például a *Heidelberger Platz*, amely a több mint turista, de kevesebb mint őslakos megfigyeléseit rögzíti arról a kicsit csellengő idegenbeli létállapotról, amelyben a szerző a másságot, az otthon megszokottól eltérőt regisztrálja, transzformálja verssé: „Egy idő után kezdtem megkedvelni a másfajta / utcatáblákat, az eltérő hangsúlyokat a hangos- / bemondókban. Az ajtózárás előtti szignált, amely / néha futásra ösztönzött, hogy le ne késsem / az utolsó járatot. (...) Napfényes / őszi idő volt, amilyen csak ritkán. Körbesétáltam, / de csalódtam. Egy jelentéktelen kisváros néptelen / útkereszteződését találtam ott. A magasvasutat tartó / betonoszloposor húzódott a fák között, amelyek / diszkrétan elrejtették. Távolabb egy gyógyszertár. / Középszerű emberek mentek valahová. Tompa, / céltalan megvetéssel néztek át rajtam.”

Az otthonalan kóborlás, az olykor boldog, olykor szentimentális városnézés (benne a sokszor említett és valóban sajátos hangulatot árasztó, mintegy a város jelképévé „magasodó” magasvasúttal és a többnyire téli éggel) hirtelen váratlan fordulatot vesz a

[*Schöneweide*] [iii.]-ban, amikor idegen létére az endékásan lepusztult külvárosban meg-sajnál egy helyi kiskamaszt („Csapzott volt, elveszett”), aki azokat a rokonait juttatja eszébe, akikkel sosem találkozhatott, mert füst és hamu formájában lebegtek a német-lengyel síkság fölött: „Talán ezért akartam nézni, csak / figyelni hónapokig, hogy milyen Berlin fölött az ég.” Az effajta súlyos vallomás azonban ritka, és ugyanúgy koppan az olvasó koponyájának belső falán, mint a következő száraz tényközlés: „Ezt a templomot is újra / felépítették a háború után, ahogy a város / majd’ minden templomát. De egyetlen / lerombolt zsinagógát sem” [*Stephansdom*]. A *Schöneweide*-versnek talán a [*Wannsee*] a párja a közvetlen háborús utalásával, az anatómiai kísérletek borzalmainak és a megmenekült náci nevek felsorolásával. Az olyan vershely, mint a „Vajon miért érdekel engem a test eltüntetése?” [*Tiergarten II.*] [iii], már krimibe ágyazza a szokványosított borzalmat, akaratlanul – vagy éppen akarva? – párhuzamot teremtve a háborús tömegyilkosság és a filmek szériagyilkosságai között. Egyébként más versekhez, például az [*Allegória V.*] címűhöz hasonlóan a [*Wannsee*] is múzeumi élményből fogant, a szisztematikus városnéző beszámolója, és a mindennapi magány, a gyökértelenség és otthontalanság állapotrajza, amely életérzések az egész kötetre rányomják bélyegüket. Ez lehet az oka, hogy a Kafka-levelek kötethez kapcsolódását teljesen szervesnek érezzük.

(*akár a tört*) A Hamlet-téma viszont kívül esik a szorosan vett német tárgy körön. Mint a kötet végére illesztett szerzői jegyzetek egyike is utal rá, az első vers, az [*Allegória I.*] egy 1936-os *Hamlet*-előadásra hivatkozik. Később ugyanezt a tematikát jórészt a *Töredék* ciklus néhány darabja viszi tovább. *Töredék Hamletnek?* Bár adódna a feltételezés, a verseknek még sincs kinyomozható formai vagy tartalmi köze Tandori Dezső kötetéhez. De éppúgy nem követi Vladimir Holan *Éjszaka Hamlettel* címen megjelent nagyversét, és Kormos Istvánt sem idézi emlékezetünkbe. Hamlet alakja Borbély Szilárdnál elsősorban a tépelődő filozófus, a minden közegben idegenül mozgó szemlélő, aki reménytelenül vágyik a tetterre: „Céltalan / minden szó, amely nem vág / el fonalat (...) Álrúhás uralkodó / vagyok, aki rajong a művészetekért, / a nagy tettekért.” [*Töredék II.*] A [*Töredék III.*]-ban ugyancsak a színészi játék és a valóság, az igazi király és a Színészkirály szerepe áll egymással szemben: „Mintha egy színész játszana helyettem, / úgy forgatom a szavakat magamban, akár a tört szeretném”. Amíg a [*Töredék V.*] és a [*Töredék VII.*] ihletője a *Hamlet*, illetve a vers maga *Hamlet*-parafrázis, addig más *töredék* darabok, mint valami modern *Hamlet*-előadás, a mai valóságban játszódnak. A IX. például egy bevásárlóközpontban egy biztonsági őrrrel: „Ha szellemet láttam volna, talán akkor sem lepődöm meg jobban”. A szellem e ciklus utolsó darabjában, a [*Töredék X.*] kicsit billenő versvégében is visszatér, a kígyó mondásában: „Nincs arc, amelyet láthatnál ebben / a pillanatban. Vak vagy, szemed / mégis egy rémült arc után kutat. / Azét, aki nemzett: a szellemét”.

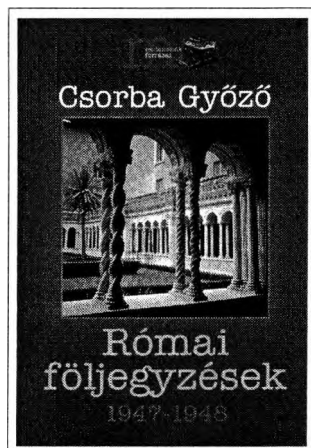
ELSÜLLYEDT VILÁG

Csorba Győző: *Római följegyzések, 1947–1948.*

Csorba Győző 1947-48-as római tartózkodásának története nem ismeretlen az olvasók előtt: a költő jó néhány írása, nyilatkozata, verse kapcsolódik szorosabb-lazább szálakkal az eseményekhez. A római tanulmányutat dokumentáló naplószöveg jelentősége többszörösen túlmutat önmagán – történelmi események, kulturális kontextusok és természetesen más szövegek irányába. A *Római följegyzéseket* önálló kötetben közreadó Csuha István szerint a jegyzetek irodalomtörténeti jelentősége a következő szempontok alapján foglalható össze. Először is: Csorba Győző írása az 1947-48-as római „kirajzás” (Lengyel Balázs kifejezése) becses dokumentuma, „a feljegyzések ennek a szakasznak a legautentikusabb és talán leg-tárgyilagosabb megörökítései” – írja a könyv bevezető írásában Csuha (7.). Másodszor: a szöveg genetikus filológiai jelentőséggel is rendelkezik, hiszen a költő „számos Róma-tárgyú versének ihlető forrásához” (uo.) vezeti vissza az olvasót. Harmadszor: a *Följegyzések* dokumentálják, mi volt Csorba véleménye a Rómában látottakról, elsősorban is műtárgyakról, épületekről, klasszikus emlékekről. Végül, Csorba Győző költői pályáján a legmeghatározóbb utazásélmény az első római tartózkodás volt, és Pécs mellett Róma volt Csorba számára a Város. (Csuha Istvánnak a kiadás melletti argumentációját, mely a kötet bevezetésében található, így négy különálló évrre bontottam le.)

E megállapítások jogossága nem vitatható, ugyanakkor hangsúlyozni szeretném, hogy a teljes szöveg alapján kialakított összkép leginkább a második és a harmadik argumentum helytállóságát igazolja. A mellékletben közölt versek esetében például számos képet és motívumot vezethetünk vissza a Rómában átéltekre és látottakra – sokszor egészen a feljegyzésekben található fordulatokig, szókapcsolatokig terjedően. A római jegyzetek továbbá valóban megörökítették Csorba Győző véleményét és ítéletét a látottakról – erről a későbbiekben még lesz szó. De Csuha István többi érve is méltányolandó, hiszen megalapozottságukat számos vers, nyilatkozat és publikált beszélgetés igazolja, a most

(újra)kiadott dokumentumok mellett elsősorban épp Csuha kitűnő életrajzi beszélgetéssorozata a költővel (lásd: *A város oldalában*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 1991. 119–145.). Ugyanakkor kérdés lehet, hogy milyen szempontból dokumentuma a római időszaknak ez a szöveg – egyszerűen azért, mert sok fontos szereplőről és sok érdekes társasági-kulturális eseményről alig, vagy egyáltalán nem esik benne szó. Csorba Győző jegyzetei szinte csak a Pécsről vagy Pécs kapcsán ismert pályatársakat említik, Takács Jenő zeneszerzőt, Weöres Sándort, Kardos Tibort, Kerényi Károlyt,

Szerkesztette Csuha István

Lektorálta, a jegyzeteket és a fotókat készítette Boda Miklós

Pro Pannonia Kiadói Alapítvány

Pécs, 2002.

144 oldal, 1590 Ft

illetve a kaposvári Takáts Gyulát. Noha kétségtelen, hogy Csorba későbbi visszaemlékezései megragadó módon – Lengyel Balázs *Két Róma* című esszéjével (lásd: *Két sorsforduló*, Balassi, Budapest, 1998. 271–305.) vetekedő erővel – beszélnek erről az időszakról, a *Római följegyzések* azonban nem vagy csak nagyon szűkszavúan. A másik nehéz kérdés, hogy mit kezdünk a műkincsekről, műtárgyokról tudósító roppantul szikár, a szavakkal takarékosan bánó feljegyzéssorozattal? A szöveg ugyanis valóban olyan, mint amilyenek Csuha István az előszóban jellemezte: „A napló leltárszerűbb lesz, retorikai alapelemévé az idő előrehaladtával a felsorolás, szerkezetévé az egymás mellé helyezés válik, s egy-egy nap eltelte után egyre inkább hiányzik belőle az a tudat, mely a bejegyzéseket valamilyen nagyobb struktúra mentén rendezné el.” (6.)

A továbblépéshez több lehetőség is kínálkozik. Az egyik a szövegek *szinoptikus* olvastata, melynek során a töredékes bejegyzések párhuzamos olvasandók a tárgyra vonatkozó egyéb Csorba Győző- szövegekkel – látható, hogy maga a kötet is egy ilyesféle modell lehetőségét kínálja azzal, hogy együtt közli a naplószöveget a Rómáról tudósító hírlapi cikkekkel, Csiszár Mirella interjújával, illetve a Rómához kapcsolódó versekkel. Ebben az esetben a *Följegyzések* töredékei kiegészíthetők a párhuzamos szövegekből származó értesülésekkel, részletekkel. A másik módszer inkább *kabbalisztikusnak* tekinthető: az önkorlátozás általi teremtést a cseréptörés, majd a *tikkun*, az edény formájának helyreállítása követi (lásd: Harold Bloom: „Költészet, revizionizmus, elfojtás”, *Helikon*, 1994/1–2. 69–70.), az értelmezés ebben az esetben a megírt és a szövegből hiányzó dolgok határvonalából kiindulva, a cseréptöredékből a teljes edény alakjára következtetve fogalmaz meg feltevéseket. A *Római följegyzések* alapján így egyrészt a kulturális elsajátítás vagy birtokbavétel sajátos modelljét szeretném megragadni, másrészt megfogalmazható néhány észrevétel a Csorba Győző kritikai megjegyzéseiben megjelenő ízlés-, illetve stíluspreferenciákkal kapcsolatban is.

E hipotézis szerint a *Följegyzések* szövege nem a Rómában tartózkodó magyarok mindennapjait, illetve Csorba római élményeit mutatja be elsősorban, hanem inkább egy „távolli/idegen” hely kulturális birtokbavételének algoritmusát idézi fel: a város megismerését leíró/előíró *cselekvésgrammatika* („Handlungsgrammatik”) sajátos lenyomata (lásd Fendl-Löffler: „Utopiazza”, *Zeitschrift für Volkskunde*, 1992/I. 11, 41.). E grammatika vagy algoritmus alapstruktúráját az útikönyv hordozza, egyrészt egy közelebről nem ismert valóságos kiadvány – hiszen a költő utal rá más helyen, hogy használt egy Róma-útikönyvet (lásd: *A város oldalában*, 136.), másrészt egy virtuális-imaginárius „útikönyv”, amely olvasmányemlékekből, a tapasztaltabb társak útmutatásaiból származó ismeretek alapján összegzi és írja elő, hogy mi az, amit Rómában és Itáliában *láttni kell*. Nem szeretném ebben az összefüggésben Csorba Győzőt külsődleges élményekre kiehezett tömegturistának ábrázolni, hiszen műveltsége és érzékenysége arra predesztinálta, hogy sokkal inkább elmélyült *utazó* legyen, e szerepben ismerje meg Rómát és Itáliát, másrészt ő maga is éles szemmel kritizálta a tömegturizmus megnyilvánulásait (lásd: *A város oldalában*, 135.). A *Följegyzéseknek* ily módon sajátos, az irodalom világán túlmutató kulturális jelentősége van: a könyv a turizmus, az utazás társadalomtudományos megközelítése számára is izgalmas forrás lehet, hiszen Csorba esetében jól megfigyelhető a jelentékeny kulturális tőkét birtokló, a beutazott világot spirituális és esztétikai dimenziók mentén elsajátító „turista” alakjának megalkotása — de egyúttal az is, amit ez a konstrukció kiereszt, kivet önmagából. Ebben vannak kulturális előítéletek: az amerikai turisták felületességének ostromozása vagy a mediterrán-klasszikus kulturális főváros meghittségét és arányosságát a hatvanas-hetvenes évekre elvesztő, világvárossá és a tömegturizmus hordáinak célpontjává váló Róma ellentétének felpanaszolása, mely motívum egyébként – nyilván szükségszerűen és elkerülhetetlenül – Lengyel Balázs már említett *Két Róma* esszéjében is megfigyelhető.

A Róma megismerését segítő vezérfonalak megragadása mellett az is érdekes, hogy milyen értékeket sugall, milyen értékeléseket reprezentál a szöveg a „cselekvésgrammatika” normatív előírásain keresztül. A fiatal költőnek a város kulturális-esztétikai birtokbavételére irányuló törekvései olyan személyiséget állítanak elének, aki nagyon szorgalmas, kicsit pedáns, kicsit eminens tanulónak látszik, és nagyon határozott ítéleteket is megfogalmaz a látottakról. Ezek a megfigyelések, megállapítások, ítéletek elsősorban az impresszionista kritika fogalmi-szemléleti eszközein keresztül körvonalazódnak: „Az erő és a művészi érzék igazi összhangja minden darab!” (14.), vagy „Finom kis épület, az arányok különös összhangjával” (20.) és hasonlók. A rövid, emlékeztető jellegű műleírások, a hozzájuk fűzött jelzők – „remek”, „életteli”, „tömör”, stb. – azonban nem annyira az önjelölt „műértő” alakját közvetítik az utókor felé, sokkal inkább az *idővel való küzdelem* dokumentumai. „Félek, kevés lesz az öt hónap mindent megnézni alaposan. Hol van még a sok-sok múzeum!” (15.). Öt hónap Rómában az otthoni irodalmi ügyek és intrikák bonyolításával vesződő Pilinszky számára elviselhetetlenül hosszú idő (leveleit lásd: *Pilinszky Rómában* 1946, 1967. Kortárs Kiadó, Budapest, 1997. 11–43.), de Csorba számára Róma és Itália megismeréséhez kevés lehetett. A költő füzetében felhalmozódó leírások afféle sajátos időtartalék szerepét vállalták magukra, kiindulópontok, emlékeztetők ahhoz, hogy a későbbiekben az utazó végső helyükre illeszthesse a naplóba jegyzett töredékeket. Ez a „végső hely” – felidézve itt a kulturális emlékezet, illetve az irodalmi örökkévalóság kissé temetői, bebalzsamozó, mumifikáló karakterét – természetesen több minden lehet: az emlékezetben élő, megszépült, szimbolikussá lényegült város, amellyé Róma – sajátos módon Pécs *mellett* – a költő gondolatvilágában és életművében nemesült, de lehet egy költemény, egy hírlapi cikk vagy egy beszélgetés is.

Jól látható, hogy Csorba műkritikai megjegyzései mely pontokon lépik túl az impresszionista kritika szemléletét és fogalomkörét – e pontok alapján néhány észrevétel is megfogalmazható a költő stílusokra és korszakokra vonatkozó nézeteit illetően. A *Római följegyzések*ben leginkább szembetűnő a határozott, részben esetleg protestáns gyökerű *barokkellenesség*, melyek viszonyítva felismerhetjük, hogy a költő számára (a római hétköznapiok színesége és apró furcsaságai mellett) az antik, a középkori, illetve a reneszánsz Róma az igazán fontos, a feltétel nélkül csodálható és élvezhető. Ezzel szemben a „barokk” stílusromlásként, fölösleges díszként vagy az egyensúly megbomlásaként jelenik meg a költő szeme előtt. „Jártam közben a Pantheonban (...) is. Jó a térhatása. Nekem jobban tetszik, mint a cifra barokk templomoké” (18.); „A templom egyébként a szokásos barokk. Fárasztó, unalmas” (34.); „Gazdag kapu, belül rossz barokk” (38.); „Chiesa Maddalena. Késő barokk, rokokós. Az egyetlen barokk templom eddig, amelyik valóban tetszett. Egységes, minden porcikájában egyaránt dús” (41.). Máshol: „Szép kívül is, de belül még inkább. Kár, hogy ebbe is belemászott a barokk” (61.). Jellemző, hogy Bernini *Szent Teréz látomása* című művének megtekintésekor egyszerűen elmarad a kommentár (50.), a költő szó nélkül továbblép – holott egyébként minden szoborról, épületről, képről van néhány szava. A klasszikus és a barokk, a stílus és ellenstílus kettőssége mint kritikai séma jól jellemzi Csorba személyes ízlését és érzékenységét, de azt sem felejtethetjük el, hogy ez az ellentétpár széles körben elterjedt stílustörténeti konstrukció is, amely ugyancsak befolyásolhatta a költő ítéletét. E témához kapcsolódva – de újabb irányt is nyitandó – szeretném megemlíteni azt a bejegyzést, amely Brueghel *A vakok* című festményével foglalkozik.

A szűkszavú bejegyzésekhez viszonyítva terjedelmes – mintegy féloldalmi – szöveg azon ritka helyek egyike, ahol megrendül a klasszikus és a barokk stílus szembeállításán alapuló normaképzés zárt logikája, és a költő elismeréssel szól arról, ami groteszk és nyugtalanító, ami „hibrid”, és ahol elismeréssel adózik a manierizmusnak is: „Brueghel a kedvencem. Ez utolsó képei közül való. Az alakok mindegyike tragikussága mellett ha-

tártalanul komikus. Mintha Brueghel is kárörömmel festette volna őket. Karikatúrisztikus jellegűek. Olyan ember alkotta ezeket az arcokat, aki sok mindent látott, tapasztalt már az életben, érti az élet mélységeit, magasságait, akinek már a nyomorúságot is szabad nevetségessé tennie, mert ugyanakkor meg tudja mutatni a nyomorúság jelentéktelenségét, mulandóságát is. Ha nem így nézem Brueghelt, el kell tőle riadnom, undorodnom kell cinizmusától. De azt hiszem, így kell néznie, s így kell néznie őt általában.” (34.) Feltételezhető, hogy az ízlés és az önismeret ellentmondásának parányi drámája mehetett végbe e jegyzet papírra vetése során: jól érezhető a vívódás, amely a nem-klasszikus, az ellen-klasszikus elismerését kíséri. Csorba egy sajátos önmeggyőző értelmezési stratégiát érvényesít, amikor a művészet humanista küldetését úgy menti meg és igazolja, hogy a kozmikus és a morális „egész” darabokra hullását, az emberi méltóság lefokozását a nyomorúság jelentéktelenségének és mulandóságának szimbolikus ábrázolásként észleli és részesíti elismerésében. Jól láthatóan önhipnózis ez, hiszen túl sok Csorba szövegében a parancs, a két mondaton belül négyszer megismételt *kell* imperatívusza, amely ráadásul általános érvényre is igényt tart, lásd: „így kell néznie őt általában”. A költő e megjegyzésében sokféle – a kulturális-irodalmi inspirációktól független – alkati-lélektani indíték is összegződik, és ezért tulajdonképpen felesleges itt hatások, párhuzamok után kutatni. Egy párhuzamot (esetleg hatást) mégis megemlítenék, mégpedig Hamvas Béla *Bruegel* című esszéjét – elképezhető ugyanis, hogy *A vakok* értelmezésében ennek motívumai bukkannak fel. Csorba ismerte Hamvas írásait, személyes kapcsolatot is ápolt vele, továbbá a pécsi vonatkozású irodalmi eseményeket szoros figyelemmel kíséző költő találkozhatott a *Sziget*-sorozat azon kötetével, melyben Hamvas írása megjelent (lásd: *Sziget*. I. kötet, Löbl és fia, Budapest, 1935. 54–75.), hiszen az egész *Sziget*-vállalkozásnak sok pécsi kapcsolódása volt.

A Magyar Akadémián vendégeskedő társaság nagyon különféle emberekből állt. Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes, Lengyel Balázs, Takáts Gyula, Ferenczy Béni, Weöres Sándor, Fülep Lajos, Lukács György, Kerényi Károly, a pályakezdő Klaniczay Tibor – ennek a társaságnak a sorsa a későbbiekben nagyon eltérő lesz: emigráció, szolid tudóskarrier, mellőzöttség és elhallgatás, börtönévek, meredeken emelkedő politikai pálya, majd félreállítás, hosszabb-rövidebb időre. Akkor közös volt bennük, hogy eltöltötte őket a háború utáni szabadság, az újrakezdés euforikus érzése. Az Itáliában, illetve Rómában látható műemlék- és múkincstömeg egyébként nem mindenkit érdekelt. Pilinszky János elsősorban a presszókat és a kávéházakat kereste fel: „Most is egy kis kávéházban ülök – a kávé olcsó és kitűnő! –, s a lélek halhatatlanságán tünődöm” (*Pilinszky Rómában*, 14), Weöres Sándornak pedig, úgy látszik, mindegy volt, hol is tartózkodik éppen. Több visszaemlékezés is felidézte Weöres közönyét Rómával szemben: őt nem érdekli a város, mert nincs itt semmi különös – közölte a legnagyobb nyugalommal Kerényi Károllyal, aki külön felkérést kapott, hogy ismertesse meg az ösztöndíjasokat Róma vallástörténeti emlékeivel. Lengyel Balázs szerint Kerényi familiáris stílusban könyörögni kezdett – „Ha mást nem, legalább az eget nézd, Sanyika!” (lásd: *Két Róma*, 273.) –, ezzel szemben Csorba úgy emlékezett, hogy a neves vallástörténész majd’ felrobbant dühében (*A város oldalában*, 138–139.). Egyébként Kerényi Károly és Fülep Lajos tekintélyes professzorokként jelennek meg a történetben, az antik kultúrában és az itáliai művészettörténetben való jártasságuk, illetékességük megkérdőjelezhetetlen volt – viszont rigolyáikkal és előítéleteikkel gyakran megütközést keltettek a világra frissebben tekintő, őket a klasszikus kultúra személyes és avatott képviselőinek látni vágyó fiatalok körében.

Feltételezhető még, hogy – noha ott volt a Csorbához közel álló Takáts Gyula, a jó barát Weöres Sándor, a fiatal Klaniczay Tibor, akikkel a költő sok időt töltött Olaszországban – Csorba nagyon magányos lehetett abban az időben, és valahogy ez tükröződik a feljegyzésekben is. Ebben a „magányosságban” – itt talán tegyük idézőjelbe – sok tényleges

és szimbolikus, illetve alkati-életrajzi tényező játszott közre. A távol lévő feleség (akitől folyamatosan, szorongó boldogsággal várta a leveleket) és a Csorbára igen jellemző disztíngvált társasági távolságtartás mellett említhető egy olyan tényező is, amelynek valóban a *Római följegyzések* legbeszédesebb dokumentuma. A műkincsek társasága – amellett, hogy a művek (talán) valóban lehetnek barátok és valamiféle párbeszéd is folytatható velük – a legszorongatóbb magány. Dialógusba lépni azzal, ami úgy él, hogy közben élettelen, egyenrangú társként viselkedni azzal, ami felmérhetetlen történelmi, művészi, spirituális tekintéllyel rendelkezik, beszélni ahhoz, ami úgy „válaszol”, hogy közben egy szót sem szól – ez olyan magány, amely, mint minden valódi egyedüllét, embert próbáló feladat is egyben. Könnyen kiállta ezt a próbát – a fiatalok közösségétől jól láthatóan amúgy is elidegenedett – Lukács, Kerényi és Fülep, de sokkal nehezebb volt annak, aki náluk védtelenebbül és sérülékenyebben látott neki a klasszikus világ és az élő Róma megismerésének.

Költőileg lakozik

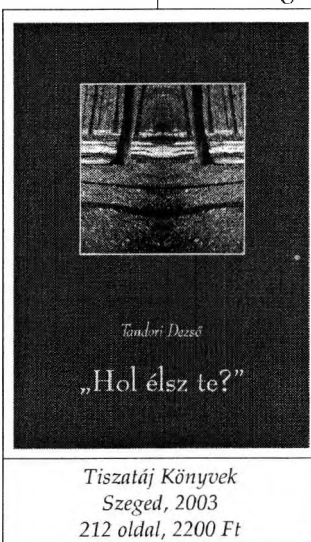
Tandori Dezső: „Hol élsz te?”

Egy életmű értékelésének szempontjai között a legfontosabbak egyike az adott életmű elhelyezhetősége az irodalomtörténeti folyamatokban, az általa újraértett hagyományok megnevezhetősége, illetve továbbírhatóságának vizsgálata. Egy kortárs szerző kapcsán természetesen még nehéz követőkről beszélni, annál nagyobb tér kínálkozik viszont az elődszövegek vizsgálatára, illetve az ezekkel kialakult viszony megértésére. Tandori Dezső esetében az olvasó a megszokottnál kényelmesebb helyzetben van: a szerző évtizedek óta

nagy figyelmet fordít a rá bevallható hatással lévő írók, költők, zeneszerzők vagy képzőművészek pontos megnevezésére, vagyis verseiben, a versek címeiben vagy mottóiban, a prózában és az esszéikben többször, sőt szinte folyamatosan előáll a számára fontos nevekkel. Nem egy esetben tovább is megy egyszerű említésnél, avagy köszönetnyilvánító gesztusnál, és terjedelmes dolgozatokban is vizsgálja – jellemzően persze saját művészetének szempontjai szerint – az adott szövegeket. Efféle terjedelmesebb esszé-dolgozatokat találhatunk például az *Újraolvasó*-konferenciasorozat köteteiben Adyról, Kassákról és Szabó Lőrincről, illetve a 2000-ben megjelent *Költészetregény*, és a közvetlen folytatásának tekinthető 2003-as „Hol élsz te?” című kötetek fejezeteiben. Ez utóbbiakban – a fent említettek mellett mindenekelőtt –

Szép Ernő, Kosztolányi, Pilinszky és Nemes Nagy Ágnes, valamint Weöres Sándor, Kálnoky László és Jékely Zoltán költészete áll érdeklődésének középpontjában. De érdemes ezeket az írásokat fenn tartásokkal és némi gyanakvással kezelni.

Mert bár számos tudós költőt ismerünk – elég csak Eliotot, Babitsot, vagy az épp Babits munkáival foglalkozó Rába Györgyöt említenünk –, Tandori nem tartozik ebbe a körbe. Még hozzá azért nem, mert ő nem is próbál irodalomtörténetileg is releváns megállapításokat tenni, egyáltalán nem foglalkozik például a vizsgált költők recepciójával, és az afféle „általános vélekedésekkel” is inkább csak Szép Ernő kapcsán. Nem foglalkozik filológiai problémákkal, sőt nem is az életművek egésze, inkább csak egy-egy vers vagy versrészlet érdekli. Mindközben gyakran jelzi módszertani kétségeit („az irodalmat sem összefoglalni, sem tanítani nem nagyon volna szabad, maximum olvasni”, 195.), de azt is többször leírja, hogy bár elégedetlen napjaink versolvasó gyakorlatával, ő is inkább csak kísérletezik a versek autentikusabb megértésével, mintsem kész receptekkel szolgál. Tandori ebben a könyvben a költészettel és a fent kiemelt költőkkel való kapcsolatáról beszél, arról, hogyan és mikor találkozott egy-egy életművel, melyek voltak azok a verssorok, amelyek kedvet és lendületet adtak neki valami hasonló kere-

séséhez, illetve hogy miként olvasta aztán akár évtizedeken át a sokszor a szeme előtt alakuló életmű újabb és régebbi darabjait. Mindeközben költőként a költői műhely titkairól is érdeklődő megállapításokat tesz, melyek gyakran eldöntetlenségről, kétségekről, a szövegben, a megfogalmazás során kibontakozó dilemmákról árulkodnak. Figyelmének irányára ugyanakkor az is jellemző, hogy általában nem a poétikai problémákról, nem a gyengébb megoldásokról, hanem a bravúrokról szeret beszélni, ahogy a kortárs irodalomról szóló és ugyancsak nagy számú kritikáját szintén a rosszban is a jót meglátni igyekvő attitűd, afféle tiszteletre méltóan jóhiszemű, nyitott olvasás jellemzi, mellyel szinte minden elé kerülő könyvben képes megtalálni az értékes, sőt kivételes momentumokat. Más kérdés, hogy leginkább a saját költészetével is párhuzamba vagy dialógushelyzetbe állítható teljesítmények érdeklik.

A „*Hol élsz te?*” oldalain kibontakozó privát költészettörténetet – „kánonellenes kánont”, ahogy ő fogalmaz – ugyancsak egy olyan narratívába helyezi, melynek középpontjában a Tandori-költészet áll, a maga természetességével. De félreértés ne essék: ez a kötet talán legfőbb értéke. Hiszen e könyvet, bár a látszat ezzel ellentétes is lehet, nem a Kosztolányi- vagy Pilinszky-költészet miatt érdemes kézbe venni, hanem elsősorban a Tandori-költészet miatt. Tandori ugyanis – és ezt is régóta tudhatjuk már – elégedetlen a művészetéről szóló kritikai írásokkal, és megpróbál maga is saját költészetének értelmezőjévé válni. A néhol rejtett és áttételes, néhol közvetlen önreflexív mozzanatok tehát voltaképp a teljes Tandori-életműre jellemzőek. A hetvenes évek végén a *Híd*-ban jelentek meg az első önkomentáló esszéi, de később, a kilencvenes évek közepén, az *Alföld*-ben is olvasható volt például a *Töredék Hamletnek* Tandori-féle újraértelmezése. Ebben a könyvben pedig – ahogy a *Költészetrege*-nyben is – indirekt módon a magyar líratörténet olyan értékeire próbálja nyomatékosan felhívni a fi-

gyelmet, melyek véleménye szerint saját poétikai törekvéseit is igazolják. És ez nem akármilyen kihívás: az olvasó ugyanis könnyen beleeshet a csapdába – erre a Tandori-recepció három és fél évtizedes történetéből számos példát lehetne hozni –, és elkezdhet úgy, olyan preferenciák szerint beszélni a Tandori-költészetéről, ahogy azt az elemzői köntösbe bújt költő teszi. Csakhogy egyáltalán nem biztos, hogy valóban az általa kijelölt tradícióba helyezhető ez a költészet, ahogy az sem, hogy akkor tesszük neki a legjobbat, ha elismételjük Tandori önértelmező kommentárjait. Nem biztos ugyanis, hogy Szép Ernő, Kálnoky vagy Jékely felől inkább érthető Tandori, mint az inkább csak fanyalogva említett Szabó Lőrinc, netán a könyvben alig-alig előkerülő Füst Milán felől.

Az is igaz ugyanakkor, hogy például a Szép Ernő-magyarzatok története az átértékelések, a Szép Ernő-kép folyamatos újraalkotásának története is. Jellemző e viszony belső konfliktusaira, hogy miután Tandori 1984-ben *A magyar irodalom gyöngyszemei* sorozat számára szerkesztett egy válogatott Szép-kötetet, évekig írogatott, sőt máig ír arról, milyen nagy kár, hogy ezt vagy azt a verset kihagyta, amikor pedig ezért és ezért az adott költemény voltaképp a huszadik századi magyar líra legjobbjá közé tartozik (például: „bánkódom, hogy [...] barbáruk kihagytam belőle a *Milyen jó nekem lefeküdni* címkezetűt”, 165. stb.). És bár töretlen lelkesedésével kétségkívül sokat tett Szép kánoni rangjának emeléséért, keveseket vagy talán senkit sem sikerült meggyőznie arról, hogy Szép Ernő több lenne másodvonalbeli, modoros operett-költőnél. És épp a jelen könyvben írt sorok erősítették meg azt a gyanúmat, hogy Tandorinak talán nem is ez a célja: maga sem gondolja komolyan, hogy Szép Ernő a „legnagyobb”, és végképp nem akar erről másokat meggyőzni. Könnyen lehet viszont – bár elsőre talán meglepőnek tűnhet az állítás –, hogy Szép Ernő csak afféle allegorikus név a Tandori-szövegekben, és a róla

szóló kitételek voltaképp az imént emlegetett önreflexiók körébe sorolhatóak. Tandori talán sokkal inkább önmagát tartja a legnagyobbnak – mások is így vannak ezzel –, és mivel elégedetlen a saját műveiről szóló kritikával, na de Szép Ernő is elégedetlen lenne a róla szólóval, megírja Szép apológiáját, amit azonban a sajátjaként olvashatunk. Számos olyan mondat található e szövegekben, melyek a nevek és verscímek felcserélésével a Tandori-életműről is elmondhatóak lennének – nyilván ez a dolog lényege. Véleményem szerint tehát Tandori sem hisz Szép zsenijében, és csak felhasználja őt, hogy saját magáról beszélhessen: a Szép Ernő-rajongás nem több egy jól formált és izgalmasan alakuló retorikai fogásnál.

Végezetül még egy dolog. Nem mehetünk el ugyanis szó nélkül az újabb nagyszerű Tandori-kötetcím mellett, melyet ráadásul a szövegben többször is finomít és értelmez (vö. újra: a kritikát tematizálni kívánó önkomentárok). A *Hol élsz te?* kérdése érthető akár konkrétan is, habár a válasz ekkor sem konkrét. Mert bár

Tandori sokat és előszeretettel beszél lakásának történéseiről, sőt a lakás történetéről is, nemkülönben a tágabb lakhelyéről, a Lánchíd környéki utcák, rétek és kocsmák világáról, most mégsem ezt teszi. A kérdést *Hol élsz te, ha a költészetben élsz?* formájúra változtatja, és tehát, mint láttuk, az életét otthonossá tevő és a saját költészetét is meghatározó lírai tájakról beszél. De mindeközben játékban tartja a címben szereplő kérdés szlenges avagy csak köznyelvi jelentésmezőjét is, melyet a naiv embernek szokás nekiszegezni: *Hát hol élsz te?* Ez pedig a már szintén említett módszertani problémák felé viszi a szöveget, amennyiben a költészet elemezhetőségébe, az olvasás élményének (tágabban: minden személyes érzésnek) az átadhatóságába vetett hit naivitására tereli a figyelmet. Így válik a legtöbb Tandori-kötethez hasonlóan ez a könyv is lefelé tartóvá, szomorkássá. Olyasfélén, ahogy a kötet végére, mintegy függelékként csatolt hat saját vers helyzetképei azok: „itt élsz te, ebben élsz, s még most, elzáród a krumplicsü alatt”.

Megpróbálta elmondani...

Bódís Kriszta: Kemény vaj

Amikor megpróbálta elmondani, beszéde töredékessé vált. Bódís Kriszta regényének elbeszélője tehát írni kezd, hogy ne kelljen megszólalnia. Nem néma, csak akadoznak a szavai, mondatai kizárólag írott formában lehetnek „teljesek”; írnia kell, ha el akarja juttatni az üzenetet.

„Barakki ellen a városi, a városi ellen a barakki. Nem értjük egymást és nem is akarjuk érteni, viszont a városnak ereje, hatalma van és az annál nagyobb erő, minél inkább elfogadjuk mi is a nekünk osztott szerepet.” (162.) Az elbeszélő lány a magyarországi roma barakkok világába születik, és a városba kerülve is csak „barakki lehetőségekben” részesül. Hitegetik, és közben végigjárja azt az utat, ami a „városiak” által a „barakkinak” rendeltetett: prostituált lesz, majd börtönbe kerül, hogy szabadulása után előlről kezdődhessen minden, hisz miért is alakulna a történet másképp. Ha el akarja mondani az „életét”, megakad. Ha írni kezd, már nem tartozhat sehová. A könyvek, az újságok városiak, médium nincs, hiszen nem értjük egymást és nem is akarjuk érteni. Így szükségképp „városian” ír, csak apró helyesírási hibák jelezhetik a kívülállást, a város nyelvén kell szólnia, hogy eljuttathassa üzenetként a történetét. Hát persze, hogy hozzáánk.

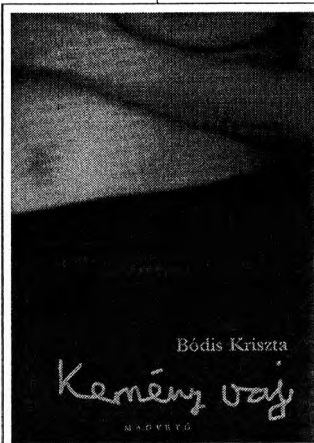
Hiszen léteznek talán – az elbeszélő szerint – olyan méltányosan értelmezhető emberi szabályok, melyek egyaránt érvé-

nyesek barakkra és városra, csak nincs hozzájuk rendszer, és így nincs hozzájuk nyelv se. A hatalmi struktúrák e szabályoktól függetlenül jönnek létre, így aki a fennálló hatalmi viszonyokról a külső szabályok alapján kezd gondolkodni, ellentmondásokat talál, és idővel elbizonytalanodik. A „gondolkodó” tehát eleve bukásra ítélt és többnyire nevenséges küzdelmeket folytat, és közben feladja azt is, ami még megmaradt. Az elbeszélő apja is effajta hétköznapi héroszként kezdi, aki „folyton háborúzik, harcol, küzd, mint aki

mindig bevetésen van”. (186.) És közben szó nélkül nézi, sőt közvetve elősegíti, hogy a lánya prostituálttá váljon. A fővárosi újságíró pedig hiába „érdeklődik” a periféria nyomora iránt, nem találhat fogást rajta.

Az elbeszélő ugyanígy eltéved, ha bármit tesz; akkor lehet következetes, amikor ír. Írás közben viszont ugyanazzal küzd, mint az őrnagy a börtönben, aki megpróbálja összefoglalni mindazt, amit Tök, az egyik prostituált neki elmond. Hogy nem lehet

összefoglalni. Mert mindez nem lineáris, nem monokauzális, nem városi. Mégis minden összekapcsolódik. Nincs város barakk nélkül és barakk város nélkül. „Közös” szabályrendszer azonban egyelőre nem működhet, az úgynevezett statikus diszkrimináció-elmélet itt mindennap megbukik, hiszen a barakki világ számára

Magvető Kiadó
Budapest, 2003
372 oldal, 1990 Ft

az ugyanabban a helyzetben ugyanannyit tétele egyenlő a kismizmizéssel.

Városi szabályrendszer, városi nyelv vonatkozik tehát a front mindkét oldalára; általános hozzáférést pedig senki se ígér. Marad – mint lehetséges identitás – a kivülállás: „Most még csak tavaszodik, bár itt a telepen ebből egyáltalán nem látszik semmi, itt ellep minket a sár, a szemét, és a meddőhányó is egy szürke, kérges tömb, fölöttünk az erdőben még hideg van, csak közlőrlől látszik, hogy zöldell a rügyek csúcsa, Jozsó letesz Sári mama elé, mintha csak krumplit hozott volna. Hát így.” (102.) Ez tehát a front egyik oldala.

És közben néhány ponton kapcsolódni kell a másik oldalhoz is. Az elbeszélő a hatalmi struktúra résztvevőivel azonban csak „hivatali idejükben” találkozik, és többnyire a nevüket se tudja. Így elsősorban szerepekről beszél, városi és barakki játzmákról, ha pedig valamely városi szerep viselőjének kiderül a neve, az inkább furcsa számára, mint otthonos. És mindez független attól, hogy épp készséges-e a hivatal viselője vagy sem, hiába ügyködik az ügyvédnő a prostituáltak érdekében, szokatlan, hogy van neve. Egy név mégis meghatározó, Angelé, aki valóban közvetítő, ő város és barakk között viszi a hírt, még ha nem is épp anygalként teszi ezt. Egyedi, alkalmi segítsége azonban naiv, átgondolatlan játéknak tűnik, hiszen az igyekvő idealista egy szigorúan rendezett, antihumánus struktúrában csak bamba idealistává válhat, hogy lezuhanjon, mint Tarkovszkij ember-angyala.

Az elbeszélés mód tehát szükségképp egynézőpontúvá, frontharcossá válik, a kommunikációs lehetőségek aránytalansága folytán pedig néhol agresszívva is. Ez azonban következik az elbeszélő helyzetéből és a regényszerkezetéből is. Az írás az elbeszélő számára nem az egyik lehetséges kommunikációs forma, hanem az egyetlen. Így az írás nem személyes menedék, hanem közösségi médium. Az elmondandóban tehát túlsúlyba kerül a közéleti

tematika, mert ez az, ami közös, ami még leginkább elmondható, és ami – az elbeszélő szerint – mindent meghatároz.

Közéleti tematika – az objektivitás ígérete nélkül. Bódis Kriszta regénye erre vállalkozik, és e terv nem mindig könnyíti meg az olvasó helyzetét. Vagy elfogadja az olvasó a felkínált kommunikációs keretet, vagy nem. Ha a rendszerváltás utáni szociális problémák árnyalt elemzését, összetett ábrázolását keresi valaki a könyvben, nem találja meg. Ha kizárólag hétköznapi, személyes tragédiákat, elégedetlen marad. Az elbeszélő az apjához hasonlóan valódi frontharcos, és közben ugyanúgy megköti a vállalhatatlan kompromisszumokat. Az általa megírt szöveg tehát szükségképp „humortalan” közéleti csatákról és folyamatos személyes vereségekről szólhat. Hiteltelen lenne, ha történetét remekbe szabott szerkezetben, szigorúan szerkesztett változatban adná közzé. Hiszen „[M]inden itt van” – *mondja* mindjárt a szöveg első mondata. Az elbeszélő „mindent”, tehát valamennyi összetett gondolatmenetét, hirtelen ötletét, kínzó vágyát csak írásban mondhatja el. A szöveg így beszéd, élőszó rögzített formában, az egyetlen lehetőség, hogy az elbeszélő története üzenetté válhasson. Ezzel a „kínos” helyzettel kell megbarátkozni. Hogy az elbeszélő vadul, kíméletlenül, de következetesen el akar valamit mondani. Ha lehet mindent – akaratlanul – is kicsit úgy, mint egy városi, mert egyelőre ez az egyetlen lehetséges forma: „Úgy gondolkodol, mint egy városi, mondaná apám, de nem. Úgy gondolkodom, mint aki gondolkodik. Pedig hányszor nem gondolkodom.” (163.) Ha az olvasó elfogadja, hogy az írás az elbeszélő számára a kompromisszum nélküli következetes „gondolkodás”, akkor megszólal az ígért minden. Akkor viszont kikerülhetnek a közéleti eszmefuttatások, az elméleti levezetések és a mindent vadul minősíteni akaró részletek is. Mert kizárólag írás formájában beszél az elbeszélő, és az írásban már nem köt kényszerű egyezséget.

Egy új agyrázkódás

Flann O'Brien: A harmadik rendőr

Van valami átkozottul megdöbbenő abban, ahogy már túl a sokadik X-be nem férő barátságokon és szimpátiákon, felfedezünk magunknak egy embert. Nem várt közelséget érzünk, a „hol a bánatos fenében kódorgott ez a fickó, hogy eddig nem találkoztunk”-félét, és csak azért nem nevezhetjük az illetőt barátunknak, mert jó ideje halott; jószerivel hároméves koromban távozott az élők sorából, karnyújtásnyira egy esetleges bemutatkozástól.

Flann O'Brien író '11-ben született, '66-ban halt meg, összesen 55 évet élt, 2003-ban a Geopen Könyvkiadó jelentette meg *A harmadik rendőr* című regényét. További négy regényéből csak egy jelent meg magyarul, *A fába szorult féreg* címmel.

Az író irodalomba „belelőnézni”: Joyce, Beckett, és most még O'Brien is: kész „agyrázkódás”.

„Nem mindenki tudja, hogyan öltem meg az öreg Philip Mathersét: lecsaptam az állkapcsát az ásómmal. De előbb beszéljünk inkább a John Divneyhez fűződő barátságomról, mivel először ő ütötte le az öreg Mathersét, alaposat sózva a tarkójára egy vascsőből maga fabrikálta, különleges biciklipumpával.”

A regénynek ezzel az első két mondatával, pontosabban a regény első és második mondatával indult az ismeretségünk.

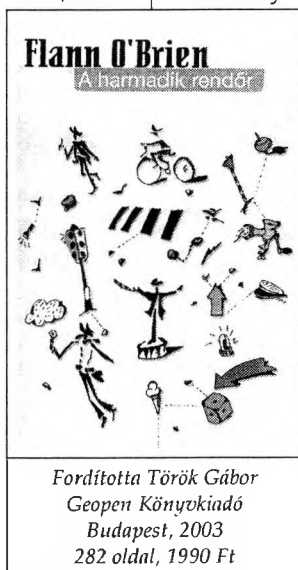
Úgy gondolom, ilyen mondatokat írni a XX. század első felében nem feltétlenül

az erőszak magasztos medializálását jelentő, mint ahogy mai olvasata feltehetően izgalmakat vált ki abban is, aki néhány oldal után bele-belevág öklével a falba, hogy az úgynevezett cselekményt saját képére formálva gördítse tovább. Ám meggyőződésem, hogy az efféle olvasó csak akkor haladhat még tovább, a második fejezetre, ha élménydúsan felkötö magát, vagy közeli rokonát fejbe durrantja, ugyanis a második fejezettel indul az igazi abszurd, s az erőszak immár pusztá dramaturgiai elemé fornyad vissza. Az első fejezet csak

amolyan felvezető *hülyegyerekeknek*, akik megkuncogják, ha egy egészségesen útnak indult fiú tanulmányai végeztével falábbal tér haza a szülői házba. Csak hogy tudjuk, merre néz a szélkakas.

A második fejezet ugyanis a nagyszerű De Selby egy kivált elgondolkodtató – máshol lábjegyzetekben taglalt – eszme-futtatásával indul, amely szerint többnyire azért tartózkodnak az emberek egyre többet a négy fal között, mert fokozott értéket tulajdonítanak az olvasásnak, a sakkozásnak, az ita-

lozásnak, a családi életnek stb. E házakat két részre bontja: tetőnélküliekre és oldalnélküliekre. Ám nem is sokkal arrébb már a különböző szelek különböző színéről olvashatunk, az alszelekről, amelyek meghatározzák a születés pillanatában a gyermek további életét...

Van benne rendszer, szokták mondani. Ugyanakkor akár azt is, hogy nincs, inkább szép, abszurdan szép. Hogy mindaz a halált megvető unalom, amely az életünkről való tudásból sugárzik, egyszerűen ilyen *szép örülettel* is elmondható, rendszerbe állítható, mintegy visszamatat bizonyos nyelvi alkímiák szellemvilágába.

Talán nem állítom túl messze a kakast a szemétdombtól, ha azt mondom, az emberi agy szellemének mozgása leginkább az abszurdnak, ironikusnak nevezhető szövegfeleségeken érezhető és élvezhető, tapintható és látható a legelementárisabban.

Flann O'Brien szelleme jön-megy a regény lapjain, abszolút érezhetően lesz jelen, feldob, majd megold dolgokat, vagy ha nem megold, akkor leráspolyozza a feltűnően odatett durva kitüremkedést. Ritka izgalmas szellem pulzál a könyvben, annyi bizonyos. Már annak, akinek van ehhez antennája.

Kvázi magyarázat nélkül tudunk meg ilyeneket, hogy az igen és a nem közül általában jobb válasz a NEM, és be is mutatja, hogyan működik egy párbeszéd, ha az egyik ember a „nemes” stratégiát követi: szimbolikus ugyan, de hiteles. Vagy: a világban a rossz és a jó emberek aránya három az egyhez.

A regényt egyes szám első személyű narrátor meséli el, aki e különös világban megpróbál kiigazodni, előbb hangot ad értetlenségének, de mert látszik, értetlensége ellenére ez a világ működik, esetleg őbenne lehet a műszaki hiba, gondolja, ám az az utolsó oldalakig fel sem merül benne, hogy talán azért látja olyan furcsának a világot, mert halott. Bumm!

És akkor a könyv nagyobb részéről még szó sem esett: a rendőrökről, például.

A gyilkosság után több évvel a fősze-replő (akinek nem tudjuk a nevét, illetve azt állítja, hogy ő sem tudja, hiába próbálkozik több száz ír névvel, nem ugrik be neki) elindul, hogy a meggyilkolt férfi (Mathers) házából elhozza a hajópadló alá rejtett pénzes páncélkazettát. Csakhogy nem találja, ám ez még mind semmi: a ház emeleti szobájában maga a meggyilkolt férfi igazítja útba: kérdezősködjön a rendőrségen, ők biztosan tudják.

Hátborzongatóan horrorisztikus a mai filmekhez szokott agynak, ugyanakkor kicsoda szellemi és erkölcsi izgalom gyilkos és áldozat párbeszéde egy csésze tea fölött.

Ha nem kéne miatta rajzszögeken térdelnem, azt mondanám, O'Brien zseniális. Olyan biztos kézzel adagolja az abszurdot, és olyan szépen teríti, hogy egy pillanatra se érezni túlsordultnak, túlcifrázottnak, teljes természetességgel vonz magába ez a világ, még ha kissé sötét is, de azért valamivel fényesebb, mint a bűnös-ség fekete lyukként működő teológiája, elvégre itt részünk lehet benne, ahogyan mindez „abszurdizálódik” – felteszem: nagy örömünkre.

És hol a harmadik rendőr? Vele nem igen találkozunk, napközben széleseben, láthatatlanul mozog a tusrájos tájban, csak éjszaka jár be az őrszobára aláírni a jelenléti ívet, akkor meg mindenki alszik. Úgyhogy évek óta nem látta senki.

O'Brien *A harmadik rendőr* című regényét szatirikus hangütése miatt Írorszá-gban csak halála után jelentették meg a kiadók. Nekik külön is gratulálunk.

„Orosz lélek” – helyiérték

Az orosz irodalom története 1941-től napjainkig

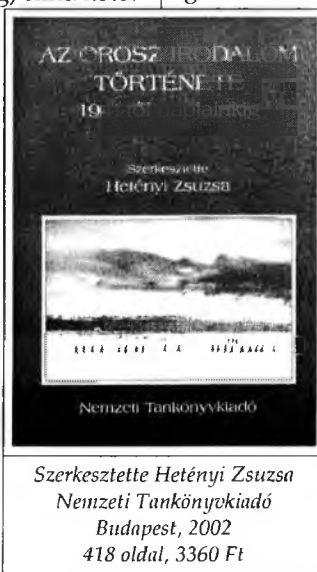
„...véleményeink nem azért különböznek, mert egyesek okosabbak másoknál, hanem azért, mert gondolataink különböző utakon járnak, s nem ugyanazokat a dolgokat nézzük.” (Descartes)

A Hetényi Zsuzsa szerkesztésében 2002-ben megjelent *Az orosz irodalom története* már előszava szerint is az 1997-es, Zöldhegyi Zsuzsa szerkesztette *Az orosz irodalom története* (a kezdetektől 1940-ig) című kötet folytatása. Kapcsolatukat, amely az ilyen „többszerzős” művek esetében az olvasó számára nem feltétlenül artikulált, nem csak fizikális mutatók (azonos kiadó, hasonló külső formátum, valamint az első könyv utolsó, az „Orosz irodalom 1917-től 1940-ig” című részének szerzője, Hetényi Zsuzsa személye), de a kötetek felépítése (előszó, bibliográfia, címek jegyzéke), tagolásuk logikus, áttekinthető formája, sőt – ami talán a legfontosabb – a két kötet közti ideoda utalások és átjárhatóságok is erősítik.

Egy új orosz irodalomtörténet megjelentetésének időszerűségét az első kötet

előszavában¹ a szerkesztő azzal indokolja, hogy nyolcvan éve – Bonkáló Sándor 1924-es műve óta – Magyarországon nem jelent meg átfogó és megbízható munka az orosz irodalomról, valamint, hogy az 1920-as évektől kezdődő irodalom vizsgálata új szempontokkal bővült. A második kötet bevallott célja az, hogy a közelmúlt szovjet, majd orosz, valamint (a Szovjetunió összeomlásáig, és ha csak érintőlegesen is) a volt tagországok irodalmát feldolgozó kézikönyvként szolgáljon. Mindez többé-kevésbé arra utal, hogy a közelmúlt jobb megértése retrospektíve hatással lehet a valamivel korábbi – valószínűleg már a századfordulóval, de az 1917-es forradalommal, illetve annak hozadékaival biztosan megkezdődő – korszakok irodalmának megértésére is; elméletileg akár a kezdetekig visszamenően erősítheti vagy gyengítheti, kitágíthatja vagy leszűkítheti, de mindenféleképpen újragondolásra készítheti az eddig kanonizáltakat. Az irodalomtörténet lineáris folyamata – a történelem varga-

betűjének köszönhetően – most részben visszafelé haladva látszik érvényesülni.

¹ Mindkét kötet előszava nagyjából meghatározza a tanulmányok célját, felsorolja keletkezésük okait, kijelöli a könyvek szakmai helyét; a másodikik előre figyelmeztet az esetleges problémákra, és indokolja az alkalmazott megoldásokat, számba veszi ezek következményeit és lehetséges buktatóit; részletesen kitér szinte minden felmerülő tartalmi és formai kérdésre.

Az első kötet utolsó fejezetében tárgyalt irodalom a nyilvánosságra került adatok, tények, fiókokban elfekvő vagy cenzúrázott kéziratok publikussá válása, új kutatási távlatok megjelenése, a közelmúlt politikai-társadalmi környezetének megváltozása következtében még egy árnyalatnyit átértékelődhet. (Bár a Pilnyákkal és Babellel kezdődő, és Cvetajeván, Gorkijon és Majakovszkijon át Bulgakovig, Paszternákig és Nabokovig ívelő korszak történelmi és irodalomelméleti szempontból lényegében lezártnak mondható.) A múlt század fordulójának képéhez az immár hozzáférhető irodalmi-történelmi események dokumentumai adalékokkal szolgálnak; a Szovjetunió második világháborúba való belépésének évével kezdődő kötetben leírtakkal pedig – s ezt elsősorban a „hivatalos irodalom” aprólékos taglalása, valamint a nehezen publikussá vált adatok minél alaposabb ismertetése teszi az olvasó számára nyilvánvalóvá – egy új, az eddighez lazán kapcsolódó korszak veszi kezdetét. Erre utal a két kötet aránya (vagy aránytalansága) is: az első, mintegy kilenc évszázadot feldolgozó, és a második, egy nagyjából ötvenévi időszakot átölelő munka szinte azonos terjedelme. A témából és a feldolgozott anyag időbeli közelségéből adódó arányok-aránytalanságok kérdésére már az előszóban felhívják figyelmünket: „Olvasóink talán meghökkenve tapasztalják, hogy ez a kötet vastagabb, mint az előző, amelybe mégiscsak egy teljes nemzeti irodalom zsúfolódott bele...” (12.) Örök kérdés ez; csak a magyar szerzők orosz irodalomtörténetét véve alapul, nem volt másképp már Bonkáló könyvében sem, és nagyjából ez a helyzet Dr. Szémán István 1926-ban kiadott, *Az újabb orosz irodalom* című könyvecskéje esetében is.² De az arányok kérdése nem csak az irodalomtörténet sajátos problémája; ugyanilyen

arány(talanság) figyelhető meg például M. Heller és A. Nyekrics, a nálunk először 1996-ban megjelent *Orosz történelem* című kétkötetes történelmi tanulmányának szerkesztésében is.

Míg *Az orosz irodalom története* első kötet a hagyományos irodalomtörténeti felosztás keretein belül mozog, s így a hagyományos irodalomtörténeti terminológiákkal dolgozik, a második kötet egyértelműen történelemtudományi kategóriákban gondolkodik. Fejezeteiben – némi finomítással, az irodalmi-kulturális jellemzők hangsúlyosabbá tételével – például a Heller–Nyekrics szerzőpáros által kijelölt, mind a mai napig többé-kevésbé általánosan elfogadott korszakhatárokat követi. A két kötetbe szerkesztés lényegében az ország irodalmának kanonizálási fokára is utal: az első kötet a már teljes mértékben, illetve legnagyobb részben kanonizált irodalmi alkottásokat és szerzőket foglalja magában. Az orosz irodalomtörténet két kötet együtt azt sugallja, hogy amíg a történelem, s ezzel párhuzamosan a művészet a maga „természetes”, szerves útját járja, sokkal átláthatóbb és áttetszőbb, mint amikor – Florenszkij megfogalmazása szerint – a dolgok „önhatalmúan, önkényesen, saját kezdeményezéséből” mennek.³ Közfelfogás szerint az orosz irodalom lényege nem merül ki abban, hogy létrehozza önmagát; az orosz író nem csupán író, hanem a nemzet és a nép tanítója, vezetője is – az oly sokat emlegetett „orosz lélek” letéteményese és képviselője. Ez az álláspont fenntartható, sőt többé-kevésbé igazolható is volt nagyjából a 20. század első negyedéig-harmadáig. Innentől kezdve viszonylag hosszú ideig, akár csak az Oblonszkij-házban, „minden összekavarodott”. Bulgakov *Kutyaszívének* professzorával szólva: „az összeomlás nem a klozetokban van, hanem a fejekben”.

² Bonkáló irodalomtörténetének első kötet az orosz mitológia – a könyv egészének terjedelméhez viszonyítva – túlságosan is részletes ismertetésével kezdődik és Gribojedov korával ér véget; a második kötet a Puskin és Pilnyák közti viszonylag rövid időszakot öleli át.

³ Pavel Florenszkij: „Az igazság oszlopa és alapja”, in: *Az orosz vallásbölcselet fénykora*, Budapest, 1988., 30. o.

Az elmélet felől, bizonyos esztétikai kérdések felvetésének segítségével közelít például a rendszerváltás utáni, illetve a közelmúlt orosz művészetéhez többek közt Boris Groys – a nyugati modernizmus és a szocialista realizmus, a nyugati posztmodern és a posztszovjet orosz művészet viszonyát körüljáró – német nyelvű tanulmánya („A posztszovjet posztmodern”, *Átváltozások*, 1999/17–18); a korszak kultúr- és eszmetörténeti háttérét vizsgálja Mihail Epstein a vallástól a pszichológián keresztül az információrobbanásig ívelő tanulmánygyűjteményében (*A posztmodern és Oroszország*, Európa, 2001.); pszichológiai szempontokat érvényesít Alekszandr Etkind az előbbiekkal összehasonlítva módszerében szűkebb, a feldolgozott anyagot tekintve tágabb vizsgálódásaiban (*A lehetetlen Erőszó*, Európa, 1999.). A vizsgálati módszerektől és a feldolgozott anyag mennyiségétől és tematikájától függetlenül mindhárom példaként említett munka többé vagy kevésbé történelmi-politikai megalapozottságú. Viktor Jerofejev már-már klasszikusnak számító, elhíresült dolgozata, *A romlás orosz virágai*,⁴ a 20. század orosz – s ezzel párhuzamosan a „rendszerváltó országok” – irodalmának második traumatikus időpontjától, a nyolcvanas évek környékétől kezdve vizsgálja a kor irodalmát. Jerofejev elképzelése, az irodalomhoz való közelítése levegős, de szintén behatárolt. Visszatér a különösen korábban oly sokat emlegetett – és egy kicsit túlzottan az általánosságok szintjén mozgó – „orosz lélek” kategóriájához; a morálról és amoralitásról, a romlásról és arról beszél, hogy „az orosz klasszikus regény ezentúl sosem lesz az élet tanítómestere, az igazság legfőbb mér-

földköve”. Az orosz irodalom nyolcvanas évekbeli törése ugyanakkor Jerofejev szerint is – s ugyanez a Hetényi Zsuzsa szerkesztette kötet egyik alapgondolata – mindenekelőtt külső hatásokkal magyarázható: „A szovjet irodalom a szocialista államiság melegházi virága volt: amint megszűntették a fűtést, a virág elhervadt, s hamarosan végképp kiszáradt. Ikerpárja, az ellenállás irodalma, ugyancsak fonnyadni kezdett; nem véletlen, hiszen ugyanabban a rendszerben gyökereztek.”

Az újabb orosz irodalom vizsgálatának legbiztosabb és egyetlen járható útja tehát, úgy tűnik, hogy a – Hetényi-kötetben is alkalmazott – „pozitivistá” megoldás, a konkrétumokhoz, dátumokhoz, történelmi-politikai fordulópontokhoz következetesen igazodó megközelítés.⁵ Az „orosz lélek” mellé – s jelen esetben inkább helyébe – szervezőelvként a helyiérték kerül. Talán így van a legnagyobb esély arra, hogy a számbavett és a helyüket esetleg csak idővel megtaláló, az esetleg csak a későbbiek folyamán fontossá váló alkotások és alkotók közül ne maradjon ki semmi és senki (vagy legalábbis ennek esélye a legminimálisabb legyen). E megközelítési mód alkalmazásának másik oka valószínűleg abban is kereshető, hogy a Szovjetunióban köztudottan legkésőbb a harmincas évektől az élet minden területe a birodalmi politika irányítása alá került. Egy kicsit elnagyoltan: az írók vagy behódoltak, vagy belső, illetve külső emigrációba kényszerültek;⁶ ez utóbbi esetben a művek – jól ismert okok miatt – nem válhattak a korszak reprezentáns alkotásaivá. S ez döntően meghatározta a kor irodalmának tematikáját is: vagy a rendszer mellett, vagy az ellen – akár külső, akár

⁴ *Nappali ház*, 1993/4, 18–22. o.

⁵ S ezen a ponton kiegészítésre szorul a Descartes *Értekezéséből* vett mottó második része: „...gondolataink – a külső kényszer hatására – különböző utakon járnak, s nem ugyanazokat a dolgokat nézzük”.

⁶ Voltak persze kevésbé kemény időszakok – amire a kötetben is hangúlyozottan felhívják az olvasók figyelmét; rendre megjelentek az egyes korszakok botránykövei, mint például a hatalom elindította Szinyavszkij-Danyiel-per, vagy a szam- és tamizdatok eszmeiségét legalizálni próbáló „alulról jövő” kezdeményezés, a *Metropol* almanach.

belső kényszerből az „alkotás szabadsága” hosszú ideig senkinek sem adatott meg. „Távlatokból” tekintve az orosz irodalom szovjet szakaszának szinte minden egyes írása – legtöbbször nyíltan, néha a sorok közt – lényegében a sematizmus kényszerének „engedve” a „за” vagy a „против” kategóriáinak egyikébe tartozik; az elsőről nem érdemes, a másíkról – annak idején – nem volt tanácsos beszélni.⁷ Ugyanakkor helyiértékük, a képviselt magatartásformára való tekintet nélkül, most és itt még megvan, ám gyorsan halványul. Ezt a még talán ma is eleven pillanatot ragadja meg a második kötet: „...amikor még belülről értjük, de már kívülről értékelhetjük a »szovjetség« jelenségét”. (12.) A sematizmus korszakának irodalmáról szólva a kötet szerkesztője és szerzői vigyáznak arra, hogy ne essenek a szelekciónak (kontraszelekciónak) és elhallgatásnak ugyanabba a hibáiba, amely a korszak irodalmát egyes íróinak munkássága alapján feldolgozó könyveket Magyarországon nagyjából a nyolcvanas évek végéig jellemezte (*Új szovjet irodalom*, 1967; *Napjaink szovjet irodalma*, 1974; *Mai szovjet írók*, 1985 stb). Az elemzett művek és írók skálája – némely esetben túlságosan is – teljesnek mondható; az értékelés ugyanakkor nem egyszer túllépi a szakmai keretek kijelölt határt: Markish például többször is megfellebbezhetetlen erkölcsi ítéleteket mond – s még csak nem is a művekről, hanem magukról a szerzőkről. Szövegeit meglehetősen gyakran minden távolságtartást nélkülöző, indulatos kijelentések tarkítják. Szimonovval kapcsolatban a „legocsmányabb ideológiáról” beszél, Fagyeev magatartása „alázatos”, az iro-

dalmi életben való szereplése „gyalázatos” (20–22.) stb. Jó néhány oldallal később ugyanakkor Jevtusenkóról szólva Szőke Katalinnál már korrekt szakmai megközelítéssel találkozunk: a költő vitatható „politikai fellépéseinek és személyiségének megítélése ennél (ti. az eddig elmondottaknál – M. Z.) jóval bonyolultabb és összetettebb”. (177.) Úgy tűnik, hogy a szerzők, legalábbis nagyjából a könyv első felében – az esetek túlnyomó részében érthetően és okkal – nem nagyon tudnak mit kezdeni magukkal a művekkel, s ezt részben a tárgyalt írók politikai, emberi magatartásával foglalkozva próbálják meg pótolni.

A fejezetek előtti rövid, általános összefüggéseket kereső bevezetők ellenére a második kötet egészére – akárcsak magára az elemzett, egyhelyben járó korszakra – a töredezettség jellemző; a korszak egyes alkotói, sőt sokszor egy-egy író művei között nem mutat – mert nagy valószínűséggel nem mutathat – fel különösebb kapcsolatokat. Ezt a fragmentáltságot részben az erősíti, hogy *Az orosz irodalom története* II.-t népes szerzőgárda jegyzi, részben pedig annak az elvnek a követése, hogy „az életművet egyben tartva” írták a könyvet (13).⁸ Az orosz irodalom folytonosságát – a felkínált lehetőségekhez igazodva és az adott irodalom jellegéből következően – a kötet néhol hangsúlyosan a szimbolikusságra hivatkozva mutatja fel. Gyakran fedez fel – sok esetben csak véltnek tűnő – metaforikus elemeket, jelképeket, motívumokat (42, 73, 76, 93, 98, 106. stb.).⁹ Ugyanakkor minden alkalmat megrad a kitekintésre, az első kötettel összehasonlítva feltűnően

⁷ Ezt Vaszilij Akszjonov a *Moszkvai történetben* az adott korszakhoz alkalmazkodó kétértelműséggel fogalmazza meg: „Egyszóval van miről beszélni, s ők órákat tudtak beszélgetni a nyugati irodalomról a konyhában vagy valahol a bulváron. A sajátokról, a régiekről, a közelmúltbeliekről jobb nem beszélni, abból semmi jó nem származik. Sokukat jobb meg sem említeni, mintha nem is léteztek volna.”

⁸ Ami egyrészt valamennyire oldja a merev korszakhatárokat, másrészt viszont még hangsúlyosabbá teszi a könyv lexikon-jellegét.

⁹ Hasonló ez az első kötet egy viszonylag terjedelmes részének „módszeréhez”, aminek segítségével a szerző – akarva-akaratlan – azt implikálja, hogy az adott korszak orosz irodalmának Szolovjov volt a szinte egyedüli szellemi hátere.

sok külföldi szerzőre, kortárs művészeti ágra (elsősorban film- és színházművészetre), valamint klasszikus orosz alkotóra hivatkozik (Blok, Dosztojevszkij, Tolsztoj, Puskin stb.) – mind a kánonnal, mind a társművészetekkel megtalálja a kapcsolatot, s ezáltal még az újabb orosz irodalomban kevésbé jártasak számára is biztos ponttal szolgál. S nem csak nemzeti és világirodalmi párhuzamokat mutat fel, de – ellentétben az első kötet legtöbbször erőltetett mottóival és utalásaival – a magyar hivatkozások is mindenhol találóak és indokoltak – legjobb példa ezek közül is talán a Baka István és Tarkovszkij, Brodskij, valamint Szosznoza között felmutatott párhuzam.

A szigorú értelemben vett, datált irodalomtörténeti fejezeteken belüli tagolás műfajok szerint történik – ez egyrészt erősíti a töredezettség-jelleget, másrészt viszont jól áttekinthetővé teszi a kötetet. A nagyobb egységek mindhárom alfejezetének (próza, líra, dráma) nagy részét általában a művek tartalmának, a szerző életrajzának s az életrajz történelmi-politikai beágyazottságának ismertetése teszi ki – természetéből adódóan a legkevésbé a líra esetében, ahol minden adandó alkalommal felhívják az olvasó figyelmét az újításokra, s ezzel párhuzamosan a hagyományhoz való kötődés, illetve a kötődés hiányának fontosságára és következményeire. A szovjet korszak „hivatalos” irodalmáról viszonylag tág ismeretekkel rendelkezhetünk – ahogy azt az előszóban is olvashatjuk: „a

»népi demokráciák« közül nálunk jelent meg a legtöbb szovjet mű” (11.) –, de ezeket az alkotásokat ma már szinte senki sem olvassa; legtöbbjük már keletkezésükkor érdektelen volt. Mégis erőteljes helyiértékük van, s a legtipikusabb alkotások minden bizonnyal a későbbiekben is meg fogják őrizni irodalomtörténeti szerepüket. Érdektelenségük ugyanakkor a szűzsé elmesélésével csak felerősödik s egyre inkább az előtérbe kerül, míg nem előbb vagy utóbb valószínűleg a legszűkebb értelemben vett szakma képviselőin kívül a legtöbb olvasóban felvetődik a „miért olyan fontos ez” kérdése. A Galkovszkijjal, Ulickajával és Dmitrijevvel befejeződő legújabb orosz irodalom – s ezzel párhuzamosan az ebben a korszakban keletkezett művek címjegyzéke – valószínűleg a kötet összeállítása és megjelenése között eltelt hosszabb idő miatt mára már itt-ott egy kicsit hiányosnak bizonyul.

Az első kötethez hasonlóan rendkívül gazdag és informatív a könyvet záró *Függelék* ajánló bibliográfiája (ajánlott szakirodalom, az egyes szerzők szerint válogatott szakirodalom), valamint a művek címeinek jegyzéke. Nagy kár, hogy a szépirodalmi művek jegyzéke éppen a nehezen felkutatható részletek és folyóiratközlések könyvészeti adatait nem hozza. Hetényi Zsuzsa kézikönyve mindent egybevetve egy későbbi, még jobban letisztult, még tágasabb rálátást lehetővé tevő időpontban megírható-megírandó, átfogó tanulmány kiváló kiindulópontja és bázisa lehet.